

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्यापाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

पञ्चदशषोडशप्रश्नात्मकः षष्ठो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमाखलकर

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४९

ख्रिस्ताब्दा १९२७

(अल्प सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थायचीकृताः ।)

मूल्यं सार्धं रूपकः (१०८)

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिमंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्याममेतम् ।

अथ पञ्चदशप्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

विनेयमुक्ताखिलसिद्धवर्थ-

लसाच्चिदानन्दमुखं मुनीन्द्रम् ।

नमामि सूत्रार्थविदे मुद्राऽहं

हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥ १ ॥

गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।

सह गौर्या सोमनाथं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥ २ ॥

अश्वमेधं ब्रह्ममेधं सर्वमेधं चतुर्दशे ।

प्रश्ने पञ्चदशे यज्ञप्रायश्चित्तमयोच्यते ॥ ३ ॥

उक्तानि द्वादशाहादर्वाञ्चि नित्यानि कर्माणि यानीह हविर्यज्ञसोमयज्ञराजसूयाध-
मेधान्तान्याचरव्युराचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते—

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपरारथे विशीयते ॥ १ ॥

श्रुतौ लक्षणमात्रमेव प्रायश्चित्तं तस्योपदिश्यते । श्रुतिलक्षणप्रायश्चित्तमिति श्रूयते ।
श्रुतिर्वेदः । यस्यैव विधित्वाद्येन लक्ष्यते ज्ञायतं तदलक्षणं श्रुतौ लक्षणं यस्य तद्विदं
श्रुतिलक्षणमिति । श्रुताविति सप्तमीनिर्देशः । श्रुतौ किञ्चिदुक्तं न कृत्स्नोक्तिरिति ।
तरथा श्रुतिलक्षणमित्येव स्यात् । किंपुनस्तत् प्रायश्चित्तम् । प्रायो विनाशः । कर्म
हाय उ(यो)पदि(वि)ष्टो विनाशं कर्तुमात्मनः उपदि(वि)ष्ट इति लोके दर्शनात् । चित्ती
रेज्ञान इत्यस्माद्भारोश्चित्तमनेकार्थत्वाद्भातोः संधानं चित्तमित्युच्यते प्रायश्चित्तं विनष्टस्य
वर्णनः संधानं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । चित्तिचित्तयोः सुहागमो लक्षणकृत इति प्राय-

शब्दस्य विनाशपर्यायस्याकारान्तस्वाधित्तिवित्तयोः सुडागमेन प्रायश्चित्तमिति स्वसिद्धिः ।
 लक्षणाच्च सुडागमो गणसूत्रवृत्तिकारेण प्रायस्य चित्तिवित्तयोः सुडस्वारो वेति पठि-
 तत्वात् । श्रुतौ लक्षणं प्रायश्चित्तयोपदिष्टमिति विण्डितार्थ । तत्र बोद्धवति सर्वैरर्मसु
 श्रुतिलक्षणेपु प्रायश्चित्तम्, स्मृतिलक्षणमिति न वक्तव्यम् । तत्र परिहारः—अन्यानि
 कर्माणि श्रुतिलक्षणानि भवन्ति प्रायश्चित्तमेव श्रुतिलक्षणमित्येवमुच्यते । कर्मत्वैर्यः ।
 श्रुतौ लक्षणमात्रं प्रायश्चित्तस्योपदिश्यते । विह्वमात्रं यथा पुरोडाशः क्षायतीति । क्षयो
 दाहः । तल्लक्षणं प्रायश्चित्तस्य क्षायतीत्यत्र द्वयोर्वहनां क्षये प्रायश्चित्तम् । नैकस्यैव हविषः
 क्षये । भक्ष्यो(रा)पदि(श्री)त्यवबुन्येत्त्यत्र द्वादशपद्यां षोडशपद्या वा प्रायश्चित्तसा-
 मान्यमात्रे नैमित्तिकं भवति । विष्यपराधे विधीयत इति कर्मविधिः । अपराधोऽन्यथा क्रिया,
 विधेपरराधो विन्यपराधः । तस्मिन्विष्यपराधोऽन्यथा भावे प्रायश्चित्तं विधीयते । यथा—
 यस्यानो वा रपो वाऽन्तराऽग्नी यातीत्यविधानेनान्तरागमनेन प्रायश्चित्तम् । यत्र तु
 विधिर्न तत्र प्रायश्चित्तं विहितत्वात् । यागार्थगमने च न प्रायश्चित्तम् । अथवा श्रुति-
 लक्षणं प्रायश्चित्तं विष्यपराधे विधीयत इत्येतदेकं सूत्रम् । अर्थविशेषाध्यन् इति पूर्व-
 सूत्रभेदमाश्रित्य पूर्वसूत्रेण श्रुतौ लक्षणमात्रमुक्तं न यावदपेक्षितमुक्तम् । द्वितीयसूत्रेण
 विहितस्य पुल्लुङ्(कृ)त्यापराधे प्रायश्चित्तं न विधानान्तरेण विहितस्यान्यभाषात्
 भवतीति । इदानीमेकसूत्र-व्याश्रित्योच्यते । विधीयते ब्राह्मणेनेति
 कर्म विहितस्यापराधोऽन्यथाक्रियायां श्रुतिलक्षणं विधीयते न स्मृतिलक्षणं विधानस-
 सामर्थ्यात् । यत्र ऋषपस्य प्रा षिः कर्ममच्चेऽपि स्मृतित्वलक्षणं प्रमाणम् । अत्त्वमन-
 र्त्कनीहत्वेन वेदमूलस्मृतिदर्शनात्तत्रैवम् । ब्रह्मोदनार्थं औपासनं सर्वं निर्मन्थ्यं वेति श्रयः
 पक्षः । औपासनेकदेशं वा स्थापनीयं सर्वमौपासनं वा स्थापनीयम् । अथवा तौ विना
 निर्मन्थ्यं वा स्थापनीयम् । तत्रानुगमने विषयमाह—औपासनेकदेशपक्षे पाकात्पूर्व-
 नुगतश्चेत् पुनरोपासनेकदेशमाहत्याऽऽदधातीति । सर्वप्रायश्चित्तमनाम्नातत्वात् । पाशदं-
 ध्वमनुगतश्चेत्पुनरेकदेशमाहृत्य पुनः पाकं कृत्वा न वरदानं न प्रायश्चित्तम् । सर्वमौ-
 पासनपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत्पासनानुगमनप्रायश्चित्तं स्मृतिविहितम् । अयाश्चेति संधानं
 कृत्वा सर्वमाहृत्य स्थापनीयम् । पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत्पूर्वस्तंधानविधिना संघाय स्थाप-
 नीयम् । निर्मन्थ्याश्रित्ये पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थ्यं स्थापनीयम् । पाकात्पूर्वम-
 नुगतश्चेत् पुनर्निर्मन्थ्यं स्थापयित्वा पाकः कर्तव्यः सर्वप्रायश्चित्तम् । द्वितीयाधानादिष्वौ-
 पासनेकदेशपक्षे तद्देशमाहृत्येत्यादिसर्वमौपासनपक्षे तन्तुमति पथिकृतं च कृत्वा स्थाप-
 नीयम् । निर्मन्थ्यपक्षे सौंकारिणीहृत्यमाहृत्य मथित्वा तमाहृत्य स्थापनीयम् । यस्य
 ह्य सर्वं आहितस्तस्य श्रोत्रियागारादाहृतमपि द्वितीयाधानादिषु स्थापनीयम् । बहुपत्नी-
 कश्चेन् स्मार्तविधिनौपासनाग्निं संमृज्य तस्यैकदेशं सर्वं वा तिषायाऽऽधानं कर्तव्यम् ।

सर्वाधानपक्षे स्मार्तकर्मणा लोप एव श्रौतेन चरितार्थत्वात् । अग्नौकरणादि केचिद्धौकि-
कानले कुर्वन्ति । दक्षिणाग्नौ वैतृक कर्म नियत इति निर्देशात्, अग्नौकरणादि तत्रैव
विशेषराय इति वचनात्पुरुषापराधे तु श्रौतस्मार्तप्रायश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

यथा पर्याहितानामेकस्मार्त्याणां यूपदीनां विकल्पो द्रष्टव्यः । खडिरपलाशादीनामिहा
प्येकानिमित्तानां विकल्पः स्यादत इदमुच्यते—

एकस्मिन्नेपे श्रूयमाणानि समभ्युचीयेरन्माय
श्चित्तान्यपर्यान्तरसंयोगात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्नेपे एकस्मिन्निमित्ते यानि विधीयन्ते प्रायश्चित्तानि समुचीयन्ते । तानि
यथा—अग्निहोत्रस्कन्दे—अस्मान्द्यौः पृथिवीमित्यभिमन्त्रणम् । उपसर्ग—उज्ज भय
पृथिवीमिति । अनशनमाहूत साय नाश्रीयादिति समुच्चय एतेषां भवतीति । किं कारणम् ।
अर्थांतरसंयोगात् । अर्थादन्यदर्थान्तरम् । अर्थान्तरस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । तस्मादर्था-
न्तरयोगात् । अर्थांतरप्रयोजन प्रयोजनादन्यत्वादित्यर्थः । अन्यत् प्रयोजनमभिमन्त्रणे-
नान्यत्पुनसर्गेणान्यच्चानशनेनात समुच्चय इति । यद्यपि दोषनिर्घातप्रयोजनमेकं तदाऽप्ये-
कस्मिन्निमित्तेऽनेकप्रायश्चित्तोपदेशाद्विकल्पस्य चान्याय्यत्वाद्दोषनिर्घातार्थश्च । तेन चावा-
न्तरप्रकारभेदेन साधनतया समुच्चयोपपत्तेः पाक्षिकत्वमन्याय्यमिति समुच्चयः । यथा
लोके—अक्षामयेऽक्षिदोषोऽन्योऽङ्गमेन हन्यतेऽयो न याऽयेनायो निपातशयनेनेति
रोगपारिहारप्रयोजनैक्येऽपि अर्थान्तरकार्यभेदो यथा तद्दोषनिर्घातार्थत्वेऽपि समुच्चयः ।
उपदेशो यथार्थवादो नार्थान्तरभावो न भवति एकार्थैव तत्र विकल्पो भवति, न स-
मुच्चय इति । साक्षाद्गृह्यवादिबदेककार्यतया श्रवणाभावेऽपि अर्थवादादेव प्रयोजनदा-
यत् प्रागवगम्यते तत्रापि विकल्पो युक्तः । यथा पथिकृद्याम स्तर्गफलप्रतिपत्त्यर्थो
वैशानरोऽपि तथैव । ततस्तयोर्विकल्प इति समुच्चयो न न्यायः । अदृष्टदोषोभयोरुपदेशा-
दुभयाम्येव हन्यत इति । अर्थान्तरकार्यभेदा इति प्रागेवोक्तम् । यस्तु
शाखान्तरस्यो विधिरभेदात्समुच्यते । तत्रापि विकल्प एवाधिकविधेरनित्यत्वादिति ।
एकस्मिन्नेपे श्रूयमाणानि समभ्युचीयेरन्माय श्चित्तान्यपर्यान्तरसंयोगात् । ततो यत्रै-
केषामिति निर्देशस्तु तत्र विधीयमानप्रयोगादधिकप्रयोगोपदेश इत्यवगमादानित्यत्वात्त-
समुच्चयत्वम् । दर्शपूर्णमासातिपत्तौ पाथिकृती वैशानरी च विहिते तयो समुच्चय-
यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र सामान्यस्य विशेषेण वाच्यः । यथा—आहवनीयानुगमने
सामान्येन ज्योतिष्मतीष्टिर्विहिता । अवाधाने कृत आहवनीयानुगमन आहृत्यन्तर-
विहितं तत्र वाच्यः । यथा देवाङ्गनमग्न्यङ्ग इत्येकेषामिति तत्राप्यदृष्टकार्यत्वात्समुच्चय-
भेदेऽपि विकल्प एव मतांतरत्वेनोपन्यासात् ॥ २ ॥

शब्दस्य विनाशपर्यायस्याकारान्तत्वाच्चित्तिचित्तयो मुह्यमाणेन प्रायश्चित्तमिति रूपसिद्धिः ।
 लक्षणाच्च मुह्यमाणो गणसूत्रवृत्तिरारेण प्रायस्य चित्तिचित्तयो मुह्यमाणो वेति पटि
 तत्वात् । श्रुतौ लक्षण प्रायश्चित्तस्योपदिष्टमिति विण्डितार्थः । तत्र चोच्यते सर्वकर्मसु
 श्रुतिलक्षणेण प्रायश्चित्तम्, स्मृतिलक्षणेन न वक्तव्यम् । तत्र परिहार — अ यानि
 कर्माणि श्रुतिलक्षणानि भवन्ति प्रायश्चित्तमेव श्रुतिलक्षणमित्येवमुच्यते । वन्तर्ह्यर्थः ।
 श्रुतौ लक्षणमात्र प्रायश्चित्तस्योपदिश्यते । निहमात्र यथा पुरोडासा सायतीति । सायो
 दाहः । तल्लक्षण प्रायश्चित्तस्य सायतीत्यत्र द्वयोर्बहुना साये प्रायश्चित्तम् । नैकस्यैव हविष
 स्यये । यद्यष्टो(ष्ट)पि(दी)त्यवबुध्यतेत्यत्र द्वादशपद्या षोडशपद्या वा प्रायश्चित्तसा-
 मान्यमात्रे नैमित्तिक भवति । विध्यपराधे विधीयत इति कर्मविधिः । अपराधोऽन्यथा न्रिया,
 विधेरपराधो विध्यपराधः । तस्मिन्विध्यपराधेऽन्यथा भावे प्रायश्चित्त विधीयते । यथा—
 यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी चार्तीत्यविधानेनान्तरायमनेन प्रायश्चित्तम् । यत्र तु
 विधिर्न तत्र प्रायश्चित्त विहितत्वात् । यागार्थगमने च न प्रायश्चित्तम् । अथवा श्रुति
 लक्षण प्रायश्चित्त विध्यपराधे विधीयत इत्येतत्के सूत्रम् । अर्थविशेषश्च य इति पूर्वं
 सूत्रभेदाश्रित्य पूर्वसूत्रेण श्रुतौ लक्षणमात्रमुक्तं न चावदपोरितमुक्तम् । द्वितीयसूत्रेण
 विहितस्य पुरुषवृ(ह)त्यापराधे प्रायश्चित्तं न विधानात्तरेण विहितस्या यथाभावे
 भवतीति । इदानीमेकसूत्रत्वमाश्रित्योच्यते । विधीयते ब्राह्मणेनेति
 कर्म विधिस्तस्यापराधेऽन्यथान्रियाया श्रुतिलक्षण विधीयते न स्मृतिलक्षण विधानसा
 सामर्थ्यात् । यत्र ह्यपराध प्राप्ते कर्ममध्येऽपि स्मृतिस्वरक्षण प्रमाणम् । आचमनव
 त्कर्माहस्नेन वेदमूलस्मृतिदर्शनात्तत्रैवम् । ऋद्धिद्वयार्थ औपासन सर्व निर्मथ्य येति त्रय
 पक्षः । औपासनेकदेश वा स्थापनीय सर्वमौपासन वा स्थापनीयम् । अथवा तौ विना
 निर्मथ्य वा स्थापनीयम् । तत्रानुगमने विषयमाह— औपासनेकदेशपक्षे पाकात्पूर्वम्
 नुगतश्चेत् पुनरौपासनेकदेशमाहृत्याऽऽदधातीति । सर्वप्रायश्चित्तमनाम्रान्तत्वात् । पाकात्
 ध्वंमनुगतश्चेत्पुनरेकदेशमाहृत्य पुन पाकं कृत्वा न वरदानं न प्रायश्चित्तम् । सर्वमौ-
 पासनपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेदौपासनानुगमनप्रायश्चित्तं स्मृतिविहितम् । अयाश्चेति स्थान
 कृत्वा सर्वमाहृत्य स्थापनीयम् । पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत्पूर्वस्थानविधिना सहाय स्थाप
 नीयम् । निर्मथ्याग्निपक्षे पाकात्पूर्वमनुगतश्चेत् पुनर्निर्मथ्य स्थापनीयम् । पाकात्पूर्वम्
 नुगतश्चेत् पुनर्निर्मथ्य स्थापयित्वा पात्रं कर्तव्यं सर्वप्रायश्चित्तम् । द्वितीयाधानादित्यौ
 पासनेरुदेशपक्षे तद्देशमाहृत्येत्याहिसर्वमौपासनपक्षे तत्रुमति पथिकृतं च कृत्वा स्थाप
 नीयम् । निर्मथ्यपक्षे लौकिकारणद्वयमाहृत्य मथित्वा तत्राहृत्य स्थापनीयम् । यस्य
 तु सर्व आहिततमस्य द्योत्रिय गारादाहतमपि द्वितीयाधानतन्पि स्थापनीयम् । बहुपत्नी
 वक्षेत् स्मार्तविधिर्नौपासनाग्निं समृज्य तस्यैकदेश सर्वं वा निधायाऽऽधानं कर्तव्यम् ।

सर्वाधानपक्षे स्मार्तस्मरणेण लोप एव श्रीतेन चरितार्थत्वात् । अग्नौस्मरणेण केचिन्नैकिकान्ते कुर्वन्ति । दक्षिणाग्नी पेतृक कर्म क्रियत इति निर्देशात्, अग्नौस्मरणेण तत्रैव विचरन्ति इति वचनात्पुरापरापे तु श्रौतस्मार्तप्रायश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

यथा पर्याहितानामेककार्याणां सुपाठीनां विरुद्धो द्रष्टव्यः । तद्विरुद्धादादीनामिहाप्येकनिमित्तानां विरुद्धं म्यादत्त इदमुच्यते—

एकस्मिन्क्षेत्रे श्रूयमाणानि समभ्युचीयेरन्ध्राय
धित्तान्यर्थान्तरसंयोगात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्क्षेत्रे एकस्मिन्निमित्ते यानि विधीयन्ते प्रायश्चित्तानि समुचीयन्ते । तानि यथा—अग्निहोत्रस्कन्दने—अस्त्रान्धौ पृथिवीमित्यभिमन्त्रणम् । उपसर्ग—उक्तं मय पृथिवीमिति । अनशनमाहृतं सायं नार्थीयादिति समुच्चय एतेषां भवतीति । किं कारणम् । अर्थान्तरसंयोगात् । अर्थान्तरसंयोगात् । अर्थान्तरस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । तस्मादर्थान्तरसंयोगात् । अर्थान्तरप्रयोजनं प्रयोजनादन्यत्वादित्यर्थः । अन्यत्वं प्रयोजनमभिमन्त्रणो-नान्यदुपसर्गान्यच्चानशनेनात् समुच्चय इति । यद्यपि दोषनिर्घातप्रयोजनमेकं तदाऽप्येकस्मिन्निमित्तेऽनेकप्रायश्चित्तोपदेशाद्विरुद्धमन्य चान्यायत्वाद्दोषनिर्घातार्थश्च । तेन चाथान्तरप्रकारभेदेन साधनतया समुच्चयोपपत्तेः शास्त्रिकत्वमन्यायमिति समुच्चयः । यथा लोके—अक्षामेषेऽस्तिगोऽन्योऽज्जनेन हन्यतेऽन्यो न चाऽन्येनान्यो निघातशयनेनेति रोगपारिहारप्रयोजनैक्येऽपि अथान्तरकार्यभेदो यथा तद्वहोषनिर्घातार्थत्वेऽपि समुच्चयः । उपदेशो यथार्थवादो नार्थान्तरभावो न भवति एकार्थत्वेन तत्र विरुद्धो भवति, न सद्बु-धय इति । साक्षाद्ब्रह्मिहियत्वादिब्रह्मकार्यनया श्रवणाभावेऽपि अर्थवादादेव प्रयोजनदा-यत् प्रागवगम्यते तत्रापि विरुद्धो युक्तः । यथा पापिष्ठपात्रं स्वर्गफलप्रतिपत्त्यर्थं वैश्वानरोऽपि तथैव । ततस्तयोर्विकल्प इति समुच्चयो न न्यायः । अदृष्टदोषोपयोरुपदेशा-दुभयाम्येव हन्यत इति । अथान्तरकार्यभेदा इति प्रागेवोक्तम् । यस्तु शास्त्रान्तरम्यो विधिरेकेषामित्युच्यते । तत्रापि विरुद्ध एवाधिकविधेरनित्यत्वादिति । अथान्तरकार्यभेदेऽपि शास्त्रान्तरसंयोगात् प्रागेवोक्तम् । तत्रोपदेश-वेपामिति निर्देशस्तु तत्र विधीयमानप्रयोगादधिकार्यभेदोपदेश इत्यवगमादनित्यत्वादत् समुच्चयत्वम् । दर्शपूर्णमासातिपत्तौ पापिष्ठपत्तौ वैश्वानरो न विहिते तयो समुच्चय-स्य सामान्यविशेषभावस्तत्र सामान्यस्य विशेषणं वाच्यम् । यथा—आहवनीयानुगमने सामान्येन ज्योतिषमतीतिर्विहिता । अवाचाने कृत आहवनीयानुगमन आहुत्यन्तरं विहितं तत्र वाच्यम् । यथा देवाजनमग्न्यज्ञ इत्येकेषामिति तत्राप्यदृष्टकार्यत्वात् (भवेऽपि विना एव मन्त्रान्तरत्वेनोपन्यासात् ॥ २ ॥

तत्र त्रिविधं प्रायश्चित्तमाह—

जपौ होष इज्या च ॥ ३ ॥

चेतिप्रकारवचनः । अन्यान्यप्यनुमन्त्रणोपस्थानोपसमिन्धनपुनराधानादीनि संगृह्णाति ।
तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । त्रितयोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यरूपानार्थं
बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

सन्धेयानि प्रायश्चित्तानि समुचीयन्तां चार्थान्य(न्तर)त्वात् । कर्म पुनरर्थाय तानि
क्रियन्ते । अत आह—

दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति ॥ ४ ॥

कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्यतेन कर्मण उपकुर्वन्ति, कार्यशक्तिमविकलां कुर्व-
न्तीत्यर्थः । कथं पुनर्येषां तादर्थ्यमिति चेत्, एतास्मिन्वैगुण्य एतत्कर्तव्यमित्युक्तेः तत्स-
माधानस्यापेक्षितत्वाद्द्वैगुण्यपरिहारार्थमेव तदवसीयत इति भावः ॥ ४ ॥

अस्त्वेषां दोषनिर्घात फलं कालोऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्त-
व्यानि, उतापट्टे कर्मणि आहोम्निदिदृष्ट्यादेः पर्वधपेक्षत्वात्स स कालः प्रतीक्षणीय
इति । तत्राऽऽह—

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि ॥ ५ ॥

संनानिचिक्रितसाधनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युर्नान्यथेति भावः ।
एतेन प्रायश्चित्ताधानम्याप्युत्तुनक्षत्राद्यनपेक्षत्वं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

निर्हते पुनर्दोषे कृत्स्नं कर्म ॥ ६ ॥

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हते दोषे तत्र कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यदप्यकृतमयथा-
कृतं वा सत्कृते प्रायश्चित्तेऽङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेत्सुकुचं कृत्स्नमिति
तत्राङ्गमपट्टे कर्मणि न क्रियते, प्रधानानुपसारात् । द्रव्यमंशारम्भु परतो द्रव्योपयो-
गात् क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमप्यपवृत्तकालं न क्रियतेऽशाले कृतस्याकृतत्वात् ।
गौणकाले तु क्रियत एव मुद्रयाभावे गौणस्यापि मालत्वात् । तेनार्थाकूपरपर्वणः ।
क्लिप्तं दर्शपूर्णमासयोः । तद्य परम्नाद्दर्शयिष्यामः । केषित्तु व्यपशते निर्हते दोषे
पुनः कर्म कृत्स्नं भवति सत्त्वं भवति फलदानसमर्थं भवतीति ॥ ६ ॥

मनु निर्हन्तदोषमपि कर्म दोषागमपिजलशक्तिकं सत्यर्थं कार्याय वक्ष्यायिष्यते ।
नहि शक्यमनेघात्पादेन राज्ञः मत्तुत्पातशक्त्योऽपि पन्नानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य
कर्मणोऽपार्थस्त्वानुनः प्रयोगेण भवितव्यम् । अत आह—

-१ पटलः }] महादेवशास्त्रिसंवलितमयोगचन्द्रिकान्वयोख्यासमेतम्

तस्थ नावचनात्पुनः प्रयोगः ॥ ७ ॥

तस्यै सङ्केतप्रयुक्तस्य कर्मणो नतं वचनात्पुनः प्रयोगो भवति । अथत्येव तु वचना-
द्विधा - अन्यां दुग्धा पुनर्होतव्यम् । अथान्यामिष्टिमनुस्वणां तन्वितित्यादौ । को
' ह्यदृष्टार्थस्य कर्मण कार्याकार्यते शक्यशर्त्ता वा जानीयात् । न स्वस्वन्धो रूपविशि-
धान्प्रशयति । तन्मोक्षाय शास्त्रमेव पुन प्रयोग शस्त्रिते कर्म तत्र प्रयोक्ष्यते प्रत्येप्यते
- च तस्यै पञ्जोरिव कार्या(र्थ)दाक्ति । यत्र तु न शास्त्रमस्ति, कुतस्तत्र पुनः प्रयोगः ।
प्रत्येप्यते तु तत्र प्रत्युत्तस्यैव कर्मणाभिक्रितितपटलस्यैव चक्षुषं कार्यशक्तिरित्येव
प्रसङ्गेन ॥ ७ ॥

तुभ्यं वा अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिनामिः प्रयास्यञ्जुहुयात् ॥ ८ ॥

यद्यन्वाहिताग्निर्देवाविष्वाद्योवश्यं कनिमिन्नादशात्सगृह प्रयास्य-स्यात् तदा तुभ्य-
मिदमेतयोर्देववर्णयि जुहुयात् । वास्तोष्पतीयप्रत्याम्नेय ॥ ८ ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोह्य प्रयाति ॥ ९ ॥

अग्निवज्रनाम्नाडिस्त्वानि समारोप्यति ॥ ९ ॥

यत्र चेत्सेत्तदैतामिष्टिं सस्स्यापयेत् ॥ १० ॥

यत्र वत्स्यति तत्रावमितहोमान्तं कृत्वा कृतान्तात्प्रथम्येष्टिं सस्याप्या ॥ १० ॥

यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽभुगच्छेदेन्वद्विरुपसाम-
ग्रमख्यदित्यन्यं प्रणीय यो अग्निं देव वीतये हवि
ष्मा९ आ विवासति । तस्मै पावकं मृडय
स्त्राहेति सुवाहुतिं जुहोति ॥ ११ ॥

पूर्णं सुव सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा, इदं विष्णुर्विचक्रम इत्याहुतिं जुहुयात् (आष०
श्रौ० ९-१-११) इत्यापस्तम्ब । जुहूनिवृत्त्यै सुवप्रहणम् । वैष्णवी तु जुहा
जुहुयाद्यव्यापृता भवति ॥ ११ ॥

यद्यन्वाहनानुगच्छेदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ १२ ॥

त तमनुगतं योनित उत्पाद्य श्रुत्युपस्थानादिं समानम् । होमावपि तत्र तत्रैवेति
भाष्यकृत् । आहवनीय एवेति दैतानस ॥ १२ ॥

मथित्वा गार्हपत्यम् ॥ १३ ॥

गार्हपत्यमनुगतं मन्यनेनोत्पाद्य यथोक्तमेव प्रायश्चित्तमावर्तयेत् । तथाऽऽहवनीय
स्यापि गार्हपत्यतामावन्नम्य मन्यनमेव न प्रणयन यथोर्ध्वमौत्तरवेदिकः प्रणयनोत्पाद्य
सोमयो ॥ १३ ॥

॥ २ मणयनवर्जमावर्तेत ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणाम्यनुगतिप्रायश्चित्तं प्रकृत्याऽऽह भरद्वाज.—अन्वाहार्यपचने गृह्या-
दित्यादमरथ्यः । आहवनीय इत्यालेखन इति । वैचित्वाहवनीयानुगतावप्यजस्रविषये
प्रणयनवर्जमावर्तेयन्ति तस्य गार्हपत्याननुप्रवेशान्मन्यनमेव सर्वत्रेति । तदयुक्तम् ।
अविशेषात् । उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्य दर्शितत्वाच्च । अस्तु
वा तदनुप्रवेशस्तदा नमनसोऽप्यनुप्रविशन्न दण्डेन पराणुघते योनित्वादेरनुप्रवेश-
हेतोस्तं प्रत्याविशेषात् । वाच्यो वा विशेषः । तस्मात्प्रणयनविधिप्रवेशमेव प्रणयन-
मनसोद्धार्ययोः ॥ १४ ॥

या मकृतिर्दक्षिणाग्नेः ॥ १५ ॥

तत् आहरोदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्सम्यावसध्योरपि यः कश्चनानुच्छेदिति
सामान्योपक्रमात् । अन्यथा तस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गाच्च । तदभिप्रायमेव चानयोरननुक्रमणं
वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्रायमित्यपरे । तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाग्निहो-
त्रिकादिप्राथम्येत्तान्तरं बाधते, विशेषविषयत्वात् । यस्य चोर्ध्वानुगतावित्यनेन तु सर्वो
विधिर्बाध्यते, विशिष्टतमविषयत्वात्तस्य । सर्वेऽपि ह्यनुगतप्रायश्चित्तविषयोऽन्वाहितानन्वा-
हितादिगोचरा एकैकानुगतावभिनिम्नोक्ताम्युदयरहितोभयानुगतौ च सावकाशाः । तद्वि-
शिष्टोभयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेणानेन बाध्यत इति ॥ १५ ॥

भूरित्युपतिष्ठेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

मनसा श्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् ॥ १७ ॥

यजमान इति शेषः । श्रतोपायनीयमिति वचनाद्भक्तं चरिष्यामीति (तै० सं० १-
५-१०) च मन्त्रलिङ्गात् । ' संततिर्वा एषा यज्ञस्य ' (तै० ब्रा० ३-७-३)
इत्यादिना विच्छिन्नव्रतसंतानार्थत्वन्तवनाच्च श्रतोपायनीयमिति स्वस्य यज्ञतोपायनीयं
यजुन्तज्जपेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदं तं एकं पर उक्त एकं तृतीयेन ज्योतिषा
संविशस्व । संवेशनस्तनु वै चारुरेधि मिये
देवानां परमे जनित्र इत्यन्वाहिताग्नेरग्निमपेक्षा-
यन्तया शम्यापरासात्संभरेत् ॥ १८ ॥

अन्वाहिताधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थमाहिताग्निग्रहणम् । यावति देशे शम्यां पराम्ता
प्रतति ततोऽर्वाययामि. कश्चिदपशायेत्, आयतनादपगच्छेत् । तदा तमेव त्रिः परीत्य
संभरेत्पुनरायतने निक्षिपेत् । तदुक्तमापस्तम्बेन—शम्यापरासात्परि वागपतिः कवि-

अथोत्तरस्मै हविषे वस्तानपाकृत्योपवसेत् ॥ २६ ॥
 संस्थाप्येष्टिं तदहरेषोपवस्यं वृत्वा भीतेन हविषा पुन्येनेतेष्वर्थाः । जाऽऽकेयस्योऽऽ-
 वृत्तिः । नाशदोषाद्यभावंतः - उत्तरस्मै हविषे वस्तानपाकृत्यं (तै० ब्रा० १-७
 -२) इति लि । ॥ २६ ॥

श्रीही-

अथोत्तरस्मै हविषे ॥ २७ ॥

आतिर्नाशदोषापापहारादितः । इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्यापि प्रदर्शनायम् । प्रातर्दोहे-
 नास्य समवदाय प्रचरेत्, इत्यविशेषवचनादन्यथा महेन्द्रयात्रिनस्तत्र याज्यानुवाक्या-
 दिविरोधात् । तथेन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोडाशं तस्य स्थानं बहवृचाः । ग्रीहिग्रहणाद्यथा
 निवर्तन्ते । यदा रात्रावार्तिस्तदा यावदर्थं पात्राणि प्रयुज्यं निरुप्य ग्रीहीनुपवसेत् ।
 यदा तु श्वस्तदा त्वनन्तरमेव निरुप्य नोपवासः ॥ २७ ॥

यत्प्रातः स्यात्तच्छतं कुर्यात् ॥ २८ ॥

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छतमेव कुर्यात् न-स्तु-सामान्यप्रतिनिधित्वेन पुरोडाशः प्रवृत्त
 इति सोऽपि [न]-पुरोडाशः कार्यं इति भावः ॥ २८ ॥

अथोत्तर-ऐन्द्रः पुरोडाशो भेषति ॥ २९ ॥

इतरो-दोहः-पुरोडाशः स्यात्तस्य स्थाने निरुप्यग्रीहिभिः पुरोडाशः कार्यं इत्यर्थः ।
 सवैमादशकपालो द्वादशकपालो वा । ऐन्द्रग्रहणविकारत्वात् । तस्य ह्येन्द्रात्पुरोडाशसंज्ञापुरो-
 डाशपर्यायः परतः-सामान्यवर्माद्य पूर्ववदेव-वेदितव्याः ॥ २९ ॥

मातर्दोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३० ॥

समवदाय सहोवदाय ॥ ३१ ॥
 अथोत्तरस्मै हविषे वस्तानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३१ ॥
 अतर्देव-आतर्दीहस्थाऽऽतिंगतस्यं भावश्चित्तम् ॥ ३२ ॥

उपवासस्तत्रार्थाश्रितते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सायर्दोहेनात्र समवदाय प्रचरति ॥ ३३ ॥
 अत्र ग्रीहणे कल्पान्तरसु चान्यतरदोहातोभयाती । च पुनरिज्योका । सूत्र-
 कारस्तु तामुभयातेवै वक्ष्याति तेनान्यतराती नेष्यते । आश्वलायनस्वश्रानुग्रहमाह-
 यथा अन्यतरादोषे न्यासित्यु प्रचरेयुः पुरोडाशं वा तस्थाने इति । ब्राह्मण्येऽपि
 सायं दोहातीवाघातोऽनुग्रह-यथा प्रातर्दुग्धं द्वैव कृत्वा तस्यान्यतरां मात्तमातच्यं तेन
 यजेत, इति ॥ ३३ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३४ ॥

अथ यवाग्निर्वापादूर्ध्वमुत्तरस्मै हविषे परेशुरनुष्ठेयस्य सानाय्यस्य सिद्धये पुनरग्नि-
वत्सानपाकुर्यात्पृथक् कुर्यात् । अथद्वयम् ॥ ३४ ॥

यस्य सायमातर्दुग्धं हविरार्तिमान्छत्तै द्र
पञ्चशरावमोदन पचेत् ॥ ३५ ॥

उभयो क्रमेणाऽर्तो क्रमेण पुरोडाशौ निरुप्य सहप्रचार पूर्ववत् । यदा पुनर-
निरुष्टेऽन्यतरानर्थे पुरोडाशेऽ यस्याप्यार्तिर्दुग्धपदार्तिर्वा तदाऽष्टाकपालपञ्चशरावौ निर्व-
पेत् । तदस्य परिमाणमित्यर्थे लुप्ततद्धित पञ्चशरावशब्द पञ्चशरावपरिमित द्रव्य-
मभिधत्ते । तच्च शरावेण निर्वपति त्रियंजुषा द्विस्तूर्णी स द्वादशशराव चरु निर्वपति
द्वादशभिर्मन्त्रैस्तूर्णीमितराणीति लिङ्गात् । इ द्रमहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । ऐन्द्र वा
माहेन्द्र वेति समानमिति बह्वृचश्रुते । सानाय्यप्रतिनिवित्व च हविषोरत एव लिङ्गा-
त्सिद्धम् । ' पयो वा औपचय । पय पय । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे ' (तै० ब्रा०
३-७-१) इति लिङ्गाच्च । तेन सानाय्यमर्कताऽपि तयो पूर्ववदेव वेदितव्या ।
कात्यायनस्तु पञ्चशराव प्रकृत्याऽऽह— 'प्रतिनिधि प्रायश्चित्त वा देवताश्रुते' इति ।
प्रायश्चित्तार्थत्वे परतोऽप्युद्घासनाग्नेयैर्द्राश्रमता हविषोरिति विशय । यवाम्वाहीना इ
प्रतिनिधित्व प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति सानाय्यधर्मत्व द्योक्ताऽनुसंधेया ॥ ३५ ॥

अग्निं प्रथम पुरोडाशेन यजेत ॥ ३६ ॥

देवतायास्तद्धितेनैव सिद्धेरत्तराविकल्पार्थोऽनुवाद ॥ ३६ ॥

उत्तरमिन्द्र पञ्चशरावेण ॥ ३७ ॥

पञ्चशरावमेवैमिन्द्राय निरुप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्टा तत इ द्र यजेत, न त्वष्टाक-
पाल पुरोडाश निर्वपे दित्यर्थः । ब्राह्मणे ह्येन्द्र पञ्चशरावमोदन निर्वपेदग्निं देवतानां
प्रथम यजेत इति यागविधिरेवाग्नेरष्टाकपालस्य कल्प इति प्रथम-कल्प । ऐ द्रादेः
पञ्चशरावादग्नेर्वोचनिको याग इति द्वितीय इति स्पष्टम् । उभयत्र चाऽऽग्नेययो स्रद्ध
प्रदानमित्येते विभक्तान् ॥ ३७ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३८ ॥

व्याख्यात ॥ ३८ ॥

यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवति तामपरध्य यजेत ॥ ३९ ॥

व्रतार्हमहो व्रत्यमहस्तञ्चौपवसथ्यम् । तत्रैव व्रनोपवेशात्तस्मिन्नहनि यदि पत्न्या-
र्तवशादनालम्भुका स्पर्शानर्हा स्यात्तदा तामपहाय यजेतैव, दर्शपूर्णमासाम्यामित्यर्थः ।
अथवा व्रतशब्द कर्मवाची यथा शिखति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्षत्यमहः ।

तस्मिन्नालम्बुकायामपि पत्न्यां तथा विना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तथा पूर्वणो दर्श-
पूर्णमासौ, अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रमित्यादि । इत्येऽहनीति-अच-
नाघयेन प्रतिनियतं तत्तत्रानालम्बुकाया क्रियते । एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले ग्रस्यां
क्रियायां प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं वा भ्रष्टयेद्य मुग्यः कालस्तत्रानालम्बुकायामपि क्रियते
नेतरदिति । तेन काम्येष्टयः पशुसोमाश्च यस्मिन्पर्वण्यनालम्बुका न तरिदन् क्रियन्ते ।
क्रियन्त एव तस्मिन्पदा प्रकान्ता भवन्ति । प्रकान्तस्य कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् ।
एतेनान्याधेयादेरपि प्रकान्तस्य तत्कालापवर्गो व्याख्यातः ।

सौमे सु प्रकान्तेऽनालम्बुकायां नियमविशेषानाह कात्यायनः—‘पान्यदुक्त्यां
दीक्षांशेषाणि नि(वि)धाय सिकतास्वासीतोपश्रवणात्तिष्ठेत्संधिवलयोर्बेदिसमीपे सुत्यासु
त्रिरांशान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति संनिपातिकम् । प्रज-
तांशान्ते दशरात्राद्ूर्ध्वं स्नानादि, न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येके । अयज्ञिया गर्भा इति
श्रुतेः । नानूषण्या प्रकरणादिति ।

प्रजातायां तु मस्यप्याशौचे यनमानम्याग्निहोत्रादावधिकार उष्ठी घर्मशास्त्रकरिः ।
बीषायनस्तावत् । नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठेत् यजेत् न स्वाभ्यायमधीयीतान्यप्राग्नि-
होत्रं दर्शपूर्णमासेभ्यः । इति । मनुनाऽप्युक्तम्—

न बर्धयेद्घाहानि प्रत्यह्नेज्जाग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कूर्वाणः सनाभ्योऽप्यनुचिर्भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह—वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः । इति ।

तथा नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्गम्, इति गौतमः । जाबालिश्चाऽऽह—

जन्महान्योर्विनानस्य कर्मत्यागो न विद्यते । इति ।

एतेन जातेष्वपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः—कथं जातेष्वित्यूर्ध्वं
दर्शम्या इत्यादमरम्यो जात एवास्विनः कुर्यादित्यालेखन इति । बीषायनश्चाऽऽह—

सिंह स्माऽऽह बीषायन उग्गितायां निर्देशायां निर्वेदिदिति जातमेव विदित्वेति शाल्कीकिः
इति ॥ ३९ ॥

उदकमुत्प्लव्य स्तृणीयात् ॥ ४० ॥

योजनं तु स्वकाले दक्षिणतः पाशमुदनशुल्वं जयनेन वेदिमन्तर्वेदि वेत्यापन्तम्भः ।
पश्चाद्देरन्तर्वेदि वा तृणी निदध्यात् ॥ ४० ॥

तामिष्ट्वा त्रिरात्रे स्नातामुपहृषेत ॥ (स० १) ॥ अप-
ह्वास्मि ता त्वं यौरदं पृथिवी त्वं सामाहमृक्
त्वं तावेदि संभवात् सद्येता दयावदे पुष्पे

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३४ ॥
 अथ यथाग्निर्वापादूर्ध्वमुत्तरस्मै हविषे परेश्वरानुष्ठेयस्य सानाय्यस्यसिद्धये पुनरंशु
 पत्सानपांकुर्यात्पृथक् कुर्यात् । अन्यद्वतम् ॥ ३४ ॥
 यस्य सायंमातर्दुग्धं हविरातिमान्छत्यैन्द्रं
 पञ्चशरावमोदनं पचेत् ॥ ३५ ॥

उमयोः क्रमेणाऽऽर्त्तौ क्रमेण पुरोडाशौ निरुप्य सहप्रचारः पूर्ववत् । यदा पुनरंशु
 निरुष्टेऽन्यतरानर्थे पुरोडाशेऽन्यस्याप्यार्तिर्युगपदातिर्वा तदाऽष्टाकपालपञ्चशरावौ निर्वपे
 पेत । तदस्य परिमाणमित्यर्थे लुप्तताद्वित पञ्चशरावशब्दः पञ्चशरावपरिमितं इत्य-
 मभिधत्ते । तच्च शरावेण निर्वपति त्रिर्यजुषा द्विस्तूर्णां स द्वादशशरावेण चरुं निर्वपति
 द्वादशभिर्मन्त्रैस्तूर्णमितराणीति लिङ्गात् । इन्द्रग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । ऐन्द्रं वा
 माहेन्द्रं वेति समानमिति बहवृचश्रुते । सानाय्यप्रतिनिधित्वं च हविषोरत एव लिङ्गा-
 त्सिद्धम् । 'पयो वा औपचयः । पय पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्वे' (ते० ब्रा०
 ३-७-१) इति लिङ्गाच्च । तेन सानाय्यधर्मकताऽपि तयोः पूर्ववदेव वेदितव्या ।
 कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रकृत्याऽऽह— 'प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः' इति ।
 प्रायश्चित्तार्थत्वे परतोऽप्युद्गासनाग्नेयैन्द्राग्रधर्मता हविषोरिति विशेषः । यवाग्वावीनां च
 प्रतिनिधित्वं प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति सानाय्यधर्मतैव योक्ताऽनुसंधेया ॥ ३५ ॥

अग्निं प्रथमं पुरोडाशेन यजेत ॥ ३६ ॥

देवतायास्तद्धितेनैव सिद्धेत्तरविकरुपार्थोऽनुवादः ॥ ३६ ॥

उत्तरमिन्द्रं पञ्चशरावेण ॥ ३७ ॥

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरुप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्ट्वा तंत इन्द्रं यजेत, न त्वष्टाक-
 पालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः । ब्राह्मणे ह्यिन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदग्निं देवतानां
 प्रथमं यजेत इति यागाधिरेवाग्नेरष्टाकपालस्य करुपक इति प्रथमः कल्पः । ऐन्द्रावेव
 पञ्चशरावाद्ग्रेर्वाचनिको याग इति द्वितीय इति दृष्टव्यम् । उभयत्र चाऽऽग्नेययोः सह
 प्रदानमिष्यते विभवात् ॥ ३७ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३८ ॥

व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

यस्य त्रत्येऽह्न्यत्न्यनालम्भुका भवति तामपरध्य यजेत ॥ ३९ ॥

व्रतार्हमहो व्रत्यमहस्तच्चौपवसद्यम् । तत्रैव व्रतोपदेशात्तस्मिन्नहनि यदि पत्न्या-
 तैववशादनालम्भुका स्पर्शानर्हा स्यात्तदा तामपहाय यजेतैव, दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः ।
 अथवा व्रतशब्दः कर्मवाची यथा शिक्षति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्षेत्यमहः ।

। प्रणयनवर्जमावर्तेत ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणान्यनुगतिप्रायश्चित्त प्रकृत्याऽऽह भरद्वाज — अन्वाहार्यपचने जुहुया-
दित्याश्मरथ्य । आहवनीय इत्यालेखन इति । वेचित्त्वाहवनीयानुगतावप्यजस्रविषये
प्रणयनवर्जमावर्तयन्ति तस्य गार्हपत्यानुप्रवेशान्मन्यनमेव सर्वत्रेति । तदयुक्तम् ।
अविशेषात् । उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्य दर्शितत्वाच्च । अस्तु
वा तदनुप्रवेशस्तदा त्मजस्रोऽप्यनुप्रविशन्न दण्डेन पराणुद्यते योनिर्त्वादेरनुप्रवेश-
हेतोस्त-प्रत्यविशेषात् । वाच्यो वा विशेष । तस्मात्संशयजविधिष्ववशिष्टमेव प्रणयन
मजस्रोद्धार्ययो ॥ १४ ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः ॥ १५ ॥

तत्र आहरेदिति शेष । प्रदर्शनार्थं चैतत्सम्यावस्ययोरपि य. वक्ष्यनानु च्छेदिति
सामान्योपक्रमत् । अन्यथा तस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गाच्च । तदभिप्रायमेव चानयोरननुक्रमण
वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्रायमित्यपरे । तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्त स्वविषये सर्वमाग्निहो-
त्रिकादिप्रायश्चित्तान्तर बाधते, विशेषविषयत्वात् । यस्य चोर्मादनुगतावित्यनेन तु सर्वो
विधिर्बाध्यते, विशिष्टतमविषयत्वात्तस्य । सर्वेऽपि ह्यनुगतप्रायश्चित्तविधयोऽन्वाहितानन्वा-
हितादिगोचरा एवैकानुगतावभिनिर्गोकाभ्युदयुरहितोभयानुगतौ च सावकाशा । तद्वि-
शिष्टोभयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेणानेन बाध्यत इति ॥ १५ ॥

भूरित्युपतिष्ठेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् ॥ १७ ॥

यनमान इति शेष । व्रतोपायनीयमिति वचनाद्गत चरिष्यामीति (तै० स० १-
५-१०) च मन्त्रलिङ्गात् । 'सततिर्वा एषा यज्ञस्य' (तै० ब्रा० ३-७-३)
इत्यादिना विच्छिन्नव्रतसत्तानार्थत्वस्तथनाच्च व्रतोपायनीयमिति । स्वस्य यद्व्रतोपायेनार्थं
यजुस्तज्जपेदित्यर्थ ॥ १७ ॥

इदं ते एकं पर उत एकं तृतीयेन उपोतिषा
सचिशस्त्र । सवेशनस्तनु वै चारुरेधि प्रिये
देवानां परमे जनित्र इत्मन्वाहिताग्नेरग्निमपसा-
यन्तमा शम्यापरासात्संभरेत् ॥ १८ ॥

अन्वाहिताधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थमाहिताग्निग्रहणम् । यावति देशे शम्यां परास्ता
मति ततोऽर्वाग्यथाग्निं कश्चिदपक्षयेत्, आयतनावपगच्छेत् । तदा तमेव त्रि परित्य
संभरेत्पुनरायतने निक्षिपेत् । तदुक्तमापस्तम्बेन—शम्यापरासात्परि चामपति क्वि-

तिरिति विः प्रवृत्तिं परिक्रम्य तत्र संभवेदिदं त इति । कृत्स्नाभ्युपसृष्टाण एव चायं विधिः । यथोक्तं बाह्वृच्यशास्त्रायनयोः— आहवनीयमवदीप्यमानपर्वीकशम्यापरासा-
दिति । अन्देकदेशागमे तु यदि पुरा प्रयत्नेभ्यो महिः परिध्वङ्कारः सन्देत्
इत्यादिविद्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

परस्तरां शम्यापरासादपसायन्तमनु-
प्रयायान्ववसाय सजेत् ॥ १९ ॥

परशब्दोऽत्यन्तसंनिर्घर्षं वर्तते । शम्यापरासात्परस्तरमपगच्छेद्यत्र सोऽग्निस्तथैतरानपि
प्रत्यक्षासीत्वा तदनुगुणानिहृत्य तदहस्तत्र वसेत् ॥ १९ ॥

अप्रये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धयेत् ॥ २० ॥

यत्र वसेत्तयेत्यर्थः ॥ २० ॥

पथोऽन्तिकाद्गर्हिराहरेत् ॥ २१ ॥

पथः समीपे ये तर्भास्ततो गर्हिराहरेत् ॥ २१ ॥

अनहान्दक्षिणा ॥ २२ ॥

यदा रिवयमिष्टिस्तन्प्रमध्ये पतिता तस्यैव प्रसक्तो वेदितव्यः ॥ २२ ॥

श्वोभूते गृहेषु प्रत्ययस्येत् ॥ २३ ॥

। श्वः श्वोभूते यतो देशात्पूर्वं गतस्तत्र प्रत्ययवत्यति । सोमेषु त्ववसानप्रत्यवसाने च
न स्रवतो यद्वाहर्षुद्धिः स्यात् ॥ २३ ॥

यस्य हविषे वत्सा अपावृता धपेयुर्वाप्यर्वा यवागूं
निर्धयेत् ॥ २४ ॥

यदा सर्वगर्धानां वत्साः सर्वमेव पय विभेयुर्न तु हविषे पर्याप्तमवशेषयेयुस्तदा
यवागूं निर्धयेत् । शिपिल्लतण्डुला यवागूं ॥ २४ ॥

सा दोहस्थाने प्रतीयात् । अन्यतरसमादपावृता
धपेयुः ॥ २५ ॥

यद्यपि सान्नाय्यस्यान्वपसोऽस्तद्धर्मिक्रा यवागूं तथाऽप्योषधिगुणात्वात्किर्वापादयः अप-
जान्ता भर्माश्रुत्वाकारः । ये हविर्निष्पन्नयो भवन्ति । सान्नाय्ये विहितान्मर्षलोपा
सिद्ध्या न शक्यात् । अतोऽप्रार्थकत्वात् त्रियन्ने । उद्गासनादारभ्य सान्नाय्ययोर्य-
त्प्रस्थानावजा तत्तरधर्मा भवन्ति । दूधवद्रदाना च नानादेवतात्वात् । यदा तुमयोरपि
दोहयोः पयो धानं स्यात्तदा नह प्रदानं यवागोरेकदेवतात्वात् । आह च महादान —
समानदेशेषु समवसाय प्रवर्तते हविर्गणेषु यद्गुणेषु वेति ॥ २६ ॥

तस्मिन्नालम्भुकायामपि पत्न्यो तथा विना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तद्यथा पर्वणो दर्श-
पूर्णमासौ, अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सार्यंप्रातरग्निहोत्रमित्यादि । व्रत्येऽहर्नाति-वच-
नाद्येन प्रतिनियतं तत्प्रानालम्भुकाया क्रियते । एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले मर्या
क्रियायां प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं वा भ्रश्येच्च मुन्यः कालस्तप्रानालम्भुकायामपि क्रियते
नेतरदिति । तेन काम्येष्टयः पशुसोमाश्च यस्मिन्पर्वण्यनालम्भुका न तरिन्न् क्रियन्ते ।
क्रियन्त एव तस्मिन्यदा प्रकान्ता भवन्ति । प्रजान्तस्य कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् ।
एतेनाम्याधेयादेरपि प्रकान्तस्य तत्कालापवर्गो व्याख्यातः ।

‘ सोमे तु प्रकान्तेऽनालम्भुकायां नियमविशेषानाह कात्यायनः— ‘पत्न्युदक्या
दीक्षारूपेण नि(वि)धाय सिकतास्वासीतोपस्रवणात्तिष्ठेत्संधिवेलयोर्वेदिसमीपे सुत्योस्तु
त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा पारिधानादि करोति संनिपातिकम् । प्रजा-
तांश्चाथे ‘दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि, न गर्भिणी दीक्षयेदित्येके । अयाज्ञिया गर्भा इति
श्रुतेः । नानूचन्या प्रकरणादिति ।

‘ प्रजातायां तु सत्यप्याशौचे यजमानम्याग्निहोत्रादावधिकार उप्ती धर्मशास्त्रकारैः ।
बौधायनस्तावत् ‘ नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठेन्न यजेत न स्वाध्यायमधीयीतान्यत्राग्नि-
होत्रं दर्शपूर्णमासेभ्यः ’ इति । मनुनाऽप्युक्तम्—

न वर्धयेद्घाहानि प्रत्यूहेत्राग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाम्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह—वैतानोपासना कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः । इति ।

तथा नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जम्, इति गौतमः । जाबालिश्चाऽऽह—

जन्महान्योर्वितानम्य कर्मत्यागो न विद्यते । इति ।

एतेन आतेष्टिरेपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः—कथं जातेष्टिरित्यूर्ध्व
दर्शम्या इत्याश्मरय्यो जात एवर्त्विजः कुर्यादित्यालेखन इति । बौधायनश्चाऽऽह—
सह स्मोऽऽह्नौधायन उत्थिताया निर्देशाया निर्वपेदिति जातमेव विदित्वेति शालीकिः
इति ॥ १९ ॥

उदकशुद्धरं स्तृणीयात् ॥ ४० ॥

योक्त्रं तु स्वकाले दाक्षिणतः पाशमुदकशुद्धं जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वेत्यापस्तम्बः ।
पश्चाद्देरन्तर्वेदि वा तूर्ण्णी निदद्यात् ॥ ४० ॥

तामिष्ट्वा त्रिरात्रे स्नातामुपहृयेत् ॥ (स्व० १) ॥ अ-
हमस्मि सा त्वं घोरहं पृथिवी त्वं सामाहमूह
त्वं तावेहि संभवाव सद रेतो दधावहे पुंसे

-पुत्राय वेत्तवै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवी-
यायेति । अर्घ्यं एवैनामुपह्वयते सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः ॥ ४१ ॥

यदेयमतिगतात्रिरात्रा स्नाता स्यात्तदेनामृतुगमनार्थमुपह्वयेत तत्र कर्मण एव प्राय-
श्चित्तार्थं, न तु पुरुषार्थम् । कस्मात् ' अर्घ्यो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते । यस्य अत्येऽह-
न्पत्न्यनालम्भुका भवति, (तै० ब्रा० ३-७-१) इति प्रकृत्य ' तामिष्टोपह्वयेत ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः ' (तै० ब्रा० ३-७-१) इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदि सांनार्यमग्निहोत्रं वा विष्यन्देत । यदि वा
कीटोऽवपद्येत । मध्यमेन पलाशपर्णेनान्तमेन
वोदकपरेत्य प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायां विष्य-
न्दमानमवमनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४२ ॥ मध्य-
मेनैव पलाशपर्णेन धावापृथिव्ययर्चाऽन्तःपरिधि
कीटावपन्नमवनीय भूरित्युपतिष्ठेत ॥ ४३ ॥

कथनवशाद्बुद्धवृत्तस्याधः पतने विष्यन्दनम् । व्याख्याता वल्मीकवपा । तामुद्धृत्य
विधृतविलां कृत्वा तस्या बिलेऽवनीय पुनर्जुहुयादाग्निहोत्रम् । अवनयनापेक्षया पुनःशब्द
' आ(ब्दमा)वर्तयेत् । दोहनेन विनाऽन्यदागमयेदुत्पादयेत् । कीटोऽमे-यसेवां किमिः ।
अन्त परिधीति देशोपलक्षणमाग्निहोत्रे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यदि सांनार्यमन्यदागमयेत् ॥ ४४ ॥

यदि दधनि पयसि वा कीटोऽवपद्येत तत्रान्यदागमयेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥ -

यद्यग्निहोत्रमन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयान्मित्रो जना-
न्कल्पयति मजानन्मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे सत्याय हव्यं घृतव-
ज्जुहोतेत्यभिवृष्टमग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयात् ॥ ४५ ॥

पुनरग्निहोत्रग्रहणात्सानार्ये नाय विधि । यस्याग्निहोत्रमवत्रपेदित्यापरतम्भः । अ-
वर्षेदुपरि वर्षेत्पर्जन्यः । तत्कृत्वा तदववृष्टं मध्या हुत्वेत्यर्थः । स-नुहुयान्मित्रो जनान्
(तै० ब्रा० ३-७-२) इति श्रुतेः । ततोऽन्यां दुग्ध्वा होमः । बोधित्तु—मित्रो
जनानिति पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं हुत्वा पुनर्होममिच्छन्ति । तदाऽप्यन्यां दुग्ध्वा पुनर्जु-
हुयात्, इति वचनाद्दोहहोमयोरावृत्तिं यस्तु पुरस्ताद्दोहयोपरिष्ठाच्च हुत्वोपस्पर्शनस्य
तन्त्रं स्यात्तन्त्रमेव भवत्युभयोर्विभवात् ॥ ४५ ॥

येदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामुत्तराहुतिः स्फन्देत्
 पूर्वा चोत्तरयाऽभिहुत्य (भिजुहुयात्) यत्र वेत्थ
 वनस्पते देवानां गुगा नामानि । तत्र हव्यानि
 गामयेति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय तूष्णीमेव
 पुनर्जुहुयात् ॥ ४६ ॥

आह ७७ १०००
 ७७ १०००

१. अभिहोम उपरिहोमः । तत एव शिष्टदेवोत्तराहुतिस्तूष्णीमुभूद्य । ततो होमावृत्तिः
 पूर्ववत् । यदा पुनरुत्तराहुत्येऽदेशः स्फन्दो न सर्वाहुतिस्तदा तज्जाऽऽद्विरेत । यथा च
 वक्ष्यति यदनाहुतिमात्रं विप्रुडेव सेति मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति च । पूर्वा-
 हुत्या सहोत्तराहुतिपत्नेऽप्ययमेव विधिस्तस्यापि फलतः स्वस्त्रवात्तत्तुल्यन्यायत्वात्
 ॥ ४६ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामाहवनीयोऽनुग-
 च्छेदाग्निदीरो दारावद्विरिति वदन्नन्तरं शकले
 हिरण्ये वा जुहुयात् ॥ ४७ ॥

यस्माद्दाराद्विद्येदन्ततः सोऽनन्तरः शकलः । तस्मिन्तरस्मिन् हिरण्ये वा जुहुयात् ।
 उत्तराहुतिमित्यर्थः । मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तपोत्तमे शकले हिरण्यं निघायेत्येव मर-
 द्धानः । वदन्निति वचनान्मन्त्रमध्ये होमः स्वाहाकारभ्यन्तत एव भवति । ततः शेष-
 समाप्तिः । तत्र सुवृत्प्रतिपत्तपनमुपसमिन्धनं वाऽऽहवनीयस्यासंभवात्प्रवर्तते । प्रतिपत्तपन-
 निकृत्तरेवोद्देशनमपि भिन्नं भवति । परिसूहनादेत्यानिवृत्तिः शकलहिरण्ययोरग्निप्रति-
 निवृत्तत्वेन विधानं । अहवनीयस्यापि प्रतिनिभावेवाऽऽहोमसमाप्ति-
 रविशेषात् । ततः

वनीयान्माचि-

यजमानं

तरासु दिक्षु ब्रह्माणं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति
 दर्शयन्तो मन्त्रं संनमति ॥ होतारं मा
 हिंसीः पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति
 पश्चात् । आग्नीध्रं मा हिंसीर्यजमानस्य पशुन्मा
 हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरित्युत्तरतः ॥ (ख०२)
 ॥ ४८ ॥

बहिष्परीधीति देशोपलक्षणम् । यदि पुरस्तादिति लिङ्गाद्वाहणे परिध्यग्रहणात् ।
 तेनान्वाधानप्रभृत्या प्रयाजारम्भादयं विधिः । अन्यत्र तु तूष्णीमङ्गारं प्रहृत्य सर्वप्रायाश्चि-
 क्षमेव । बुद्धे मूलम् । अभिनिदध्यात् । अभिपीडयेत् । मा तम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु
 समुच्चीयते ॥ ४८ ॥

१०१५ सद्दसृशृङ्गो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृत-
 चान्सुमतीरुः । मा नो हासीन्मेत्यितो नेत्वा
 जहाम गोपोषं नो वीरपोषं च यच्छेत्स्येनमग्री
 महरति ॥ ४९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४९ ॥

ग्रहृत्य वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

तूष्णीं प्रहृत्य मन्त्रेण वाऽभिजुहुयात् ॥ ५० ॥

पश्चाद्विनाशमभिमर्ध्यमानः कालसंनिकर्षेण
 न जायेत यत्रान्यं पश्येत्त आहृत्य वि-
 हरय हुत्वाऽस्वरमाणः पुनर्मन्येत् ॥ ५१ ॥

प्रवासादौ समारूढोऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विहरणाय मध्यमाधो न जायेत
 तदा लौकिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्यापतने निधाय विहृत्य जुहुयात् । तथा च बौधायनः—
 'अथारण्योः समारूढेषु मथित्वाऽग्नीन्विहृत्य जुहुयात् । अपि वा लौकिकमाहृत्य विहृ-
 त्वाग्नीन्तराऽरणिं निधाय जुहुयात्' इति । आश्वलायनेनापि—अग्निहोत्राय कालेऽ-
 ग्नावजायमान इति वदता समारूढविषयत्वमेवास्य विधेः स्थापितम् । न ह्यनुगतोऽग्नि-
 रग्निहोत्राय मथ्यते, अपितु सर्वकामार्थं समारूढस्तु कदाचिदाग्निहोत्रायैव मथ्यते प्रवा-
 सावधिपिति युक्तं तद्विषयत्वम् । तत्रानस्ताग्नेर्बहुषु समारूढेषु य एवाग्निर्मथ्यमानो न
 आयते स एवाऽऽहर्तव्य । एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालादयमेव विधिः । अनुगति-
 विषये तु केवलगार्हपत्यानुगतावभयानुगतौ च मथ्यमानस्याजन्मनि यो विधिः स एव

बोभावनुगतावित्यत्रैव दर्शित । अन्यत्तु मतम् । ' मय्यमानम् ' इत्यविशेषवचनादनु-
गतिविषयेऽपि समानोऽयं विधिः । कालसंनिर्कर्ष इति च प्राधान्याद्धोमकालसंनिर्कर्षो
गृह्यते । तेनानुगतिविषयेऽपि होमकालातिपत्तौ यस्याऽऽहवनीय इत्यादिविधिना मर्ष-
मानस्याजन्मनि भद्रत्येवायं विधिः । अनासत्तौ तु होमकालस्य यथाविहितप्रायश्चित्ता-
न्येव भवन्तीति । आगामिकालविप्रकर्ष एवात्वरमाणो मन्येत्, अन्यथा पुनरनुकल्प-
प्रसज्येत । न च तच्छक्तिविषये युक्तमिति भावः ॥ ५१ ॥

अन्यमविन्दन्नजाया दक्षिणे कर्णे जुहुयात् ॥ ५२ ॥

अभादयोऽग्ने प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वात्सामान्यात् । यपोक्तं ब्राह्मणे—तमग्निर्देवता
अन्वसृज्यतः गायत्री छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तः इत्यादि । तस्मादविशारोऽग्निलिङ्गानामनुवाणाम् । तत्रोद्धरण-
श्रपणप्रतिपनाद्यन्यभावाच्चिर्वर्तते । तथा श्रपणोद्धरणाभावादेवाजादीनां गार्हपत्ये
स्थापनमपि निवृत्तम् ॥ ५२ ॥

अजस्येत्येकेषाम् ॥ ५३ ॥

परान्निहोमपक्षे तु होमार्थमवस्थापयन्ति ॥ ५३ ॥

अजस्य तु ततो नाश्रीयात् ॥ ५४ ॥

अजनातिसन्धि मांसं क्षीरादि वा शिषिनाश्रीयात् । 'कर्णे चेन्मासवर्जनम्' इत्या-
श्लेष्यम् ॥ ५४ ॥

अजामविन्दन्नब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते जुहुयात् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणोऽप्यजया^१श्रीयात् ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् ॥ ५६ ॥

असूयोदार्थं वचनम् ॥ ५९ ॥

ब्राह्मणं त्वविन्दन्दर्भस्तम्भे जुहुयात् ॥ ५७ ॥

मवस्यन्न ब्राह्मणम्—'अग्निवन्वे दर्भस्तम्भ' (तै० ब्रा० ३-७-३) इति ॥ ५७ ॥

दर्भास्तु नाध्यासीत् ॥ ५८ ॥

अन्यत्र ब्रह्मयज्ञार्थत्वाद्द्वैवादासनादिति दृष्टयमविरोधात् ॥ ५८ ॥

दर्भान्निविन्दन्नपु जुहुयात् ॥ ५९ ॥

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । भवति चात्र श्रुति—अग्निं या गर्भं दधिरे (तै०
सं० ५-६-१) इत्यादि ॥ ५९ ॥

आपस्तु न पंगिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभोज-
नीया इति ॥ ६० ॥

पठ०]। मशदेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । २७५

आपस्तु भीमता अपि न वज्रोदित्यर्थ ॥ ६० ॥

दानुदोषादपि न बभित्सेतेत्याह—

अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सर परिगृह्णीयादेवाय ॥ ६१ ॥

अभोजनीय अमोज्याम् ॥ ६१ ॥

अद्रिस्तु पादौ न प्रक्षालयीत ॥ ६२ ॥

सुखार्थस्य प्रक्षालनस्य निषेधो न शौचार्थस्यापि, प्रयत्नैव कर्माधिकारात् ॥ ६२ ॥

संवत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ६३ ॥

‘सावत्सरिकाण्येतानि व्रतानि भवन्तीत्याश्मभ्य । यावज्जीवमित्यालेखन ’ इति भरद्वाज । सावत्सरिकत्वविवक्षाभावात् स्वप्ने । अप्यभोजनीयस्यैत संवत्सरमिति लिङ्गात् । धृतिश्च भवति—संवत्सरं हि व्रतं नातीत्येति ॥ ६३ ॥

संवत्सरेऽग्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ६४ ॥

संवत्सरस्य परम्तादित्यापस्तम्ब । व्रतपतयेष्ट्या व्रतनिवृत्ति ॥ ६४ ॥

अग्रये सामवतेऽष्टाकपालम् । यथाहिताग्नेरग्नि

र्षहान्दहेत् ॥ ६५ ॥

येषा पूर्वापरा अन्वक्ष प्रमीयेरन्गृहदाहे वेद्यापस्तम्ब । पूर्वे चापरे च वृद्धनाला वर्या यद्यन्वक्ष सतता अग्नेरन्दहोरन्वा गृहस्तत्रेयमिष्टिर्नमित्तवी सिध्यति च तत्र कामो वाक्यशेषात् ‘यथा नैषा पुरायुषोऽपर प्रमीयते तस्यापर गृहान्दहति’ (तै० स० २-२-३) इति च ॥ ६५ ॥

अग्रये विविचयेऽष्टाकपालं यस्यान्यैरग्निभिरग्रयः

संस्तुज्येयान्मिथो वा ॥ ६६ ॥

अन्यैर्लोविर्चैर्दिवैर्वा ससर्गे पञ्चाना परस्पर ससर्गे चैयमेवेष्टिस्तसर्गेण भवति । अप-
वादे स्कन्या । ताश्च समारोपणेन विविक्तेष्वग्निषु भवन्ति । समारोपणमन्त्र एव तु त
तमग्निं हस स्तीरनीर इव विवेश्यति । तथा ससर्गं प्रकृत्यारण्योरग्निंसमारोप्येत्येव
बोधादनः ॥ ६६ ॥

अग्रये वीतयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी

संस्तुज्येयाताम् ॥ ६७ ॥

गार्हपत्यदक्षिणाग्नी इति वचनात्तयो पृथगेवदेशससर्गे न भवतीति । एव-
मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

अग्नये विपृचयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहवनीयी ।
गार्हपत्यद्रक्षिणाभी इत्येकेषाम् ॥ ६८ ॥

दक्षिणाम्याहवनीयी वेत्यापस्तम्भः । पूर्ववदन्वयः ॥ ६८ ॥

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं यद्यभ्यादाद्येन ॥ ६९ ॥

संसृज्येरत्नमयः, इत्यन्वयः । अभ्यादाद्यो गृहदाही ॥ ६९ ॥

अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं यदि शवाग्निना । अग्नये
संकुमुकायाष्टाकपालं यदि सूतकाग्निना ॥ ७० ॥

संसृज्येरत्नमय इत्यन्वयः सर्वत्र । शवाग्निश्चिताग्निः । सूतकाग्निर्नक्तकर्मार्थः ॥ ७० ॥

संकुमुको विकुमुको विकिरो यश्च विक्रिः ।

साप्राज्येन नलेध्मेन क्रव्यादं शमयामसि । अस्मि-
न्वयं संकुमुकेऽशौ रिप्राणि सृज्महे । अभूम य-
ज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयुःशपि तारिपदिति या-
ज्यानुवाचये ॥ ७१ ॥

इदं यानुषं हीत्रम् ॥ ७१ ॥

अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं यदि वैशुतेन ॥ ७२ ॥

वैशुतोऽज्ञानिप्रभवः । संकुमुकादन्यासामाघाय एव याज्यानुवाचयाः ॥ ७२ ॥

सर्वे संनिपतेरन्नग्नये विविचये निरुप्याग्नये शुचये
निर्वपति । व्रातभृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं
शामवतीमन्ततः परिक्रमयेत् ॥ (ख०३) ॥ ७३ ॥

यत्र तु गृहदाहादिनिमित्तसमुच्चयात्क्षामवत्यादयोऽप्सुमत्यन्ताः सर्वा इष्टयः संनि-
पतेयुस्तत्र निमित्तक्रमभेदे सत्यप्यनेनैव क्रमेणैर्निर्वपेत् । व्रातभृतीं चाधिकं तृतीयाम् ।
तत्रापसुमतीं चतुर्थीं निरुप्य ततो विष्टगादिभ्यः संकुमुकान्तेभ्यः शुनिर्वन् निर्वपेत् ।
ततः क्षामवतीमाद्यां सतीमन्तं गमयेत् ॥ ७३ ॥

व्रातभृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमुच्यमात् ॥ ७४ ॥

अथवा विविचये निरुप्य व्रतभृते निर्वपेत् । ततोऽनन्तरोक्तेनैव क्रमेण शुच्यादिभ्यः
क्षामवदन्तेभ्यः । ततोऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः । कतिपयनिमित्तसंनिपाते तु क्रमेणैवेष्टयो
भवन्ति ॥ ७४ ॥

गर्भेऽस्रवन्तमगदमकरमिरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः ।
पृषिव्यामवचुर्धातैवभ्राभिमाभोति निर्ऋतिं परा-
चैरित्यग्निहोत्रस्यालीऽस्रवन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥ ७५ ॥

। स्पष्टम् ॥ ७९ ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा
तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानप्रये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिवि-
ष्टाय शृते चरुमग्निरेवार्समै भर्जां प्रननयतीति ॥७६॥

यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिथिं चतुर्दशीं तेन मिश्रा वा पञ्चदशीं यजनीयमहर्बुद्ध्वा
तदनुगुणं प्रवृत्तदर्शितत्रो हविर्निर्वापोत्तरकालं तत्त्वं जानीयात्स निरुप्तस्य हविषस्तण्डु-
लान्सूपूलमध्यमाणुभेदेन त्रेधा विभज्य मध्यमानश्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।
अधिवपनादिव्यग्निं दातारमुपलस्योदित्यर्थः । स्थविष्ठासिन्द्राय प्रदात्रे सायंदोहे चरुं
कुर्यात् । अणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दोहे । तत्र चरुधर्मा यवावा व्याख्याताः ।
चरुसांनाव्ययोः श्रपणात्स्थानाच्च तयोरेव गुणविकारौ । पुरोडाशस्त्वश्रयविकार एव ।
पुनरिष्टवायास्तु विकल्पः । तदुक्तम्—‘ एकामेव यजेत द्वे एव यजेत ’ इति । नश्यं
विधिरसंनयतः, सांनाव्यसंयोगात् । आह चाऽऽश्रलायनः—सांनाव्ये पुरस्ताच्चन्द्रम-
साऽभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्वाह—‘ सोऽयं नासंनयतो विद्यत इत्येकम् । विद्यत
इत्यपरम् इति । विद्यत इति पक्षेऽप्सु श्रपणम् । चर्वोरैन्द्राग्नवच्च धर्माः ॥ ७९ ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते ॥ ७७ ॥

- - प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्यनुपङ्गः । यदा पुनरर्वाङ्निर्वापादकालप्रवृत्तिर्ज्ञाता तदा
संशयः, किं प्राकृत्या एव देवतायै निर्वसत्यमुत वैकृतीभ्य इति । तत्र प्राकृतीभ्य
इत्यापस्तम्बो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवक्षिता संख्या ॥ ७७ ॥

व्यूद्धभाग्भ्यो निर्वपेत् ॥ ७८ ॥

‘ वि वा एतं प्रनया पशुभिरर्षयति ’ इत्यर्थवादेन व्युद्धिहेतुत्वख्यापनादभ्युदितं
हविर्व्यूद्धमित्युच्यते । तद्भ्रजन्ते या वैकृत्यो देवतास्ता व्युद्धमाजः । ताम्यो निर्वपे-
दित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तथैकदेशे निरुप्तेऽभ्युदिते व्युद्धभाग्भ्यः शेषम् ॥ ७९ ॥

- - विनिरुप्तमर्थनिरुप्तम् । तत्राभ्युदिते प्राकृत्या एव देवतायै शेषं निर्वपेदित्यर्थः ॥७९॥

तामिष्टिं सस्थाप्य वत्सानपाकृत्य श्वः सांना-

य्येन यजेत ॥ ८० ॥

अथ निरुप्तानिरुप्तविशेषयोः शास्त्रान्तरीया अपि कल्पः विकल्पार्थं प्रदर्शयन्ते—
यस्यागृहीतं हविरभ्युदिद्याद्गतचर्यां वा नोदाशस्तीति । स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् ।

अयोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ' इति भरद्वाजादयः । अगृहीतमनिरुक्तम् । अनिरुक्तविषये पूर्ववदभ्युदितेष्टिं कृत्वा पुनरिज्यां कुर्यात् । निरुक्तविषयेऽपि वक्ष्यमाण-
 व्रतचर्याकल्पाशक्तावैव कुर्यादित्यर्थः । व्रतचर्या वा नोदाशंसीत । व्रतचर्या उपवसत्या-
 म्यासः । तां च नोदाशंसीत, न शक्ष्यामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंतीत नेच्छेदित्यर्थः ।
 तथाच व्रताशक्तावैवेति कात्यायनः । पुनरिज्यानियममात्रमत्राधिकमिति वेदितव्यम् ।
 ' अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियास्तैव प्रायश्चित्तिः सा व्रतचर्या, इत्यापस्ताम्नः । निरु-
 क्तविषये, संनामावासर्यैव पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः, सा वा व्रतचर्या व्रत्यमहरेव वाऽभ्य-
 स्तमित्यर्थः । तदत्र निरुक्तविषयेऽनन्तरसूत्रोक्तेन कल्पेन सह त्रयोऽमी शास्त्रान्तरकल्पा
 उक्ता भवन्ति, यथा प्रकृतिमेवाविकृतां कृत्वा तथैव पुनर्यजेत । अभ्युदितेष्टिं वा कृत्वा
 प्रकृत्वा-पुनर्यजेत । उपवसथमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चाद्यजेतेति । तदेतदुक्तं बौधायनीये
 स ह स्माऽऽह बौधायनः सिद्धैरेवाऽऽमावासर्यैर्हविर्भिरिष्ट्वा पुनरुपोष्य श्वोभूते, काल्या-
 मनभ्युदितामव्यापन्नां यजेत । अप्र ह स्माऽऽह शालीकिः—यैषा ब्राह्मणभेदिस्तया
 व्यक्तयेष्ट्वा पुनरुपोष्य श्वोभूते काल्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेतेत्यपि बोधावसथ एवा-
 त्तिप्रवर्धत, इति । सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाहाऽऽपस्तम्बः—' वत्सान्मातृभिः ससृज्य
 पुनरपाकृत्य पूर्वद्युर्दुग्धं दाधि हविरातञ्जनार्थं निदध्यात् ' (आप० श्रौ० ९-४-१४)
 इति । अन्यन्वाधानादि सर्वं कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते । प्रातर्दोहार्थं-त्वपाकृतान्व-
 त्सान्मातृभिः ससृज्य सायंदोहार्थं पुनरु(र)पाकृत्य दध्युत्पादयेत् । यत्तु प्रागुत्पन्नं
 दाधि हविस्तदातञ्जने निदध्यात्प्रातिपादयेत् । यदि प्रातर्दोहोऽप्युत्पन्नः स च तस्मिन्नेव
 दध्युत्पादयेत् न न्याज्यः । तत एव न्यायात् । यस्तु निरुक्तं, एवाऽऽग्नेयो
 धार्यते, श्रपितश्चेत् त्याज्य एव, अशुक्तपर्युषितत्वादिदोषप्रसङ्गात् । ततः श्वोभूते कृता-
 न्तात्प्रक्रम्य यजेत । यदा तु कृत्यामिज्यायां चन्द्रज्ञानं तदा पुनरिज्यैव । अकाले कृत-
 स्याकृतत्वात् ॥ ८० ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो
 दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं
 वाऽतिपादयेदिति ॥ ८१ ॥

॥ ८१ ॥ एतदुक्तं ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु च तत्तथा कुर्यादित्यर्थः । इदं च तत्रोक्तम्—आर-
 वधदर्शपूर्णमासः संस्तयोरन्यतरं स्वकालादतिपाद्यादनहुद्दक्षिणां पाथिकृतीं निर्वपेदिति ।
 तां च कृत्वा वैश्वानर्यपि कार्या, निमित्तैक्यात् । एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानीति वचनाच्च ।
 ते च-कृत्वाऽतिपनेष्टिरपि कार्या कालातिपर्यर्थत्वात्तयोः । उक्तं च बौधाय-
 नेन—पाथिकृतं निरुप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदतिपन्नां प्रतिपने-

दिति । कल्पान्तरमप्याह । तत्राऽऽह स्म ह शालीकिः—पाथिकृतं निरप्य वैश्वानरं द्वादशकपालं समानतन्मनुनिर्वपेत्तत्रातिपत्त्वा प्रतियजेत, इति । तत्र च यावदुत्तरस्य कर्मणः कालस्तावदेवेष्टाऽतिपत्तेष्टिः । उत्तरेण त्ववरुद्धे काले प्रायाश्चित्तमात्रं तदधिकाराय क्रियते नातिपत्तेष्टिः । अत्राले कृतस्याकृतत्वात् । अथाप्यकृतप्रायाश्चित्तस्यैव गौणमेतं कालमाहुः कल्पान्तरकाराः । मरद्वाजस्तावत्—‘आ दशोत्पौर्णमासस्य काले नातीयादापौर्णमासाद्दर्शयेति कालातिक्रमेऽप्यापदि यजेत, इति । निर्दानकारोऽप्याह—‘सर्वत्राऽऽपूर्यमाणपक्षो दर्शस्य स्थानं कृष्णपक्षश्च पौर्णमासस्येति । तथा पौर्णमासेन हविषाऽपरपक्षमभि यजेताऽऽमावास्येन पूर्वपक्षमिति च वचनान्तराणि कल्पान्तरत्वात् लिख्यन्ते । समानमेतद्द्विवहूनामतिपत्तावपीति द्रष्टव्यम् ।

योऽयं पाथिकृतः पुरोडाशः सोऽतिपत्तेष्ट्या सह । तथा आऽऽह भगवानापन्तम्ब — ‘समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः’ (आप० श्रौ० ९-४-३) । तत्रातिपत्तेष्टेः सर्वेषाऽतीतकालत्वे न संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते । न चारिमन्कल्पे वैश्वानरी, शास्त्रान्तरीयत्वात् पाथिकृतेन सहातिपत्तयागनिवृत्तेश्च । एवमुत्तरविरूपयोर्द्रष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

अथ प्रवृत्तस्यातिपत्तौ शास्त्रान्तरीयं विधिमाह—

वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्या तमेवाग्नेये पाथिकृते कुर्यात्तेनैव पन्थां पुनरैवेति न यज्ञं विच्छिनत्तीति विज्ञायते ॥ ८२ ॥

यस्य प्रारब्धेष्टिर्मध्ये विहता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञ पाथिकृती क्रियेत तदा स यज्ञः पूर्वप्रततो विच्छिद्येत, न चान्ते कर्तव्यतेऽप्यताम्, निर्हृत्य दोषमतिपत्तायाः कर्तव्यत्वात् । अतो य एव तत्राच्युत आग्नेयः स एव पाथिकृद्गणकः कार्यः, तेनैव पुनर्यज्ञस्य विहतस्य पन्थानं प्रतिपद्यते, न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति ।

स अयं कल्पः प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वस्य चिच्छिद्यते, शास्त्रान्तरीयत्वात् । अप्रवृत्तस्य तु पूर्ववैव भवतः प्रवृत्तैव विपयत्वादस्य ॥ ८२ ॥

प्रवृत्तस्य कालातिनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानर्यग्नेये प्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ८३ ॥

आचार्येस्तु पाथिकृतीमपि प्रवृत्ताविपर्यां वाष्टि यथा एतां प्रकृत्याऽऽहेति प्रवृत्तस्य कालातिनयेऽप्रवृत्तस्य वैश्वानरियेति । नायमभिप्राय आपरंतेऽस्य । तस्य सामान्यनो वचनादत्र विशेषवचनाच्च ॥ ८३ ॥

य आहिताग्निः सन्नप्रत्यमिव चरेत् । य आहि-
ताग्निः प्रवसेदित्येकेषाम् ॥ ८४ ॥

ऋतभ्रेपोऽन्नप्रत्यमिव चरेत् । 'अत्येऽहनि माऽस वाऽश्नाति स्त्रिय वोपैति' (आप० श्रौ०
९-१-४) इति वचनान्न पूर्वाम्या सबध्यते । तेन सार्वकालिकयोरेव ऋतभ्रेपप्रकासयो-
र्भवति ऋतपती । अत्येऽहनीति सूत्रान्तरवचन कारास्तिवदुभयत्र सबध्यत इत्यपरम् ।
बौधायनश्चाऽऽह- 'य आहिताग्नि सन्नप्रत्यमिव चरेदित्याधानप्रमृत्येवेदमुक्तं भवतीति ।
अन्वाहितेष्वेवोपसमाहितेषु चेति शालीकि ' इति ॥ ८४ ॥

अग्नये ऋतभृतेऽष्टाकपालय आहिताग्नि-
रार्तिजमशु कुर्यात् । ऋतभृतीं प्रवास
एके समामनन्ति । ऋतपतीमशुकर्मणि ॥ ८५ ॥

आर्तिजग्रहणं हर्षजाश्रुव्यावृत्त्यर्थम् । केचिद्धतभृद इति द्वारश्छन्दस प्रामादिको
षा । अत्येऽहनीत्यनुपद्ग । तथा च बह्वृचा - 'तदाहुर्ये आहिताग्निरुपवसयेऽशु कुर्यात्'
इति ॥ ८५ ॥

त्वमग्ने ऋतभृच्छुचिर्देवाः आसादया इह । अग्ने
हव्याय वोढने ॥ ऋता नु विभ्रदृत्तपा अदाभ्यो
यजा नो देवाः अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि
सुबिदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति
याज्यानुवाक्ये ॥ (ख०४) ॥ ८६ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

इदं यानुषं ह्यैशम् ॥ ८६ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याया महादेवशास्त्रिसंस्कृतायां प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्ने प्रथम पटल ॥

=====

* अथ पञ्चदशप्रश्ने द्वितीय पटल ।

यस्मान्नीपा निपीदसि ततो नो अभयं कृधि ।
भजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नमो रद्राय मीढुष इत्य
भिमन्त्रयेत ॥ १ ॥

तामिति शेष ॥ १ ॥

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टोपसन्ना वा निषीदेदुदस्थादेव्य-
दितिर्विश्वरूप्यायुर्च्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय कृष्वती
भागं मित्राय वरुणाय चोति तामुत्थाप्य दुग्ध्वा
ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ २ ॥

अग्निहोत्रद्रव्यधुनेनुरग्निहोत्री । सा यदि प्रस्त्रवणार्थमुपसृष्टा संयोजितवत्सा वा
निषीदेदुत्थापयत्यध्वर्युः । तां दुग्ध्वा सह क्षीरेण तस्मै दद्याद्यजमानो यस्यान्नं न
भुञ्जीत । अत्र शास्त्रान्तरश्रुतिमुदाहरत्यापस्तम्बः— ' अवर्तिमेवास्मिन्पाप्मानं प्रतिमु-
ञ्चतीति विज्ञायते ' (आप० श्रौ० ९-२-९) इति । तथा च कृते तस्मिन्नेवावर्ति-
लक्षणं पाप्मानं प्रतिमुञ्चति आसजति । अवर्तिर्दारिद्र्यमशनाया वा ॥ २ ॥

यस्यान्नं नाद्यादपि वैनां दण्डेन विपिप्याविपिप्य
घोत्थाप्याऽऽत्मन्कुर्वीत सूयवसाद्भगवती हि भूया
अयो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमध्यै
विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्तीति दर्भस्तम्भ-
मालु(त्रो)प्य ग्रासयेत् ॥ ३ ॥

तामात्मनि कृतामेवं ग्रासयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥ ३ ॥

यादि दुह्यमाना वाश्येत यदि वा लोहितं दुहीत
व्युत्क्रामतेत्पुक्त्वा दक्षिणार्घिं परिश्रित्य तस्मिन्ने-
त९ श्रपायित्वा तस्मिन्नेव जुहुयात् । तां घ्राह्य-
णाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत ॥ ४ ॥

व्युत्क्रामतान्पत्र गच्छतेति यजमानादीनां प्रैषः । यमनभ्यागमिष्यन्त्यं प्रति वस्मै-
चिदपि कार्थाय न गमिष्यति तस्मै दद्यात् ॥ ४ ॥

यद्यद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त यदोपधीरप्यसरद्यदापः ।
पयो गृहेषु पयो अग्नियातु पयो वरसेषु पयो
अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य यदि दुह्यमान९
स्कन्देत्समुद्रं चः महिषोमीत्येतयाऽद्भिरुपनिनीय
तदेव यादृक्कीदृग्घुत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात्
॥ ५ ॥

सामान्यतोऽग्निहोत्रस्कन्दने—अस्काःघोरित्यभिमन्त्रणम्, उन्नं भयेत्याद्भिः संसर्ग
श्च वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥ ५ ॥

आपि वा तां चैव दुग्धादन्यां वा यदि भिन्द्यादन्यां
स्थालीं निर्णिज्यायान्यां दुग्धादुदकं त्वनुपरासि-
च्यम् ॥ ६ ॥

स्थाली चेदेकदेशतो भिन्द्यात्तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यामेवान्यां गां दुग्धात् ।
तामेव वा गां सा चेतपुनः प्रपीना स्यात् । सर्वभेदे तु स्थाल्यन्तरमागमयेत् ॥ ६ ॥

यदि दुग्धं स्कन्देद्यदि हियमाणं यद्यधिशीय-
माणं यद्यधिश्रितं यद्युद्गास्यमानं यद्युद्गासितमन्या-
मभिदुग्धात् ॥ ७ ॥

दुग्धमानस्कन्दने प्राग्यश्चित्तमुक्तं पूर्वसूत्रे । तथा दुग्धादीनामपि पुरस्ताद्भक्ष्यते । तत्रौ-
मयेयामपि द्रव्यमनेन नियम्यते । अतो दुग्धमानस्य पुनर्ग्रहणम् । हियमाणं गार्हपत्येऽ-
धिश्रयणार्थम् । तदेव यादृगित्यादि स्कन्नाशिष्टमेव यावत्तावद्वाऽल्पं शिष्टमपि होतव्य-
मित्यर्थः । अथं यद्यल्पतरमवशिष्टमनाहुतिसमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्यां दोहयित्वा बधि-
तेन होतव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ यद्युन्नीतं स्कन्देद्यदि द्विर्यदि त्रिर्न तदाद्रि-
येतेत्येकेषाम् । चतुर्थमुन्नीयमानं स्कन्देत्स्थाल्यां
शेषमानीय ततश्चतुर्थ्यहीतं गृहीत्वा वारुणीमृचम-
नूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ (ख०५) ॥ ८ ॥

यदि सहृद्द्विस्त्रिर्वीचीतं क्रमशो युगपद्वा स्कन्देन्न तदाद्रियेत । शिष्टेनैव
जुहुयात् । आद्रियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तम् । आहुतिमात्रस्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात् ।
येदि पुनश्चतुर्थे स्कन्देत्तदा ह्युचि शिष्टं स्थाल्यामानीय पुनरुन्नयितव्यमभिदोषं वा ह्युचि ।
तत्र चतुरित्येतदनुधादत्वात्पद्यमम्याप्युपलक्षणं पद्यावत्तिनः । तेन चतुर्थमित्येतदपि
चतुर्थप्रभृतीत्युक्तं भवति । तथाऽत्र प्राक्चतुर्थादनादरवचनात्पूर्वसूत्रेऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं
वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव स्कन्देनेऽवतिष्ठते । तस्य चानेन समुच्चयासंपनाद्विकल्पः ।
केचित्तु विनिवेशनं कुर्वन्ति । यत्र तु सहृद्द्विस्त्रिर्वीचीतस्कन्दने सति चतुर्थप्रभृत्यप्युन्नीतं
स्कन्दति तत्रायं विधिः । अन्यत्र पूर्वं इति ॥ ८ ॥

यद्युन्नीतं स्कन्देत्पुनरभ्युन्नीय होतव्यमथाऽऽज्येन
वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ९ ॥

यद्युद्गतस्य स्कन्देद्यत्तो हुत्वा पुनरेयाद्यज्ञं
विच्छिन्याद्यत्र स्कन्देनं निषद्य पुनर्गृहीयात्तदेव
यादृक्कीदृग्भुत्वाऽन्यां दुग्धा पुनर्जुहुयात् ॥ १० ॥

२.पेटळः] । महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्यास्यासमेतम् । ३८३

उद्द्रुतस्येति आदिकर्मणि संः । उद्द्रुतमुत्थाय प्राङ्नेतुं प्रकान्तमित्यर्थः । प्राङ्नेत-
नप्रभृत्युत्तरत्रोपादानात् । उक्तं च ब्राह्मणे—‘ वृहस्पतेरर्क्षितं सवितुः प्रकान्तं घोषा-
पृथिव्यं हियमाणम् ’ इति । तद्द्रुतं यत्र स्कन्देत्तन्निपद्य तत्राऽऽसित्वा स्कन्त्स्योपरि
स्थालीं निधाय तस्याः पुनः स्रुचि गृहीत्वा तदेवाभिवर्धितं होतव्यं न तु ततः पृथग्द्र-
व्यान्तरमुत्पादयितव्यमित्यर्थः । यथा चायमर्थस्तथा यद्द्रुतस्य स्कन्देदित्यादिश्रुतिरेवं
विभावितव्या । व्याचष्टे च तौ बौधायनो यथा—‘ यद्द्रुतस्य स्कन्देत्तन्निपद्य पुनर्गृही-
यादिति । यत्रैव स्कन्दति तत्रैव स्थालीं निधायतिशिष्टमानीय पुनरभ्युत्थीय तदेव याद-
क्कीदृक् च होतव्यमिति । पुनर्होमः प्रागेव व्याख्यातः । तस्मिन्कृते—अव ते हेड
इत्यनुद्गत्योदुत्तममिति वारुण्यर्चाऽऽज्याहुतिं जुहुयात् ॥ ९ ॥ १० ॥

यदि प्राचीनं हियमाणं स्कन्देत्प्रजापतेर्विश्व-
भृति तन्वा(न्वा) हुतमसीत्यभिमन्त्र्याथाऽऽज्येन
वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ ११ ॥

अत्र तु हियमाणमिति विशेषणाद्यावन्नियच्छत्युद्गृह्णाति वा तदाऽपूर्वं एव विधि-
र्भवति । प्राचीनं प्राक्प्रवृत्तम् । यावत्पुरतः पराहृतं स्यादित्यर्थः । तत्र प्रजापतेरित्य-
भिमन्त्रणमन्त्रोऽस्कानित्यस्यापवादः । उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति । तत एतदेव
स्कन्तशिष्टमग्निहोत्रद्रव्यं स्यान्न त्वन्या दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमित्यापस्तम्बीये त्वाश्मर-
प्यमतम् । पुनः सिद्धान्तमतात्तु पुनर्होमोऽपि कार्यः । तत्राशेषस्कन्दने स्थाल्याः पुनरु-
त्थयन् । स्थाल्या अप्यभाव आज्यं च प्रतिनिधिमाहाऽऽश्वलायनः—‘ प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं
हुतमसीति तत्र स्कन्ताभिमर्शनम् । शेषेण जुहुयात् । पुनस्त्रीयाशेषे । आज्यमशेष ’
इति ॥ ११ ॥

यदि पुरः पराहृतं स्कन्देदनुद्गत्य पुनरभ्युत्थीय
होतव्यमथाऽऽज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा
जुहुयात् ॥ १२ ॥

पुरः पराहृतं पुरस्तादुपसादनशेषं प्रति नीतमित्यर्थः । तत्रोपसन्नस्य पुरस्तादुपसाद-
नादुपसाद्यमानेऽप्ययमेव विधिः । अनृदाहृत्य स्रुचमनु स्थालीमानीय ‘ चतुरभ्युत्थीय
होतव्यमन्यया वाऽभिदोषामित्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव यादक्कीद-
क्च हुत्वाऽर्चा दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ १३ ॥

दर्भेषुपसादनप्रमृत्या पूर्वोद्गृह्णितं विधिः । यदि पूर्वस्यामाहुत्यामिति पुरस्ता-
दुपादानात्ततोऽर्वागवन्तरानुपादानाच्च । तथा च ब्राह्मणम्—‘ ऐन्द्रामुपसन्नम् ।

अग्नेः पूर्वाहुतिः ' इति । उपसन्नमद्भुतमुपसादनप्रभृति यावन्न हुतं तावदित्यर्थः ॥ १३ ॥
 नन्वेवं पूर्ववदनुक्तसिद्धे परावधावहुनामिनि कस्मादुक्तम् । वो दोषः । पूर्व हि
 कर्षचिद्रम्यमानत्वात्परावधिर्नोपात्तः । इदानीमापस्तम्बसूत्रे सोऽपि पाठित इति तथैव
 दर्शितः । तेनाचोद्यमेतत् । पुनर्होमादि समानमुद्भुतस्वन्दनेन । एवमग्निहोत्रस्वन्दने
 द्रव्योत्पत्तिरुक्ता । इदानीं प्रायश्चित्तमाह—

अस्कान्द्यौः पृथिवीमस्कानृपभो युवा गाः ।
 स्कन्धेमा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।
 अस्कानजनि प्राजन्या स्कन्नाज्जायते वृषा ।
 स्कन्नात्मजनिपीमहीत्यग्निहोत्रं स्कन्नमभिमन्त्र्या-
 द्विरुपनिनयेत् ॥ १४ ॥

उपनिनयेत् संसृजेत् ॥ १४ ॥

यदि सायं स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाश्री-
 यात् । यदि प्रातः स्कन्देदा होतोः सायं
 नाश्रीयात् ॥ १५ ॥

सायंस्कन्दने प्रातरा होतो, आप्रातर्होमं नाश्रीयात् । एवमा सायंहोतोः प्रातः ।
 सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने । द्रव्योत्पत्तौ त्वभिदोहनादिस्थाने तज्जाती-
 यस्य द्रव्यस्य पुनराहरणमिति विशेषः ॥ १५ ॥

द्विष्या वा एतमशनिरभ्यवैति यस्याग्नि
 होत्रं शिरिशि(शरश)रा भवति । समो-
 पामुमिति द्यूयाद्यं द्विष्यात् ॥ १६ ॥

शिरिशिरेति शब्दानुकारः । यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्यायमशनिपातो
 दुर्निमित्तमिति यावत् । तत्र यजमानद्वेष्यस्य नाम गृहीत्वाऽध्वर्युर्व्रूयात्—तत्र समोष
 देवदत्तमिति । ओषतिर्दाहकर्मा । तस्य संपूर्वम्य रूप समोषेति ॥ १६ ॥

यस्याग्निहोत्रेऽधिष्ठिते श्वाऽन्तरा धावेद्गार्ह-
 पत्याद्गस्माऽऽदायेदं विष्णुर्विचक्रम इति
 वैष्णव्यर्चाऽऽहवनीयाद्ध्वंसंयस्तुद्द्रवेदेत-
 यैव भस्मना शुनः पदमुपवपति ॥ १७ ॥

ध्वंसयन्नितस्ततो भस्म विकिरन्नात्वा शुन पदानि भस्मनाऽभिपूरयेत् । अधिश्रयण-
 प्रभृति ओद्वासनादिदं प्रायश्चित्तम् । आप्रदानमित्यपरे । अन्यदा(धा) सर्व-
 प्रायश्चित्तमेव ॥ १७ ॥

यस्यानाहृतमग्निं सूर्योऽभिनिम्नोचेद्यत्र दीप्य-
मानं परापश्येत्त आहुत्यै नं प्रविशानीनि वैष
आधीयते ॥ १८ ॥

अहरहरेणमाहरेयुरिति दक्षिणाशावुक्तम् । तत्र यद्यनाहृतेऽग्नौ सूर्योऽस्तमियात्तदा
पुष्टगृहादियोनिविशेषमनवेत्य यत्र दष्टोऽस्तिस्वत आहृत्यैतं प्रविशानीत्येष विधीयते ।
वाक्वरः प्रसिद्धौ । अथवा एतं प्रविशानीति वा तूष्णीं वा विधीयत इत्यर्थः । अभि-
निम्नोचेदिति वचनादभ्युदये तूष्णीमाधेयः ॥ १८ ॥

इति दक्षिणाग्नेरनुगतस्याऽऽधानकल्पः ॥ १९ ॥

सर्वज्ञानुगतस्यापि दक्षिणाग्नेर्यथायोन्युत्पाणा (दन्म)यमेवाऽऽधानप्रकार इत्यर्थः ।
दक्षिणाग्नेरिति वचनात् । सम्प्रावत्तद्ययोरुत्तूष्णीमेवाऽऽधानम् । प्रायश्चित्तं तु सर्वेषु
सर्वप्रायश्चित्तमेव, विशेषरयानुक्तत्वात् ॥ १९ ॥

यस्यानुद्धृतमग्निं सूर्योऽभिनिम्नोचेत् ॥ (स्व० ६) ॥
अग्निहोत्रं पूर्वं हरेत्युः । अथान्निमुद्धरेत्युः । अपि वा
दर्भेण हिरण्यं प्रवध्य पूर्वः प्रतिपद्येतान्वह्व्राह्मण
आर्षयो बहुविदाग्निमुद्धरेत् । अन्वह्वदग्निहोत्रेणा-
नुद्धरेदग्निं प्रतिष्ठाप्याग्निहोत्रमुपसाद्याऽऽस्तमितोर-
प्राणव्रातित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः सुवचित्यु-
पतिष्ठेत् वारुणं चरुं निवेयेत् ॥ दोषावस्तनयः
स्वाहेति जुहुयात् ॥ २० ॥

अविष्टसूर्ये प्रणयनस्योक्तत्वात् । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम् । अत उद्धरणश-
ब्देन प्रणयने लक्षयते । यथा यस्याग्नावग्निमुद्धरेयुरित्यादौ । तथा यस्याऽऽहवनीयमग्नी-
तमभ्यस्तमियादित्याश्वलायनः । तेनोद्धृतेऽप्यऽऽणीते भवत्येव प्रायश्चित्तम् । वेदार्थविदार्षेय
इति व्याख्यातं ब्रह्मोदने । तत्रैव बहुविषयं वेदनं यस्य स बहुविधम् । अपवा ब्राह्मण
आर्षेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्याख्या बहुविधिति । तत्र च वेदनबहुत्वस्यापोक्षित-
त्वात् । यस्य यस्य यतो यतो वेदनप्रक्रमस्तस्य तस्य परिग्रहे गुणातिशय इति
द्रष्टव्यम् ।

तत्रेध्याहरणादारभ्य प्रागुद्धरणदाहवनीयवर्मभर्जमध्वर्युणा कृते यन्मानस्य परि-
कर्मा कश्चिद्दर्भेण बद्धं हिरण्यं पुरस्ताद्धरेत् । तमन्वह्व अनुगतो बहुविदाग्निमुद्धरेद्-
विधिवत्प्रणयेत् । तमन्वह्वदग्निहोत्रेणाध्वर्युरनुद्धरेत् । ततः पारिकर्मिणा स्थापिते हिंस्ये
वेदं प्रतिष्ठाप्य मुञ्चति । ततोऽग्निहोत्रमुपसादयत्यध्वर्युः । नित्यमिति सूत्रान्तरे

नित्यमग्निहोत्रमेवेदं न तु वैकृतं सत्पुनर्होमापेक्षमित्यर्थ । नित्य पयसो नियत इत्यन्ये । तत आहवनीयस्येभ्याधानादिप्रतिपद्या पूर्वाहुते कृत्वा ततो यावत्तास्य (म्य)ति तावदनुच्छ्रसन्नासीत् । उच्छ्रम्य हुत्वाऽग्निहोत्रं वृष्टिरसीत्ययामुपस्पर्शनान्ते कृते भूर्भुवः सुवरित्त्योहवनीयमुपस्थाय तदानीमेव वारणं चरुं निर्वपेत् । श्वोभूत इति भरद्वाजः । दोषावस्तर्नम् स्वाहेति जुहुयात् । एतदेव नित्यमग्निहोत्रमित्याश्मरश्च । अथोऽऽप्येत्नं कालसमापादनीयमेवानेन मन्त्रेण होमं हुत्वा नित्यमग्निहोत्रं जुहुयादिति पूर्ववत् ॥ २० ॥

यदि सायमग्निहोत्रस्यर्तुमिति नयेत्प्रातर्होमस्तर्नम्ः
स्वाहेति जुहुयात् ॥ २१ ॥ यदि प्रातरग्निहोत्रस्य-
र्तुमिति नयेत्कालसमाप(पाद)नीयमेताभ्यां मन्त्रा
भ्यां हुत्वा नित्यमग्निहोत्रं जुहोति ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रे संध्यादयः सायंप्रातर्होमकाला उक्ता । तेषां सर्वेषामतिपत्तौ प्रायश्चित्त-
मुपदिश्यते । तथा प्रदोषान्तो होमकालः, सगवान्तं प्रातस्तमतिनीयेत्याश्वलायनः ।
तत्र त्वापदि काला उक्ता सूत्रवृत्ता— 'यन्मघ्यादिने जुहोति' इत्यादिना । तयो-
पग्रन्थकारेणाप्युक्तम्— 'सर्वमहं प्रातराहुते स्थानं सर्वा रात्रिः सायमाहुते' इति ।
मरह्वाजोऽप्याह— 'सायं होमं चोपोदयं जुहुयात् । प्रातर्होमं चोपास्तमयम् । कालेन
कालमनातिक्रम्य न स्वन्दने न व्यथन्ते, इति विज्ञायते' इति । तस्मादनापद्येत्तप्राय-
श्चित्तम् । आपदि तु होम एव क्रियेत । यावदुत्तरस्य कालः प्राप्स्यति । प्राते तुत्तर-
स्थितं पूर्वं क्रियेत, अष्टकान्त्वात् । प्रायश्चित्तं तु तत्र परस्ताद्दर्शयिष्यते । काल-
समापद्यते येन स कालसमापादनीयः । तं हुत्वेभ्याहरणादि । स एवाग्निहोत्रार्थं कौश्चि-
द्विष्टस्तन्निरासार्थमुक्तं नित्यमग्निहोत्रमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

सायमग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः सुवरिति पुरस्ता-
द्दोषोर्वदति हुत्वा च प्रातरग्निहोत्रमुपसाद्याऽऽत-
मितोऽस्त्राणन्नासित्वा वरं दत्त्वा हुत्वा भूर्भुवः
सुवरित्त्युपतिष्ठेतानुगमयत्याहवनीयमन्वाशिरुपसा-
मग्रमरयदित्थन्थं प्रणीयेद्देव स्रेम्या एधि मा
प्रहासीन्माऽमुमामुभ्यायणमित्युपतिष्ठेत् । मैत्रं चरुं
निर्वपेत् ॥ २३ ॥

व्याख्याते पूर्वेण । अमुमामुप्यायणमिति यत्रमानस्य नामगोत्रयोर्निर्देशः । येषो
देवदत्त भार्गवमिति ॥ २३ ॥

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । : २८७

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति ॥ २४ ॥

सौर्यस्याऽऽग्रयणोक्ता एककपालधर्माः कार्यः । स चाऽऽग्नेयविकारः ॥ २४ ॥

तस्यां स स्थितायामनश्नन्तौ वाग्यतावैतद-

दर्जायापती आग्निमिन्धानावासाते ॥ २५ ॥

‘स स्थितायामिष्टन्नामाहवनीयमेवैतदहरिन्धानावनश्नन्तौ वाग्यतावासाते यजमानः पत्नी च’ (आप० श्रौ० ९-२-७) इत्यापस्तम्बः । आहवनीयमेवेति तमेवाऽऽहवनीयं सायंहोमार्थमिन्धानावित्यर्थः । अथ वा सर्वाग्निधनस्याऽऽधलायनादिभिरिष्टत्वात्तन्निवृत्त्यर्थ एवकारः ॥ २५ ॥

द्वयोः पयसा सायमग्निहोत्रं जुहुयात् ।

पूर्वमधिश्रित्योत्तरमानयेत् ॥ २६ ॥

द्वयोर्गवोदिति शेषः पूर्ववत् । यथा द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । तत्र पूर्वमधिश्रयणमुपकारार्थमिति गम्यते ॥ २६ ॥

यस्यानुद्धृतमग्निं सूर्योऽभ्युदियाच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पूर्वः प्रतिपद्येतान्वद्ब्राह्मण आर्पेयो बहुचिदग्निमुद्धरेत् । अन्वद्ब्रह्मिहोत्रेणानुद्धवेदग्निं प्रतिष्ठाप्याग्निहोत्रमुपसाद्य ॥ (ख०७) ॥ पुरस्तात्प्रत्य-

द्ब्रह्मस्य उपाः केतुना जुपतां यज्ञं देवेभिरिन्वितं देवेभ्यो मधुमत्तमं स्वाहेत्येतच्चतुर्गृहीतं हुत्वा नित्यमग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ २७ ॥

व्याख्यातोऽग्निमिन्त्रोचनविधिना । इयास्तु विशेषः—हिरण्यस्थाने जुहा चतुर्गृहीतं हेरेत् । तच्च प्रतिष्ठापितेऽग्नावध्वर्युरग्निहोत्रमुपसाद्य पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य-उपाः केतुनेति जुहुयादिति ॥ २७ ॥

तस्य स एव होमकल्पः । सा प्रायश्चित्तिः ।

यत्प्रातर्जनावतीते ॥ २८ ॥

आतमितोरप्राणजित्यादिर्वैदानान्तो होमकल्पोऽनन्तरविधिना समानः । तथाऽऽदित्योपस्थानादि द्वयोः पयसा होमान्तं प्रायश्चित्तम् । यत्प्रातर्जनावतीते-यत्प्रातःकालातिपक्षे सतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतावन्नाना । नात्रानुगमयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ वैशेष्टिः सायंहोमश्चेति भावः ॥ २९ ॥

यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियादुन्नीयाऽऽ-
 तमितोरप्राणन्नासित्वा हुत्वा भूरित्युपातिष्ठेत् ।
 वरो दासिणा ॥ ३० ॥

यस्यानुदिते होप्यामीत्यभिप्राय प्रकान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाहुतं स्यात्तद्यथा
 प्रकान्तप्रसवा स्त्री सद्योऽप्रसूताऽऽर्तिमियात् तादृगर्तं भवति । तेन च यजमा-
 नोऽप्यात्मानं रणाद्धि दुःखायाऽऽऽत्मानं नयतीत्यर्थः । ततो दुःखाय रुद्धः सर्वज्यानि
 जीयते सर्वा बाधाः प्राप्नोति । तस्मादादत्तव्यमेतत् प्रायश्चित्तमिति भावः । आतमितो-
 रप्राणन्नित्यादि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

यद्यन्ते स्यादुन्नीय प्राहुदाद्रयेत्स उपसाद्याऽऽत-
 मितोरासीत् यदा ताम्पेदय भूः स्वाहेति जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यद्यन्ते स्याद्यद्येतान्नमित्तं होमसमीपे स्यात् । किमुक्तं भवति । यदि निष्पन्नेऽग्निहोत्र-
 द्रव्येऽर्वाण्योमादुदयः स्यादित्यर्थः । तथा च भरद्वाजः—‘यद्यन्ते स्यादित्यग्निहोत्रादन-
 न्तरवादोऽभिप्रेतः’ इति । तत्रोत्थनाद्योपसादनात्कृत्वा प्राणायामेन तान्तो भूः स्वाहेति
 पूर्वाहुतिं जुहुयात् ॥ ३१ ॥

यस्य होप्यामीति प्रवृत्ते हुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्यु-
 दियाद्दत्त्वा तदधोत्साद्य पुनराधेय इत्येकै-
 पाम् ॥ ३२ ॥

होप्यामीति प्रवृत्ते, इति हुत्वा तदग्निहोत्रं विधिवदुद्गास्य पुनराधेयमप्यस्य प्राय-
 श्चित्तत्वेन कार्यमित्याश्रमस्थौ मन्यते । नत्वन्येषामेतन्मतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यस्योभावनुगतौ सूर्योऽभ्युदियात् । अपिवाऽस्त-
 मियात् । यदिवाऽरण्योः समारूढो नश्येत्पुनराधे-
 यमेव । तत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ३३ ॥

सूर्योऽभिनित्रोचेदभ्युदियाद्वा (आ० श्रौ० ९-२-७) इत्यावस्तम्बोक्तेश्च ॥ ३३ ॥

अथये तन्तुमतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निहोत्रं
 विच्छिद्येत द्रव्यहे ज्यहे वा ॥ ३४ ॥

षड्गुं होमेष्वतिपत्नेषु तन्तुमती कार्या, षड्सु वाऽष्टासु वा । प्राक्तेभ्योऽवधिभ्यो
 विच्छेदे वैशेषिकप्रायश्चित्तावचनात्सामान्योक्तः सप्तहोता भवति, सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं
 याजयेदिति । न चाग्निहोत्रस्यायज्ञत्वादयज्ञविभ्रेपत्वमस्य शङ्कनीयम् । तस्मादग्निहो-
 त्रस्य यज्ञकतोः, इति तस्यापि यज्ञसंस्तवाद्धीधायनेनास्यैवाऽऽहत्य यज्ञविभ्रेपत्ववच-
 नाच्च । यथा प्रोक्षितमधिकृत्योक्तम्—अथ यद्यस्मै यज्ञविभ्रेपमाचक्षते, न तेऽहीषु-

रितीति । तथोपग्रन्थकारेणापि कोऽनु खलु विभेष इति प्रकृत्योक्तम्—‘यस्याग्निहोत्र-
स्याऽऽहुती अन्योन्यस्य स्थानमापद्येते’ इति । तस्माद्युक्तमेव सप्तहोता भवतीति ।
यज्ञविभेषेष्टेस्तु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता । कात्यायनस्तत्राऽऽह—‘अग्निहोत्राति-
पतावाहुतिं जुहुयाम्नो ज्योतिर्जुपतामिति । आश्रलायनश्च मनस्वत्या चतुर्गृहीतं प्रकृ-
त्याऽऽह—अग्निहोत्राहोमे च प्रतिहोममेकः, इति । बोधायनेनासमारूढविषये प्रतिहोम
एवोक्तः । ‘यथा दीप्यमानेष्वेवाह्यमानेषु यावन्त्यतिक्रान्तान्यग्निहोत्राणि स्युस्तानि
प्रतिसंख्याय जुहुयात्’ इति । विदुपस्तु ब्राह्मणोक्तमप्यनुसंधेयम्—‘तस्माद्यस्यैवं
विदुपः उतैकाहमुत द्वयहं न जुहति हुतमेवास्य भवतीति । अत्र चतुरहादूर्ध्वयनेक-
विच्छेदेऽप्ययमेव विधिः । अतोऽन्यस्यावचनात् । अर्वाकचतुरहादिष्टेनिवृत्त्यर्थाच्चाधि-
कवचनस्य । भरद्वाजस्तत्र समारूढाग्नेधिरकालं होमादिविच्छेदे विशेषमाह—होमेष्व-
ह्यमानेषु चाऽऽत्मन्यरषोर्वा ध्रियमाणानां कथं तत्र न लुप्यते द्वौ मासावहुतेऽग्निहोत्रे
दर्शपूर्णमासाभ्यामग्निहोत्रे पथिकृतेऽग्नये वैश्वानरायाग्नये घृतपतयेऽग्नये व्रनभृत
इत्येषा महापथिकृदिष्टिः । ‘पवित्रेष्ट्या यजेताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाविति सर्वमाप्नोति’
इति । तथा षण्मासानहुतेऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामग्निहोत्रे वेति प्रकृत्य पूर्ववदेव
पवित्रेष्ट्यन्तमुत्त्वाऽतिपवित्रेष्ट्या यजेतेत्युक्तवान् । अतो यद्ग्र कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्व
होमविच्छेदेऽग्निहोत्रेऽप्युक्तं तदतिसाहसं पश्यामः ॥ ३४ ॥

स्वयं कृष्वानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गे
वृषभः शोशुचानः । प्रतन्य सधस्थमनु-
पश्यमान आतन्तुमग्निर्दिव्यं ततान ॥ त्वं
नस्तन्तुरुत सेतुरमे त्वं पन्या भवसि
देवयानः । त्वयाऽग्रे पृथुं चपमारुह-
माथा देवैः सधमादं मदेमेति याज्यानु-
वाक्ये ॥ ३५ ॥ (स्व०८) ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इदं याजुषं होत्रम् ॥ ३९ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंफलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ पञ्चदशप्रश्ने तृतीय पटल ।

यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्धाते गार्हपत्य उद्धाये
दाहवनीयमुद्धाप्य गार्हपत्यस्यावक्षणानि
संनिधायेतः प्रथमं जज्ञे अग्निरिति मन्धे-
दाहवनीयं मणीयाग्ने सन्नाडिपे रथ्यै
रमस्व सहसे शुम्नायोर्जेऽपत्याय सन्ना
डसि श्वराडसि मुपदा सीद सारभतौ
त्वोत्सौ समिन्धातामित्युपसामिन्धेऽग्नये
तपस्वते जनद्वते पावकवतेऽष्टानृपाल
निर्वपेत् ॥ १ ॥

यत्रानग्रे कर्मार्थं प्रणति वाऽग्नी भ्रियमाणे गार्हपत्य उद्धायेत्तत्राऽऽहवनीय दक्षिणाग्निं
च गार्हपत्ययोनिमुद्धाप्य ययोक्तेन प्रतरेणाग्नीनुत्पाद्य तपस्वतीष्टिर्वक्ष्यमाणा, आहुतयो
वा । तत कर्मसमाप्ति । सावित्रसारस्वतचतुर्होत्रादयो दर्विहोमा उदाहरणम् । अग्नि-
होत्र च प्राग्बोमनालादिष्टिपशवोऽपि प्रागन्वाधानात् । परतस्त्वन्वाधानाद्बोमकाले च
ततत्प्राथम्यत्ताम्या वैशेषिकाम्यामपोद्यत एवाय विधि । अपवदति च स्वविषये यदि
गार्हपत्य इत्यादिविधिम् । त प्रति विशेषविषयत्वात् । तेनाकर्मकालेऽप्ययमेव विधि-
रनस्ताग्ने ।

अथवा विकल्प एक तयोर्विद्योर्न सामान्यविशेषभाव शाखाभेदात् । वक्ष्यत्याचार्य —
'यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयेदिति । तेष्य एवावक्षणेभ्योऽभिम-
न्धितव्य' (स० श्रौ० १९-३) इति । भरद्वाजश्चाऽऽह—अथैकेषाम् । यतरोऽग्नि
रनुगच्छेत्तेष्वप्यव दारुभ्योऽभिमन्धितव्य इत्यादि । अत्र बह्वृचवाजसनेयकयोराश्वलायन-
वात्स्यायनबौधायनश्चाऽऽहवनीय भ्रियमाणमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय तत पुन
प्रणयनमुक्तम् । तत्र बह्वृचे तावदाहवनीयमधिकृत्याऽऽम्नायते—'सर्वमेवैन सहमस्मान
समोप्य गार्हपत्यायतने निधायथ प्राद्यमाहवनीयमुद्धरेत्' इति । वाजसनेयकेऽप्यय-
मेवान्तर पाठ । तथाऽऽश्वलायनकादावपि । बौधायनीये तु 'सर्वमाहवनीय भाण्डे
समोप्य दक्षिणेन विहार हत्वाऽऽयतनद्वयादपि भस्मोद्धास्य शकृत्पण्डेनोपालिप्य
न्युप्योपसमाधाय प्रणयनमिति विशेष । तथा प्रायश्चित्तेऽपि विशेष उक्त पटसुवा-
हुतीर्नुहुयात्—'उद्वुष्यस्वामे त्वमग्ने सप्रथा असि मनो ज्योतिर्नुपता तन्वु तन्वष्टुदु-
त्यं चित्रम्' इति ॥ १ ॥

आयाहि तपसा जनेष्वग्रे पावको अर्चिषा ।
उपेयां सुष्टुतिं मम ॥ आ नो याहि तपसा जने
ष्वग्रे पावक दीयत् । इष्या देवेषु नो दधदिति
याज्यानुवाक्ये ॥ २ ॥

गतः । इदं यानुर्णं होत्रम् ॥ २ ॥

एतदेवाऽऽहवनीयेऽनुगते प्रायश्चित्तम् । नात्र गार्ह-
पत्यमनुगमयत्यग्रे ज्योतिष्मतेऽष्टारूपालं निर्व-
पति ॥ ३ ॥

तत्र तत्राऽऽहवनीयानुगतौ यथाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति । यथा
यादि सायमहुतेऽग्निहोत्रे यादि प्राग्भोमन्वादित्यादौ । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषधो-
दितस्तत्र स एवेत्येते यथाऽन्वाहितादौ । तेनाप्येषा विकल्पित (हृष्यत) इत्यप्ये ॥ ३ ॥

ननु पूर्वसूत्रेण तपस्वत्यपि तत्र तत्र प्राज्ञा । तत्किमनयोरेकस्मिन्दोषे श्रूयमाणत्वात्स-
मुच्चयः । नेत्याह—

न तपस्वते ॥ ४ ॥

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते । विकल्प एव त्वनयोः शास्त्राभेदादिति
भावः । अपवा सर्वत्रानुगतोऽस्मित्यनेन सहैतत्सामान्यविशेषभावेन योजनीयम् । सर्व-
त्रापि तपस्वती । ज्योतिष्मती स्वाहवनीये न तपस्वत इति बाध एव तत्र तपस्वत्या
इत्यर्थः । अन्यत्रापि तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव सर्वत्र
न ज्योतिष्मती विशेषविहितत्वात् । अन्यथाऽऽहवनीये तस्यानवकाशत्वप्रसङ्गाच्च ।
तत्रापि तु इयोर्विकल्पः, इत्यपरम् ॥ ४ ॥

यादि सायमहुतेऽग्निहोत्रे पूर्वोऽग्निरनुगच्छेद-
ग्निहोत्रमग्निश्चित्याग्नीयेत्येकेषाम् । अग्निना पूर्व-
णोद्धृत्याग्निहोत्रेणानुद्गृह्येणो घ्राह्यणो बहुवि-
त्सोऽग्निमुद्धरेत् । यत्पुनराधानमाढायी स्यात्-
इत्याह ॥ ५ ॥

यद्यथाहुतेऽग्निहोत्र इतिवचनादा पूर्वाहुतेरयं विधिरास्थेयः । तथाऽप्याग्निश्चित्या-
ग्निहोत्रमुदीय वेत्युद्धरणकालानियमात्सहाग्निहोत्रेणोद्धरणवचनाच्च ततः पूर्वकाल एवाभ्य-
संज्ञेयः सामर्थ्यात् । बहुविद्ब्रह्मरूपात् । तदयमर्थ — विहरणकालभ्रूत्याऽग्निश्चयणा-
दोन्नयनाद्वाऽऽहवनीयानुगतौ पूर्ववदाऽऽहवनीयमवर्जमाग्निश्चयणान्त उन्नयनान्ते वा
कर्माणि कृते बहुविद्ब्रह्मणभ्रूणाग्निमुद्धरेत् । ततोऽध्वर्युः कृतान्तादारम्भोद्धरणत्कृत्या

सहाग्निहोत्रेण बहुविदमग्निं नयन्तमनु(नू)द्भवेत् । ततो बहुविदा प्रतिष्ठापितेऽग्नी तस्मै यजमानस्तद्धनं दद्याद्यस्मै स्पृहयालुरात्मार्थं निहितवान् नैदमन्यस्मै दास्यामीति । तेनैवाच्युतेन धनेनैनामाहवर्नायं गार्हपत्याच्च्यावितवि (वा) न भवति, एनं बहुविदं वा ततोऽग्निहोत्रमन्यस्मै दत्त्वाऽन्यत्र वा निघायानुगतोऽग्निं त्राद्याहुतयो वा । तत आहवनीयकर्माप्यकृतानि कृत्वा कृतान्तादारम्याग्निहोत्रसमाप्तिः । समानोऽयं विधिरजश्वे विशेषावचनात् । न चाहुतेऽग्निहोत्र इति षचनादाग्निहोत्रमात्रार्थाग्निविषयो युक्त इति वाच्यम् । यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रे परोऽग्निरनुगच्छेदित्यत्र व्यभिचारात् । यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्ध्रायेदित्यन्यत्र विशेषवचनाच्च ॥ ५ ॥

यदि प्रातरहुतेऽग्निहोत्रेऽपरोऽग्निरनुगच्छेदनुगम-
यित्वा पूर्वं मथित्वाऽपरमुद्धृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

प्रातर्विहरणकालप्रभृत्या पूर्वाहुतेर्गार्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्वापनादि तपस्वत्यन्तं कर्म यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्वात इत्यादिविधिना समानम् । तत्कृत्वा ततोऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । पुनरुपन्यासस्तूत्रराविधिविकल्पार्थः ॥ ६ ॥

यदि त्वरेत पूर्वमग्निमन्ववसाय ततः प्राञ्चमुद्धृत्य
जुहुयात् ॥ ७ ॥

यदि त्वरेत कालातिपत्तिभयादिना तदाऽऽहवनीयमेव गार्हपत्यं परिकल्प्य तत्रैव दक्षिणाम्ब्यादीनपि नीत्वा ततः प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हपत्यम्ब्योत्पत्तिः ॥ ७ ॥

जामि तु तयोऽस्य पूर्वोऽग्निस्तमपरं करोति ।
अन्यत्रैवावसायाग्निं मथित्वोद्धृत्य जुहुयात् ।
श्वोऽग्नये तपस्वते जनदूते पावकवतेऽष्टाकपालं
निर्वपेत् ॥ (ख०९) ॥ ८ ॥

जामिति पूर्वनिन्दा, उत्तरविधिप्रशंसार्था । पौनःपुन्यानिमित्तमग्नेयस्त्वं जामित्वम् । तत्तु जामि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति । तस्मादन्यत्रैव देशे सहाग्निभिर्ध्रियमाणै-
र्गत्वा तत्रानुगमायित्वा पूर्वमित्यादिविधिनाऽपरं मथित्वा पूर्वश्वेवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहु-
यात् । ततः श्वोभूते तपस्वतीं निर्वपेत् ॥ ८ ॥

यस्यापरोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् ॥ ९ ॥

शास्त्रोन्तरोत्तविधिविकल्पः ॥ ९ ॥

न कालमवधारयति । ततोऽग्निं मथित्वोद्धृत्या-
भिमन्त्रयत इतः प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येत-
याऽग्ने सन्नादिये रय्ये रमस्व सरसे पुत्रायोजेऽ-

पत्याय सन्नाहसि स्वराहसि सुपदा सीद सार
 स्वती त्वोत्सौ भावतामित्युषसमिधेऽग्रये
 ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्वावर्णं
 यवमय चरुम् ॥ १० ॥

अथ वा प्रातरिति न कालविशेषमवधारयेत् । साय प्रातर्वाऽहुतेऽग्निहोत्रेऽपराम्प-
 नुगताधनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात् । तपस्वत्यास्तु म्याने वारु ज्योतिष्मन्तौ
 समानबर्हिषौ निर्वपेदित्यर्थः । तदेवमेते प्रथ कल्पा प्रातः काले 'यस्याऽऽहवनीयेऽनुद्धृत
 इत्यान्विधिना सह विकल्प्यते । अत्यन्तैष साय कालेऽपि मत्तमम् ॥ १० ॥

यस्य पूर्वोऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न काल-
 मवधारयति । तेभ्य एवावसानेभ्योऽपिमन्थि-
 त्तद्यः । अथ यदि न साहजानीवावसाणानि
 स्युः । भस्मनाऽरणी सश्वस्यर्ष्य मन्थितद्यः
 स्वादेवैनं योनेर्जनयति ॥ अग्रये तपस्वते
 जनदृते पावकयतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ यस्या-
 ग्निरनुगच्छेदित्येकेषाम् । न कालमवधारयति ।
 तेभ्य एवावसानेभ्योऽपिमन्थित्तद्योऽथ यदि
 शक्तेध्द(द्ध)स्तृणेद्वो(द्धो)वा स्याद्भस्मनाऽरणी
 सश्वस्यर्ष्य मन्थितद्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति ।
 अग्रये तपस्वते जनदृते पावकयतेऽष्टाकपालं
 निर्वपेत् ॥ ११ ॥

क्षमावशिष्टानि काष्ठाववसाणानीत्युच्यते । तेषु मन्थनसमयेषु सन्तु तेभ्य एव
 द्वे गृहीत्वा मन्थेत् । यदि पुनर्न तादृशानि स्युरतदा तत्तद्भस्ममभ्यर्ष्यं पृथ्वा तथोररन्थो-
 र्मन्थेत् । एवमरणी सश्वस्य मन्थनेन स्वादेव योनेर्जनयत्यग्निम् । अवसाणाभावे भस्मस्य-
 त्वाग्नेस्तन्मन्थेत् । नोभस्मयो सन्नमितत्वाच्च । तात्पर्ये च लिङ्गम् - 'अत्र पाप स
 निनायत' इति । अत एव वचनादवसाणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितोऽप्यग्नि
 स्वयो यनुत्पन्नत्वात्सत्सम इत्युक्तं भवतीति । न च गार्हपत्यारण्योराहवनीयमन्थनम् । पृथ-
 गरणीष्वग्नीनि लिङ्गात् । गार्हपत्यस्य तावन्वियमेवोत्पत्ति सर्षत्र । प्रायश्चित्तं च तपस्वत्ये-
 वासत्यवधाने यथाऽन्वाहितद्वौ यत्राऽऽहवनीयस्यापि प्रणयनानुपदेशस्तत्रावियमेवोत्पत्ति ।
 यथा सावित्रादिषु ढर्विगेमेव्यहोत्रे च होमकाले तथैव पशुपवषि प्रागन्वाधानादित्यादि,
 प्रायश्चित्तं च तत्रैवैवासायवधाने यथा यत् होमकाले प्राण उक्तानमित्यादिना । आप-

स्तम्बस्त्वग्राऽऽह—'यदि गार्हपत्य आहवनीयो वाऽनुगच्छेत्तेभ्य एवावसाशेभ्योऽधिमन्थितस्य ' इति । भारद्वाजश्च—'अधैवेपा यतरोऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्योऽधिमन्थितस्य ' इत्यादि । 'एव शक्ये तृणेषु चेत्यापमम्ब ' । शत्रानि करीपाण्येषा यस्य स शक्ये । तथा तृणैश्च इति । शत्रादीन्वने चाग्नावनुगते ममनाऽरणी सप्तदर्यं मन्यितस्य । तेषामपि मन्यनसामर्थ्यादिति भावः ॥ ११ ॥

अनुगतेष्टेर्वा स्थान एता आहुतीर्जुहोति ॥

॥ (ख० १०) ॥ मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहाऽग्नये तपस्वते जनद्रते पावरुघते स्वाहाऽग्नये शुचये स्वाहाऽग्नये ज्योतिष्मते स्वाहाऽग्नये प्रतपतये स्वाहेति व्याहृतिभिर्विद्वतामिः समस्तामिश्र ॥ १२ ॥

सर्वस्या एवानुगतेष्टेरथ विजल्प । पुनरनुगतेष्टिग्रहणात् । अन्यथा हि अपि वैता आहुतीरित्येवावश्यक्यत् । तथा सर्वासामेव प्रायश्चित्तेष्टीनामनुग्रहमाहाऽऽश्वलायन—'अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीना स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुति जुहुयादिति विज्ञायते' इति । नह्वृत्वाश्च ता एषेष्टी प्रकृत्याधीयते ॥ १२ ॥

अधैवेपां विज्ञायते यदि प्राग्निहोत्रफालादाहवनीयोऽनुगच्छेदभ्य प्रणयेत् ॥ १३ ॥

वेषिदहुत इत्यनेन सकलस्य बाध मयन्ते । तदयुक्तं शास्त्राभेदादेकोदाहरणाभिप्रायेण सामान्यायोगाच्च । यदि हि तथाऽभिप्रेत्येत प्रातर्ग्रहणमेवाकरिष्यत् । न हि माणवकार्यैकस्मै दधानि दित्तिने तत्रे च कौण्डिन्याद्य भवति वचन ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेति भवति च तत्र वचन माठराय दधि दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेति । तथा महाभाष्यकार—न ह्येकमुदाहरण सामान्यवचन प्रयोजयतीति । तस्माद्दुभयकार्यमित्येव युक्तम् । अथ को होमशाल । तन्वृत्वा आनसप्तदर्शनादय वाला सायप्रातर्होमयो सूत्रकृता । तेषु यतमस्मिन्नुहृपति ततमो भविष्यति प्राग्बोमशालादिति । कोऽर्थः । यदेव्माहरणात् तन्त्र प्रजस्यते तत प्रागित्यर्थः । तथा च होम वालमनुवदता वात्याग्नेनेोक्तम्—'आसतेषु चेषानेष्वाहवनीयोऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्प्राग् उत्पानमध्यगात् ' इति । कश्च पात्रासादनशाल । त त्रारम्भ इति ब्रूयात् । यथा प्रणयनविधयेन तरमाह बीभागन—'अथैतान्याग्निहोत्रप्राणि प्रक्षालितान्युत्तरेण गार्हपत्यमुपसादयति ' इति । वैश्वानसभरद्धानां तु पारिरतरणानंतरमाहत्तु—'अग्नि

होत्रपात्राणि प्रयुनक्ति ' इति । तस्मात्प्रणयनशालप्रभृत्या तन्पारम्भाया वा परिस्तर-
णादाहवनीयम्यानुगतावन्यं प्रणीयानुगतेष्टिर्मिन्नाद्याहुतयो वा । ममानोऽयं विधिरजस्त्रे ।
अविशेषात् ॥ १३ ॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये
जुहुयात् ॥ १४ ॥

व्याख्यातो होमकालः पूर्वमूत्रे । तत्र यथाहवनीयोऽनुगच्छेत्प्राण इत्यादिना गार्ह-
पत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याहुति जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य आहवनीयो वा, इत्यादि-
विधिनाऽग्निमुत्पाद्य प्रकृतिवद्गृहोत्रसमाप्तिः । तथा चार्थतामाहुतिमुत्त्वा यथानुपूर्व्यकर-
णमिति कात्यायनः । नात्रानुगतेष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात् । नापि विरुद्ध्यते शास्त्रा-
भेदात् । यस्याग्निरद्भृत इति विधिनोद्धरणमप्यम्याऽऽहवनीयम्योद्धार्यस्य लभ्यत इति
द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये ॥ १५ ॥

व्याख्यातः पूर्वम् । नात्र यस्याऽहवनीयेऽनुद्वात इत्येष विधिरिष्यते, जीवन्तमाह-
वनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात् । यस्तु अर्थरेषा यस्याग्निरनुगच्छेत् कालमवधारयेत्,
इति विधिः स त्वन्नापि भवत्येव सार्वकालिकत्वात् ॥ १५ ॥

यदि दक्षिणाग्निर्व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये ॥ १६ ॥

एवं हुत्वैव प्रविशानीति यथायोन्युत्पाद्याऽऽधेय ॥ १६ ॥

यदि सर्वेऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा यां दिशं वातो
वायात्तां दिशमाहवनीयं प्रणीय वायवे स्नाहेति
जुहुयात् ॥ १७ ॥

होमकालेऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं मथित्वा निधायानुवातमाहवनीयमुद्भृत्य वायवे
स्नाहेत्याहुतिं जुहुयात् । ततो यथाभानं विहृत्याग्निं कृतान्तादारभ्य कर्मसमाप्तिः ।
कात्यायनस्तु वायव्यामाहुतिमपि श्याम्यानमुद्भृत्य तन्मिन्नज्ञावेवाऽऽह यथा सर्वे चेत्
तूर्णं मथित्वा प्रतिवातमुद्भृत्य वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यकरणम्, इति ॥ १७ ॥

यदि निवातेऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा विहार-
साधयित्वाऽपरेणाऽऽहवनीयमुपविश्य स्वयमग्नि-
होत्रं पिबेत् (अग्निहोत्रप्रत्याम्नायो भवतीति
विज्ञायते ।) ॥ १८ ॥

- यदि निवाते सति सर्वेऽनुगच्छेयुस्तदा गार्हपत्यं मथित्वा यथास्थानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संस्कृतमग्निहोत्रमपरेणाऽऽहवनीयमुपाविश्यं यत्नमानः स्वयं पिबेत् । पानस्य च होमप्रत्याज्ञायत्वात् पुनर्होमः । होमकालादन्यत्र सर्वाऽनुगतावनुगतिक्रमेण तस्य तस्या-
श्रेयसाविहितमुत्पात्तिः प्रायश्चित्तं च । क्रमानवगमे त्वाधानक्रमेणोति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

यद्यस्तमिते जुहुयात् । पुनरेवारतमिते जुहुयात् ॥ १९ ॥

- प्रागस्तमयाद्धोमे साङ्गस्य होमस्याऽऽवृत्तिः । अकाले कृतस्याकृतत्वात्प्रधानकाल-
त्वाच्चाङ्गानाम् । न तु प्रणयनस्याऽऽवृत्तिः । काल एव तस्य कृतत्वात् । तत्र तु
हुत्वाऽप उपस्पृश्येत्येतावति कृते भवतं नः समनसावित्युपतिष्ठेत् । गार्हपत्याहवनी-
याविति शेषः । मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ १९ ॥

यदि महारात्रे जुहुयात् । पुनरेवोपसि जुहुयात् ॥ २० ॥

उपसि जुहुपतः । प्रागुपसो होमोऽप्येवमोपनः पुनर्होम उपस्थानं च हृत्यैतथैवो-
पतिष्ठेत् (आप० श्रौ० ९-३-१०) इत्यापस्तम्बोऽप्यसूत्रयत ॥ २० ॥

अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेद्यस्यामावग्निमभ्युद्धरेयुः ॥ २१ ॥

मस्याऽऽहवनीये विद्यमाने तमसन्तं बुद्ध्वा तस्योपर्यन्यं प्रणयेत् तस्यैतामिष्टिं
निर्वपेत् । ननु—किमभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायश्चित्तमाहोस्विदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति
न ज्ञायते । उद्धरणशब्दस्योपपत्त्यापि दर्शनात् । तत्र यद्यभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तं ततोऽभ्यु-
द्धृत्याग्निं मध्ये तत्त्वं विदित्वाऽनिहितवतोऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । विपर्यये तु न स्यात् ।
अतो वक्तव्यो विशेषः । तत्राऽऽहऽऽपस्तम्बः—‘ यथा कथा चाम्युद्धरेयुः प्रायश्चि-
त्तमित्याश्मरथ्यः । यद्यसंन्युक्ते स्पाशयेयुरनुगमयेयुरेने न प्रायश्चित्तमित्यालेखनः ’
(आप० श्रौ० ९-३-१०) इति । अस्तु वाऽभिप्रणयनं मा वा । यदि कर्षंवि-
दभ्युद्धरेयुर्षवत्येदेदं प्रायश्चित्तमित्याश्मरथ्यमतम् । आलेखनस्तु मन्यते ‘यद्यनिहि-
तेऽग्नीं स्पाशयेयुर्नानीयुस्तत्त्वं तदैवं पश्चादुद्धृतमग्निमनुगमयेयुर्नस्तु भवत्येव प्रायश्चित्तम् ’ ।
सर्वप्रायश्चित्तमात्रं ध्रुयते । अप्राप्त्युद्धरणमिति । यत् एतदुभयमप्याचार्याणां मतं
ततो यथाकामी तयोरिति मात्रः । कर्मार्याग्न्यभ्युद्धरणविषयश्चायं विधिर्निर्दिष्टमागो
वा । एतयोस्तन्योऽनिर्दिष्टमागोऽन्य इति लिङ्गात् । तेनपचूत्तकर्मण्यन्यार्थमुद्धृतेऽग्नीं
संन्युते लौकिकाग्निंसर्गनिमित्तोद्धरेव कार्या नाम्युद्धरणमिति ॥ २१ ॥

भवतं नः समनसावित्यभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

गतायम् ॥ २२ ॥

अग्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टांकपालं निर्वपेत् ।
यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेदपर आदी-
प्यानुद्धृत्ये इत्याहुस्तत्तथा न कार्यं यद्भागधेय-
मभिपूर्वं उद्ध्रियते किमपरोऽभ्युद्ध्रियेतेति
तान्येवावज्ञापानि संनिधायेतः मथमं जज्ञे आग्नि-
रिति मन्येत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणे तु 'अग्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टांकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत्' (तै० सं २ । २ । ४) इति प्रकृत्य प्रणयनं निषिध्य निन्दित्वा च पुनरितिः प्रथममित्येतया मन्यनमुक्तम् । तत्र प्रणयननिन्दानिषेधयोर्मन्यनविधिप्रशंसार्थत्वात्प्रणयनमन्यनयोर्विकल्प इति सूत्रकाराभिप्रायः । तत्र च लिङ्गम्—'तं हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वाति' इति ब्राह्मणव्याख्याता विकरास्ताननुक्रमिष्यामः । 'पशुबन्धे सोमे स्रे सर्ववेदसे वा' इति ब्राह्मणनिषिद्धस्यैव पशुबन्धस्य विकल्पतयाऽनुस्मरणम् । तथा दध्नेऽवदाय शृतस्यावद्यति एतद्वा विपरीतम् । तथा पत्नीं संनहति तिष्ठन्ती वा, इत्यादि द्रष्टव्यम् । अयं च विधिः 'अहुतेऽग्निहोत्र इति वचनादा पूर्वाहुतेर्हेमवाल्बिषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैर्विधिभिर्विकल्प्यते । 'यस्याग्निरुद्धृत इति वचनाच्च नान्येऽग्नौ भवति ॥ २३ ॥

अथास्त्रिंशत्तन्त्रो ये विततिर इति जुहुयात् ॥ २४ ॥

अथाऽऽहुति जुहुयादित्यापस्तम्ब । अथानुगतेष्टेरनन्तरं मित्राद्याहुतीनां वा प्रयत्त्रिंशत्तन्त्र इत्याहुतिः ॥ २४ ॥

यदि कृष्णशकुनिर्ध्वंसयन्नुपर्युपर्याग्निहोत्रमती-
य(तिप)ते(त्) । यस्याग्निहोत्रेऽधिधिते हविषि
वा निरुप्ते पुरुषः श्वा रथोऽनो वाऽन्तराऽर्षी
वीषान् ॥ (ख० ११) ॥ गौरिगह षट्को वर । तत्रा-
पोऽन्वतिपिच्य गामन्वत्याऽऽवर्तयेत् (वर्धतां भूति-
र्दधा घृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमश्वासः स्वाहति)
॥ २५ ॥

कृष्णशकुनिः ययोतो वायव इत्येके । ध्वंसयन्तयन्नुपर्युपर्याग्निहोत्री गौस्तामती-
यने । यस्य सांनान्येऽधिधितेत्यापस्तम्ब । पुरषो मनुष्यजातीयः । अनः शफटम् ।
गौरारण्योद्भवा । षट्कोः प्रमिद्धः । ग्राममूत्र इत्येके । षट्को भेषः । अत्रेकक
१८

इत्यन्ये । यद्येषामन्यतमः सर्वो वा हविरुत्पत्तिप्रभृत्या प्रदानान्तरं गार्हपत्याहवनीयौ गच्छेत्तदात्र पुरुषादिगते मार्गेऽपोऽन्वतिषिष्य तानतिक्रान्तानन्वपः सिक्त्वा गामन्वत्य मां सर्वतोऽनुगमय्याऽऽवर्तयेत् । यत् एव गमितस्तत् एव प्रतिगमयेदित्यर्थः । गामन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्वलायनः ॥ २५ ॥

गार्हपत्याद्भस्माऽऽद्रायेदं विष्णुर्विचक्रम इति
ब्रेष्णव्यर्चाऽऽहवनीयाद्भवत्सयन्नुद्द्रवेदेत-
यैव भस्मना पदमपि वपाति । वर्त्म च
लौपयेत्पदं च ॥ २६ ॥

वर्त्म समूहेत्, अनोरथयोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समी कुर्यात् । पदं वा लोम(प)थेत् । पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत् । गार्हपत्यभस्मना पदमभिवपेत् । देवाञ्जनमिति पडाहुती-
र्हुत्वेत्यापस्तम्बपरद्धानी ॥ २६ ॥

यद्यनो रथो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येके-
षाम् । न कालमवधारयति । अनुगमयत्या-
हवनीयं यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदं हि ते
रथमीनन्वात्तान । तत्र रयिष्ठामनुसंभरेत्
सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या । त्वमग्ने
सपथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया
यज्ञं दितन्वत इत्यन्यं मणीयाग्नये पथिकृते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अथोऽन्तिका-
द्विरेराहग्नेदन्द्वान्दसिणा ॥ २७ ॥

मानान्यवचनाम्प्राविश्रोऽयं विधि । पूर्वविधिविषये तु तेन बाध्यते । तथा यद्यनो
रथो वाऽन्तराऽग्नी मग्ने हविर्वाग्ने वा वीयात्पाथिवृती पूर्ववन्निरपेदिति सौमिकेनापि
वा यने तस्यापि मग्नेहविर्धाननिर्वाणाद् पूर्वभाषित्वेन विशिष्टविषयत्वात् । अथवा विकल्प
एवास्य द्वाभ्यां न मानान्यविशेषभावः शान्वाभेदात् । तथा च भरद्वाजैवेत्तानसाम्नां
पूर्वविधिमन्त्रवाऽन्तरमुक्तम् । ' यद्यनो वाऽन्तराऽग्नी वीयादित्येकेषाम् । न कालमवधा-
रयति ' इति । ममानोऽयं विधिरजयेऽप्यभिदोषात् । बह्वृचस्त्वभावीयते—'यस्य
गार्हपत्याहवनीयाऽन्तरेणानो वा रथो वा आ वा प्रतिपद्येत् या तत्र प्रायश्चित्तिः'
इति । नैवेन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य रिता भवन्ति, इति । तद्येन्मनसि कुर्यात्

३ पटलः } महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २९९

गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्, तन्तुं तन्वन्नरजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात् ।
सा तत्र प्रायश्चित्तिः, इति । पूर्ववदिति यथाऽन्तिकारुद्धिरीहरेदनइवान्द्रिणेति
विधिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

एतामेव निर्वपेत् । स्तोत्रे मूढ एतां शस्त्र एताम् ॥ २८ ॥

स्तोत्रशस्त्रयोरवयवस्याप्रतिभानमन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तत्राप्येतमिवेष्टि
निर्वपेत् । यद्य समारोहरप्रतिसंहिते भवतः । प्रतिसंशाने तु नेप्यते । सर्वाप्रतिभाने तु
हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदेव प्रतिभावद्भिः प्रतिभावनीयम् ॥ २८ ॥

यस्य चाऽग्निभिरग्नीन्ध्यवेधुर्यो वा व्यवेयात् ॥ २९ ॥

एतामेव निर्वपेदित्यनुपङ्गः । अग्निभिरिति जात्याख्यायां बहुवचनं संसर्गित्वाद्वा ।
यस्याग्नीन्विहृतान्परः स्वेनाग्निना समारुद्धेनासमारुद्धेन वा व्यवेयात् । व्यवेदप्यात् ।
तस्येयमिष्टिः । यश्चायं व्यवेयात्तस्यापि श्रौतिकेनाग्निना व्यवेतामोर्पीत्यभ्ये- ॥ २९ ॥

एवं जने प्रमीतस्य ॥ ३० ॥

जने प्रमीतस्य देशान्तरे मृतस्य मरणश्रवणानन्तरं गृह्येतामिष्टिं निर्वपेत् ।
मरद्वाजस्तत्रानुग्रहमाह— ' प्राचीनातीती पूर्णाहुतिं जुहुयादित्येके ' (म० श्रौ०
९-१३) इति ॥ ३० ॥

तस्याभिवान्यवत्सायै पयसा जने प्रमी-
तस्याग्निहोत्रं जुहुयाद् यावदस्याग्निभिः
शरीराणि सश्वपर्शयेयुः । य उदञ्चो
दर्भास्तान्दाक्षिणाग्रान्स्तृणाति । प्राची-
नातीत्यग्निहोत्रं दोहयत्यधस्तात्समिधं धा-
रयति ॥ ३१ ॥

व्याख्याताऽभिवान्यवत्सा । तस्याः पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, आ शरीरादाहात् ।
यद्यपि तद्यावज्जीवं श्रुतं तथाऽपि वचनानुसृतं, निवर्तते त्वन्यत्सर्वम् । बाह्वृच्ये त्वेमेव
मृताग्निहोत्रमुक्त्वोक्तम्— ' अथाप्याहुरेवमेवैतान्स्त्वान्जुह्वत इन्धौरसा शरीराणामहर्तौ'
इति । अत्र सर्वं तूष्णीं क्रियेत । इत्यापस्तम्बभरद्वाजावाहतुः । य उदञ्च इति वेत्तुं
माग्निहोत्रे परिस्तरणदर्भेपूदगम्रा इत्यर्थः । प्रदर्शनार्थं दोहग्रहणम् । प्राचीनातीती
सर्वत्र पित्रर्थात्वात् । पित्रर्थत्वं चोपरि देवेभ्यो धारयतीति लिङ्गात् ॥ ३१ ॥

उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायते ॥ ३२ ॥

१. देवेभ्यो ह्युपरि धार्यते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१. अपो मृन्मयान(न्य)भ्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥

अमैवेत्यापस्तम्ब. । सर्वाण्यप्सु क्षिपेत् ॥ ३३ ॥

॥ ददत्प्रेक्षाऽऽयसानि ॥ ३४ ॥

२. यदपोमयमसिद्धः स्वदितिरित्यादि दहहृत्येव । दद्याति वा विनोति श्वेतस्यज्ञायु-
धानीति भावः । परमतनिरासार्थं वाऽवधारणम् । यथाऽऽह भरद्वाजः—पुत्रस्य दृष-
त्स्यादापसं च इति ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणाय यज्ञायुधानि दद्यात् ॥ ३५ ॥

पात्रप्रतिपत्तिकाले तानि पत्नी पुत्रो वा ब्राह्मणाय श्रोत्रियाय दद्यात् । दानवचना-
देवं ज्ञायते प्रतिग्रहीश्रुतप्युपयोज्यान्येवेति ॥ ३५ ॥

१. अमैव पुत्रस्य दृषत् ॥ ३६ ॥

१. अमैव सहैव दृषत्पट्टः, दृषदुपलक्षमादि पुत्रस्य स्वादित्यर्थः । तथा चाश्रममया-
नीत्येव कात्यायनः ॥ ३६ ॥

यद्यप्रपीतं प्रपीत इति शृणुपादप्रये सुरभिमे-
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ३७ ॥

अमृतं मृतमुपश्रुत्वा पुनरमरगे निर्णति, अशये सुरभिमे निर्वपेत् ॥ ३७ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्याः हुतायां यजमानो ध्रियेत
वशिष्ट उत्तरामाहुतिं निनयेत् ॥ ३८ ॥

उत्तराहुत्यादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाधिर्वेदितव्या ॥ ३८ ॥

भस्मोत्करं वा गमयेत् ॥ (ख०१२) ॥ ३९ ॥

इति सत्यापाढविरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशमश्रे तृतीयः पटलः ।

यत्रासीनां भस्मराशिर्निहितस्तत्र वा निनयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति सत्यापाढविरण्यकेशिसूत्रव्याख्याया महादेवेशान्निसंकलिताया प्रयोग-
बन्दित्राया पञ्चदशमश्रे तृतीयः पटलः ॥

अथ पञ्चदशमश्रे चतुर्थः पटलः ।

यथाज्यमनूत्पूतः स्कन्देच्छिन्देयं वरो देय
इत्येकेषाम् । यथुत्पूयमानं स्कन्देच्छिन्दत्प्राणि

दद्यात् ॥ यद्युत्पूत चित्र देयम् ॥ १ ॥

छिन्दन्प्राणीति यत्तृणादीनि दन्तैश्छिन्दद्भक्षयति तदेव गवाजादि दद्यात्, न बाल-
मित्यर्थ । चित्र हृदयगम घनमिति शेष । तथा चित्र घनमित्येव भरद्वाज । वरो
देय इत्येकेषाम्, इत्यापस्तम्ब ॥ १ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् ॥ २ ॥

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं यवव्रीह्यादि तद्दद्यात् ॥ २ ॥

यदि सुगता भूपतये स्वाहेति तत्प्राञ्च प्रादेशं
निदध्यात् । भुवनपतये स्वाहेति दक्षिणतः ।
भूतानां पतये स्वाहेति प्रत्यञ्च भूताय स्वाहेत्यु
दञ्चम् । भूर्भुव सुवारित्यूर्ध्वं स त्वा सिञ्चामीति
तत्सप्तसिञ्चत्यभिमन्त्रयेत् वा ॥ ३ ॥

यदि सुगते स्वले पुष्कलं दत्त्वा स त्वेति सप्तिसिञ्चामि -य वा ततः प्रादेशां ।
ततस्तत्सुच स्वन्नं सुचि सप्तिसिञ्चेत् सुचि पुनर्निक्षिपेत् । ससेकायोग्यत्वेऽभिमन्त्रयेत् ।
केचित्तु—यदा तु देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्याभिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति । न च
पुष्कलदानादि । निगदन्वाख्यातश्चायमर्थः कल्पान्तरेषु ॥ ३ ॥

यज्ञस्य त्वा ममयाऽभिमया प्रतिमयाऽन्मया परि-
गृह्णामीति परिगृह्णाति ॥ ४ ॥

ततः एतन्न परिगृह्णाति, परितश्छिन्नेनापभज्य तस्य देश तस्योपरि प्रतिदिश प्रादे-
शान्मिमीते । तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये । प्रशेषिन्यङ्गणयोः प्रसारितयोरायाम् प्रादेशः ।
पूर्वतरविधिशेषश्चायं न सर्वविधिशेषः । प्रासङ्गिकत्वात्तरस्य । तेन सुगते एवन्न
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येकेषामनन्तरमाज्यादृष्टति ॥ ५ ॥

एतेषां शाखा । आज्यादनन्तरमाज्यमधिष्ठत्य देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्याज्यसक्त्याभि-
मन्त्रणं वदतीत्यर्थः । कुत एतन्मन्त्रणं वदतीति चेत् तस्यैवानन्तरवचनात्, देवा-
ञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येतैर्यथापूर्वमभिमयेति लिङ्गाच्च । तथा देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येतदभि-
मन्त्रयेतेत्येकेषामित्येव भरद्वाज । एतदुक्तं भवति न केवलं सुगते, किंतु सर्वत्रैवाऽऽज्ये
सक्त्यै देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं तैर्देवैर्देवैर्देवैर्विद्वेष्यन् इति ॥ ५ ॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूताना पतये
स्वाहेति स्त्रन्मनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवच-
वेन श्रूयते ॥ ६ ॥

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते नतु किञ्चिद्विशेषमवयुत्येत्यर्थः । केचिन्वाहु - सर्वह-
विषामित्यैष्टिकसर्वहविरभिप्रायः दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतत्वात् । अनवचवेनेत्यनेनापि
तेष्वेव विषयकात्स्न्यं विवक्षितमिति । तत्र त्वाह भरद्वाज — 'भूपतये स्वाहेति स्त्रन्-
मनुमन्त्रयेतेत्येषाम् । न किञ्चन हविरधिष्ठृत्य वदति ' इति । 'अथेदमविशेषवचन
यत्राप्युक्तमभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते । समुर्ध्वायत इत्यन्ये । यथा देवाजनम-
गन्यन्त इत्यादौ । यत्र त्वनुक्तं तत्र नित्यमेवेत्येते । 'यथा यस्य हविर्विरुत स्वन्वेदस्य
वा देवतायै गृहीतमहुतम्' इत्यादौ । न चर्हिपि स्त्रन्ने हविषि प्रायश्चित्तमिष्यते, अस्व-
न्न हि तद्यद्गर्हिपि स्त्रन्दति । इति श्रुते । तत्र त्वाह भरद्वाज — 'न चर्हिपि स्त्रन्ने
प्रायश्चित्तमित्याश्मरस्य । यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुर्यादेव तत्र प्रायश्चित्तमित्यालेखन '
(अ० श्रौ० ९-१३) इति ॥ ६ ॥

यदि कपालं नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपेद्वा-
चापृथिव्यमेककपालम् । भार्गवी होता भवति ।
एकहायनो दक्षिणा ॥ ७ ॥

' प्रयुक्तानां प्रार्थकर्मणः ' इत्यापन्तम्ब । अथ यदि कर्मणि प्रयुक्तानां मध्ये
प्रार्थकर्मणः पुरोडाशाधिश्चक्षणत्वात्कपालं नश्येत् दृश्येत तर्हि तदा द्विहविष्या निर्वपेत् ।
तस्या तु ऋत्विङ्नियमात् प्रासङ्गिकत्वाच्च । तन्निष्ण एव होतारं भृगुवश्यमागमयेत् ।
अविरोधाद्दक्षिणायाश्च समुच्चयः ॥ ७ ॥

यदि भिद्येत गायत्र्या तत्र शताक्षर्या संदधापीति
तत्संघायाभिदोः पर्यं इत्यभिघन्त्र्यापोऽभ्याचुह-
त्याथान्यत्रकपालं सप्तकृत्य तदा विद्वाऽप्यया
मृदा फरणीयया वृत्ता यमां देवाः अप्येतिरिति
कपालेऽपि सृजति ॥ यदि प्रागुपधानाद्भिद्येत ॥ ८ ॥

यदि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संघानांर्द्धयैः सत्राय मनो ज्योतिरित्याप-
न्तम्बोये सत्रानांर्द्धया तत्प्रभृद्भुक्त्याऽप्युक्तम् । समानोऽयं त्रिभिरेतरेषुभेदेऽपि
यथोक्तं न्यायविद्विर्धर्ममत्रायान्प्रायश्चित्तमेतदेषोऽपीति । भूमिर्भूमिगमादित्यभ्यर्थोर्निव

र्तते प्रत्यासनात् । वद्या तु तेनाभिमन्त्रयत एव । अन्वयत्वपाल द्वेषु प्रयुज्य तत एवदूहेन समृद्धयेव प्रोङ्गव घर्मा देवाः अप्येत्विति भिन्नस्य स्थाने सिपेत् प्रागुपधाना-
चेत्तद्विन्न भवति ॥ ८ ॥

अथ यग्युपहितानामेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यात् ॥ ९ ॥

परतन्तुपधानाद्विदेऽन्यत्सम्भृतयेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यादित्येतावान्विशेष । समानम-
न्यत्सधानादि ॥ ९ ॥

वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नी
सयाजगन्धपालमभि जुहुयात् ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकत्वमस्यापि तन्त्रगन्धपाताद्ब्रह्मव्यम् ॥ १० ॥

एतामेव निर्वपेत्पुत्रे जात एतामेव निर्व-
पेद्यो दर्शपूर्णमासयानी सन्नमात्रास्या वा
पूर्णांमासा वाऽतिपाद(त)येत् ॥ ११ ॥

न्याह्यातोऽय विधि पपिष्टद्विविदा ॥ ११ ॥

एतामेव निर्वपेद्यदनिष्टाऽभ्रयणेन नवस्याश्रीयात् ॥ १२ ॥

नानिष्टाऽऽभ्रयणेनाऽऽहिताग्निर्वध्याश्रीयादित्युक्तम् । तदतिश्रमेऽप्येवैव प्राय-
श्चित्ति ॥ १२ ॥

आनीतो वा एष देवाना य आहिताग्निरदन्त्यस्य
देवा अन्नम् । यदकृत्वाऽऽभ्रयण नवास्याश्रीया)
हेवेभ्यो(वाना) भाग पतिवत्समयादातिमा
छेत् ॥ १३ ॥

अथानेन प्रायश्चित्तनिमित्तस्य प्राशनस्य निन्दा प्रदर्श्यते, प्रायश्चित्तादरार्थम् ।
देवाना ह्येष सन्न-वमानातो योऽग्निना वन्दे, भागलिप्सुभिर्वै स्वोयवेन परिगृहीत इति
यावत् । तस्मादत परमन्यात्र देवा भुञ्जते । तत्र यदि ताननिष्टा स्वय नवमश्रीयात्
हेवेभ्य एव भागतया क्लृप्तमन्नपात्रमशितवान्स्यात् ततश्चाऽऽर्तं प्राप्नुयात् । तस्मादशन-
निषेध नातिक्रमेत् । अतिश्रम्य त्वद्वधमेता निर्वपेत् । निरुप्य चैना स्वे काले पुनरा-
भ्रयणेन यजेत अशाननिमित्तत्वात्स्या कालातिश्रमे च पुन पाधिकृतवैश्वानरो प्रागेव
दर्शितो ॥ १३ ॥

मारुत त्रयांशकपाल निर्वपेद्यस्य

पुना यमो जायेता मारो वा ॥ (२० १३) ॥ १४ ॥

दुष्टाद्यत्समर्थं यमं जायेताता मारो वा पुरुसो वेत्तापस्तम्ब ॥ १४ ॥

निर्वीयेतां वै जातः पुरुष आशास्तेऽपशुतां गौः ॥ १५ ॥

वीर्यं प्रजननशक्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति । अर्थो लक्ष्येत । तदयमर्थः—पुरुषो यमो जातो वीर्योपघातं करोति । पशुश्चापशुताम् । तस्मादादत्तव्यं प्रायश्चित्तमिति ॥ १५ ॥

गायत्री पुरोनुवाक्या भवति । त्रिष्टुभ्याज्या ॥ १६ ॥

महतो यद्धवो दिवो, या वः शमेति । इदं याजुषं हौत्रम् ॥ १६ ॥

वैष्णवं त्रिकपालमेके समामनन्ति ॥ १७ ॥

गतः ॥ १७ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्या (घ)

न्यम(स्या) त्रिषु याजयेयुर्यो वा यजेत ॥ १८ ॥

यदि प्रमादवशात्परस्याग्निषु परमनवहिता ऋत्विनो याजयेयुस्तत्रेयमिष्टिरुमयोर्घृ-
राग्निमतश्च ॥ १८ ॥

रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेद्यत्र पशुपतिः पशूञ्छ-

मयेत ॥ १९ ॥

यस्य पशून्ज्वरो मारयेत्तस्य तच्छान्त्यर्थं चरुं । वास्तुर्नाम सस्यविशेषः ॥ १९ ॥

एतया निषादस्थपतिं याजयेत् ॥ २० ॥

निषादो नाम ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः । क्षत्रियादित्यपरम् । स्थपतिर्महत्तरः ।
निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति निषादस्थपतिः । सोऽपि स्वर्गक्रामोऽनयेष्ट्या यजेत ॥ २० ॥

ननु शूद्रस्य कर्मानर्हस्य कुतः कर्माधिकारः कुतश्च तस्याग्निविद्ये तत्राऽऽह—

कृष्णाजिनं वा कूटं वाऽकर्णो वा गर्दभो दक्षिणा ।

हरिणो वा हरिणवृणाका वा श्यामाकपात्रो वा ।

द्वे चावयाम्बू शूर्पे शय्यां वा । सा हि तस्येष्टिः

॥ २१ ॥

निषादस्य मृगघातान्नृतेः स्वरुमार्थसाधनविशेषः कूटम् । अकर्णः कर्णविकलः ।
निषादैः कृतपार्ष्वया हरिणवदयार्थं विमृष्टा हरिणपोतिका हरिणवृणाका । पात्रपूरणाः
श्यामाकाः श्यामाकपात्रः । शक्रुः प्रसृतसुरो हरिण इत्यने । सा हि तदुद्देशेन
विहिता । अतस्तावत्तस्यामस्ति तस्याधिकारः । सैव च यावदर्थमस्याग्निविद्ये अप्याक्षे-
प्स्यतीति भावः । लौकिकग्राविष्टिरित्येके । तत्र हविष्कृदावावेति शूद्रस्येत्यादि न
विस्मर्तव्यम् ॥ २१ ॥

यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिर्यदुच्छिष्टः स्यात् ॥
तेन सःस्थापयेत् । य द्विष्यात्तस्मै ता दक्षिणा
दद्यात् । तमेव निर्ऋत्या ग्राहयति ॥ २७ ॥

पुरोडाशे क्षामेऽयं विधिः पूर्वेण विरल्प्यते । तत्र यदेव, क्षामावाशिष्टं स्यात्तेनैव
यजेत । यां तु तस्मिन्तन्ने दक्षिणा ता हविरुच्छिष्टं च दद्यादित्यापस्तम्बभरद्वाजी ।
क्षामहविःशेषं च द्वेष्याय दद्यात् । तथा च कृते यज्ञग्राहिणीं निर्ऋतिस्तस्मिन् गमिता
भवति । ततश्च स एव यज्ञं श्रेयांसपच्यत इति पुनरिज्याऽपि न कार्येति भावः ॥ २७ ॥

यथाऋथा च क्षायत्प्रायश्चित्तमेव स्यात् ॥ २८ ॥

सर्वदाह इत्यापस्तम्ब । यदेतत्क्षामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत् । नैऋदेशदाहे
तस्यावर्जनीयत्वात् । यथोक्तं प्रायश्चित्ति — 'क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनी-
यत्वात्' (नै० सू० ६-४-१७) इति ॥ २८ ॥

यदि वाऽवदानेभ्यो न प्रभवेत् ॥ २९ ॥

असर्वदाहेऽपि यदा शिष्टं हविरिज्यार्थेभ्योऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं स्यात्तदाऽपीप्यते ।
'न कथंचिदवदानेभ्यः पर्याप्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

यद्यप्रत्तदैवतः हविर्व्यापद्येताथान्यत्तदैवतः
हविरभ्युदाहरेत् ॥ ३० ॥

अप्रत्तं दैवतमवदानं यम्येति विग्रहः । व्यापत्तिर्दोष इति भरद्वाजः । सा च नाशा-
दिनाऽप्ययोग्योपलक्षणार्था असर्वहविर्विषया च । यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्ये-
युरपहरेयुर्वेत्युत्तरत्र वचनात् । तदस्या व्यापत्तौ सत्या यदैवत्य हवि र्यापन्नं तन्मात्रमन्य-
त्त्रिवेपेन तु तत्सहमाव्यव्यापन्नमपि हविरन्तरमित्यर्थः । प्रत्तैवतस्य त्वप्रत्तसौविष्ट-
कृतम्यापि व्यापत्तौ न पुनरुत्पत्तिः । अप्रत्तैवतमिति वचनात्प्रयोजकत्वाच्च । तथा
प्राक्स्विष्टकृत इत्येवाऽऽश्लायन । तथाऽवदानदोषे पुनरायतनादवदानमिति च ।
सानाढ्यव्यापत्तौ त्वार्तिप्रायश्चित्तमेवेत्येते, वैशेषिकत्वाच्च । वक्ष्यति ' ह्युगादानप्रभृतयो
मन्त्रा ' इति । तद्विकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तत्र त्वाह भरद्वाजः —
सानाढ्यप्रायश्चित्तान्वामित्थार्यां न विद्यन्ते । यद्यन्यतरद्वयापचेन यत एव कुतश्चोत्पाद्य
प्रचरेत् । यद्युभयं व्यापद्येतान्येन दद्यात् पयसा वा यनुपोत्पूतेन प्रचरेत् । आज्येन
वाजिने व्यपन्न इति ॥ ३० ॥

तत्र सुगादानप्रभृतयो मद्या आवर्तेरन् ॥ ३१ ॥

सुगन्निहोप्रहवण्यादीयने यो स मन्त्रः सुगादानः । समन्त्राणामेव र्भणामावृ-
त्तिर्द्वौ मन्त्रवचनमुत्तरविधिविष्णुपार्थम् ॥ ३१ ॥

(यावदन्ते वा व्यापयेत् ॥ ३२ ॥

यावदन्ते कर्माणि कृते व्यापत्तिर्जाता तत्र परभाविन एष मन्त्राः प्रयुज्येरन् ।
पूर्वभाविना तु सष्टरप्रयोगादेव सिद्धः कर्मपरारः । त एष वा पूर्वप्रयुक्ताः स्वैः स्वैः
कर्मभिराकर्माभिः संपत्स्यन्त इति भावः ॥ ३२ ॥)

यादि तु मन्त्रदेवतमाज्येन शेषं सत्स्यथापयेत् ॥ ३३ ॥

यादि प्रत्तदेवतं ततः स्विसृष्ट्यादि शेषमाज्येन निर्वर्षयेत् । न तु हविरन्तरमागमये-
होपयेद्वैर्ष्यः । यदा तु प्रत्तदेवतमपि प्रागेव प्रदानाद्दृष्टमिति ज्ञायते तदा तु पुनरन्त-
र्त्तरेवासत्कल्पत्वात्प्रदानम् । अथ त्वाह कात्यायन — 'अदोषो वा न वै देवाः
कस्माद्यत्र बाभूवन्ते इति श्रुतेः, इति ॥ ३३ ॥

यस्य सर्वाणि हवींश्चपि ॥ (स० १४) ॥ नश्येयुर्वा
दुप्येयुर्वाऽपहरेयुर्वाऽऽज्येन देवताः प्रतिसंख्याय
यजेत ॥ ३४ ॥

यस्य त्वेराद्विबहुषु तन्त्रेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदेवतानि हवींश्चपि नश्येयुर्वाहा-
दिना दुप्येयुर्वा वेशर्वाटादिनाऽपहरेयुर्वा तानि दम्बवन्तदा गासां हविर्यापन्नं ता
देवताः प्रतिसंख्याय प्रदानार्थं गणयित्वा ध्रौवाज्येन प्रतिनिधिना यथाप्रष्टस्येव यजेत,
नोपाशुधर्मण प्रतिनिधेस्तद्धर्मवचनात् । पशुधर्माज्यं भवतीति लिङ्गाद्य । आज्यानामपि
व्यापत्तौ स्वात्स्वाद्योने स्वे र्यैर्मन्त्रे पुनर्गृहीत्या यजेत ॥ ३४ ॥

अथान्यामिष्टिमनुत्सर्गां तन्वीत । यज्ञो हि यज्ञस्य
मायधितिः ॥ ३५ ॥

अथ संरिपतायामिष्टौ तामेवेष्टिं पुनरनुत्सर्गामविष्टतां कुर्वति । यतो यज्ञस्याऽऽर्तस्य
पुनरिज्येव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविर्-र्यापत्तिविषये सानाज्ययोरप्ययमेव विधिर्वि-
पिरत्वादिष्यते, नाऽऽर्तप्रायश्चित्तम् । आश्वत्थानमतात्त्रावाहनाद्दूर्ध्वमेनायं विधिः ।
यथा हविषां व्यापत्तावेहताम् (१) देवताम्वाज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्येति । तथा हविरावृत्तिं
प्रष्टत्वाऽऽह प्रागावाहनाद्य दोष इति । तथाऽज्येनन्तं गुणभूतानामिति च । गुणभूता-
नामपि हविषामत्यन्तमावाहनात्प्राग्-व च सर्वदाहे हविरावृत्तिः । नेज्यावृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपो व्यापन्नं हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते ॥ ३६ ॥

व्यापन्नं तु हविरप्सु तिपेत् ॥ ३६ ॥

ननु विमेतद्वापन्नं नाम । तत्राऽऽह—

यदायाणामभोजनीयं स्याद्य तेन यजेत ॥ ३७ ॥

अयमभिप्राय — यागानर्हतापत्तिर्व्यापत्ति । सा चाऽऽर्यभोजनानर्हत्वलक्षणो दोष । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत । तदप्येव रिपेदिति । तथा चापो दुष्ट हविरम्य-
वहरन्तीति प्रकृत्याऽह भरद्वाज — 'कथं दुष्टं हवि म्यात् । यद्रार्याणामभोजनयि न
तेन देवान्यजेत ' इति । तथा शिष्टभक्षप्रतिपिद्धं दुष्टमित्याह कात्यायन । आश्वलायन
श्चाऽऽह—व्यापन्नानि हवींषि केशनखकीटपतङ्गर-यैर्वा वामिन्मैरिति ॥ ३७ ॥

यद्द्विर्दुःशृतं यमदेवत्यं तत्रममेव गच्छतीति
संस्थाप्य तदन्वाहार्यपचने चतुःशरावमोदनं
पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ३८ ॥

हविर्ग्रहणाच्चरुपुरोडाशेष्वयं विधिरिति गम्यते नेतरविकारेषु । यदपकं विपमपकं
वा तद्दुःशृतम् । तत्तस्यै देवतायै हुतमपि यमदेवत्यं भूत्वा यममेव गच्छति । तस्मा
त्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा संस्थाप्य ततश्चतुःशराव पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणा-भोजयेत् ।
एतदेवास्य प्रायश्चित्तमित्यर्थ ॥ ३८ ॥

तेषां भार्गव एकः प्राशितृणां स्यात्तेभ्यः समानो
घरो देवः । सा प्रायश्चित्तिः ॥ ३९ ॥

एकस्य भार्गवनियमात्रत्विङ्नियमो भोक्तृषु ॥ ३९ ॥

योऽदक्षिणेन यज्ञेन यजेत । स यज्ञः प्रक्षामोऽनायु[रु]
र्वरा प्रतिष्ठिता देया सा प्रायश्चित्तिः ॥ ४० ॥

दक्षिणाविशेषानाज्ञाने यदि यत्किञ्चिदोदनाद्यत्त्वा यजेत स यज्ञः प्रक्षामो दग्ध
इव भवति निर्वायित्वादानायुरिव च भवति । 'यज्ञ आयुष्मानस दक्षिणाभिः' इति श्रुते ।
अथ वा—अनायुरनायुष्य च यजमानस्य स्यादित्यर्थः । तथाऽनायुर्यजमान स्यादिति
वैतानसप्रद्वानौ । तत्राभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूल्यामुर्वरा दद्यात् । सर्वसत्यादद्यात् मू-
र्वरा ॥ ४० ॥

यद्यादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरा दद्यात्सा
प्रायश्चित्तिः ॥ ४१ ॥

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत तत्रापि तत्तुल्योर्वरादानमेव प्रायश्चित्त
नेतरदित्यर्थ ॥ ४१ ॥

यद्यभागा देवतामावाहयेदाज्येनैना यथोदा
यजेत । पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः ॥ ४२ ॥

यद्यचोदिता देवतामावाहयेत्ता यथोदा यस्मिन्-जम आवाहिता तस्मिन्नेव क्रमे यजेत
हुतेषु वा नारिष्ठेषु । सा चाऽऽज्यहविष्ठापाशुधमेण यष्ट्या । आवाहनवचनं च निर्वा-

पोवाकरणदोहनादिरूपस्य हविर्ग्रहणस्यापि प्रदर्शनार्थम् । यद्यभागा देवतामावाहयेद्गृही-
त्याद्धेति बहवृचश्रुतेः । तेनाभागायै निरुक्तमुपाकृतं दुग्धं चैवोत्सृज्य, एवमाज्येन यजेत ।
कात्यायनस्तवाह- 'अधिकं निरुप्य तच्च यजेन्न वाऽचोदितत्वात्' इति । तत्र मागिन्यमा-
गयोर्मिश्रनिर्वापेऽपि विभागमन्त्रेण विभक्तस्याभागाभागस्य त्यागः ॥ ४२ ॥

यदि भागिनीं नाऽऽवाहयेद्यदोषस्मरेत्तदुपोत्थाय मन-
साऽऽवाहयेद्यदो देवा अतिपाद(त)यानीत्याहुतिं जुहुयात् ॥ ४३ ॥

मागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्मृते तदानीमिवोपोत्थाय मनसाऽऽवाह्य—
'यदो देवा' इत्याहुतिं जुहुयात् । परतस्त्विज्यायाः स्मृतावाहुतिरेव नाऽऽवाहनम् ॥ ४३ ॥

यस्य हव्यं निरुक्तं स्कन्देदाज्यं वा गृहीतं
चित्रं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् ॥ ४४ ॥

निर्वापप्रभृत्योत्पवनाच्छिन्दत्प्राणि दद्यात् । ततश्चित्रम् । उभयत्र भूपतय इत्यनुम-
न्त्रणम् । न्याख्यातः शेषः ॥ ४४ ॥

यस्यै देवतायै गृहीतमहुतं स्कन्देद्यदस्य
गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् ॥ ४५ ॥

देवतायै गृहीतमितरिज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देवतान्तराये स्वक्रमेऽनिज्या, अनिर्वापो
वा । यदस्य गृह इत्यादि व्याख्यातम् । एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रार्यश्चित्तम् ।
यदाऽन्यदीयाद्धविषोऽन्या देवतेज्यते, अन्यदीयाभ्या वा याज्यानुवाक्याभ्यां तत्र पुष्कलं
दत्त्वा शिष्टादेव पुनरवदाय यजेत, सर्वस्यैव हविषो देवतार्थत्वात् । अवदानदोषे पुनरायतना-
दवदानमित्याश्वलायनवचनाच्च । तथा देवतायै गृहीतस्य स्कन्देन भूपतये' इत्यभिमत्या-
यमेव विधिरादानाद्योम्यत्वे तु तदेवाऽऽदाय यजेत । तथा देवतान्तरायेऽप्यसमाप्ते कर्मणि
स्मृते तदानीमेवेज्या निर्वापो वा । समाप्ते त्वन्यन्वाधानादारभ्यान्तरितयागार्था पुन-
रिज्या ॥ ४५ ॥

यद्याहुती विपरिहरेयुर्मनो ज्योतिर्जुपतामित्याहुतिं
जुहुयात् ॥ (ख० १५) ॥ ४६ ॥ यस्य देवते
अवदाने वा याज्यानुवाक्ये वा विपरिहरेयुस्त्वं
नो अग्ने स त्वं नो अन्न इत्येताभ्यां संततिं
जुहुयात् । सर्वत्रान्तरिते विपरीते च ॥ ४७ ॥

यस्य देवते विपरिहरेयुर्व्यत्ययेन नयेयुर्ऋत्विजः । यथा निर्वापावाहनादिप्रथममग्नी-
षोमयोः कुर्युरथाग्नेरिति । प्रथमं पूर्वार्धादवदाय, अथ मध्यादित्यवदानविपर्यासः ।

तथा—अग्नीषोमीयादग्निं यजत्याग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्या कुर्यादनुवाक्या वा याज्यामचोदिता वाऽन्यत्र कुर्यादुभे वाऽचोदिते इति याज्या-
नुवाक्ययो ।

सर्वप्रोक्तविषयेऽन्यत्र चायं विधिः । उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते तत्र प्रधाना-
न्तराये—कृत्वा प्रायश्चित्तं, पुनः त्रिया पूर्वं च दर्शिता । यदाऽङ्गमप्यन्तरितमसस्थिते
तन्त्रे स्मृतं तदुपकारक्षमं च तदपि त्रियते । द्रव्यसस्फारस्तूपयुक्ते द्रव्ये न क्रियते
तदर्थत्वात् । तथा समन्त्रके कर्मण्यमन्त्रकमपवृत्ते (च्चे) प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयो-
गस्तादर्थ्यादिव पुनः प्रयोगो वा यावदन्ते वा व्यापद्येतेत्यत्रोक्तान्यायात् । तथाच भर-
द्वाज—अपवृत्तार्थस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत इति । द्वाहायणेन चोक्तम्—‘यजु-
स्न्तर(रा)येऽन्वाहारं ध्यानजप्ये उपेक्ष्य शाण्डिल्ये’ इति । होममन्त्रान्तर(रा)ये तु
पुनर्होमोऽन्यत्र प्रतिनिगद्य होमेभ्यः । तेषु तु नाऽऽवृत्तिर्याज्याप्राधान्यात् ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥

यदि वहिष्परिध्याहुतिः स्कन्देदाग्नीध्रं ब्रूयादेता-
संकृष्य जुहुधीति । ता-सोऽञ्जलिना संकृष्य
जुहुयान्मा यजमानो रिपन्मा पत्नी मा यज्ञो मा
यज्ञपतिः स्वादेति तस्मै पूर्णपात्रं दद्यात् ॥ सा
प्रायश्चित्तिः ॥ ४८ ॥

‘यदि पुरा प्रयाजेभ्यो वहिष्परिध्याहुतिः स्कन्देदित्यापस्तम्बः । यत्र पुरा प्रयाजे-
भ्योऽप्याहुतिसमव सोऽस्य विधेर्विषयः । यथा कर्मपात्रादि पूर्णपात्र (त्र) पात्रपूर्णं
(र्ण) व्रीह्यादि ॥ ४८ ॥

यदि पुरोडाश उद्गापतेत्स वा विजेत तमन्तर्वेद्या-
साद्य किमुत्पतासि किमुत्प्रोष्टाः शान्तः शान्तेरि-
हाऽऽगदि । अघोरां यज्ञियो भूत्वा सीढं सदन-
स्वं मा सीढं सदन-स्व मा हि-सीढेवं प्रेषित
आज्येन तेजसाऽऽज्यस्व मा नः किञ्चन रीरिषो
योगक्षेमस्य शान्त्या आस्मिन्नासीदं वहिषीति
तमेतेन यजुपाऽभिमन्त्रयेदभिवाऽऽधारयेत् ॥४९॥

उत्पतेत्कपालेभ्यः पात्र्या वा प्रमादादपगच्छेत्स विजेत मिद्येत वा ततस्तमादाय
वहिष्यासाद्य किमुत्पतसीति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य द्वाभ्यामभिधाय पुनः स्थाने स्थापयेत् ।
अस्तीर्णे तु वहिष्यभिमन्त्रणाभिधारणे एव क्रियेते नोद्गासनादि ॥ ४९ ॥

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्यैतां यज्ञे प्रायश्चि-
त्ति कुर्वन्ति ॥ (ख० १६) ॥ ५० ॥

इति सत्यापादाहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति समानानामीश्वरो भवतीत्यर्थः । प्ररोचनाप्रद-
र्शनमादरार्थम् ॥ ५० ॥

इति सत्यापादाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याया महादेवशास्त्रिसंकलिताया प्रयोगचन्द्रिकायां
पञ्चदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

अथ पञ्चदशप्रश्ने पञ्चम पटलः ।

अथ सोमप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते—

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त
मन्नस्तम् । दूरेदृशं गृह्णपविमधर्धुम् । अग्निनाजग्निः
समिध्यते सप्त ते अग्ने मनो ज्योतिर्जुपतां त्रयास्त्रि-
श्रयन्मे मनसश्छिद्रं यद्वापो(चो)यच्च मे त्वदः ।
अयं देवो बृहस्पतिः सं तस्मिञ्चतु राधसा ॥
विश्वकर्मा हविरिदं जुपाणः संतानैर्यज्ञश्च समिपं
तनोतु । या व्युष्टा उपसो दाश्च याव्यास्ताः
संद्धानि हविषा घृतेन । अयाश्चाग्ने । त्वं नो
अग्ने । सत्त्वं नो अग्ने । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम
देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैः स्तुषु-
वाश्चसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । स्वस्ति
न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टेनामिः स्वस्ति नो बृह-
स्पतिर्दधातु । पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभं-
यावानो विदथेषु जग्मयुः । अग्निजिह्वा मनवः
सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसाऽगमन्निह ।
शतमिन्द्र शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो मदन्ति मा नो

मध्या रीरिपताऽऽयुर्गन्तोः । मेद्धो अग्न इत्येपा ।
 श्रुत्कर्णाय कवथे मेध्याय वचोभिर्नाकिसुपयामि
 शःसन् । यतो भयमभयं तत्कृषी नोऽग्ने देवाना-
 मव हेड युक्ष्व । अग्निं वो देवमग्निभिः सजोपा
 यवि(जि)ष्टं दूतमध्वरे कृणुध्वम् । यो मर्ते-
 (र्त्ये)षु निष्टुविर्गतावातधुर्धुर्धा घृतान्नः पावको
 घृतमतीको घृतयोनिरग्निघृतैः समिद्धो घृतम-
 स्यान्नम् । घृतमुपस्त्वा सरितो वहन्ति घृतं पिव-
 न्तुसुयजा यज्ञि देवान् ॥ आयुर्दा अग्न इपो अग्ने
 सप्त ते अग्ने मनो ज्योतिर्जुपतां त्रयस्त्रिंशद्यन्मे
 मनसच्छिद्रं विश्वकर्मा युनाजिम त्वाऽग्निं युनज्मी-
 न्धानास्त्वा ॥ (ख० १७) ॥ अग्निर्न ईडित
 ईडितव्यैर्देवैः पार्थिवैः पातु । वायुर्न ईडित ईडि-
 तव्यैर्देवैरान्तरिक्षैः पातु सूर्यो न ईडित ईडि-
 तव्यैर्देवैर्दिव्यैः पातु । विष्णुर्न ईडित ईडितव्यैर्देवै-
 र्दिश्वैः पातु । अग्निर्यजुर्भिः पूषा स्वगाकारेण त
 इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्त्वन्तु व आरभेऽन्तु मा
 रमध्वं स्वाहेत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैरविज्ञातमाय-
 श्विचे सोमे त्रयस्त्रिंशत्तमाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

तत्राश्रुतानि विशेषप्रायश्चित्तानि यत्र दोषाणा सोऽविज्ञातप्रायश्चित्तं सोमः । एत-
 दुक्तं भवति, पुरुषप्रमादालम्ब्यादिभिस्तत्र प्रायशो भवन्त्येवान्येऽन्येदोषाः । न च ते सर्वे
 श्रुतप्रायश्चित्तविशेषा एव भवन्ति, विवित्रत्वात्तेषाम् । तस्मादद्यष्टदोषविधातार्था एता
 आहुतीर्जुहोतीति (तत्र—अग्निर्न ईडित इत्यादीना त इमं यज्ञमित्यादिरनुपङ्कः ।
 यथा पार्थिवैः पातु त इमं यज्ञमित्यादि । तथा—अग्निर्यजुर्भिस्त इमं, पूषा स्वगाका-
 रैस्त इममिति च ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशत्तं यज्ञतनूराग्रीध्रे ॥ २ ॥

नात्र पूर्वपूर्वानुदवणम्, अवचनात् ॥ २ ॥

पृषाधि भूवरि सिनीवाल्पुत्र आचिचे मनस्ते
 भुवो विवस्त इति वसतीवरीषु सवनीपासु वा
 विपिक्तासु सप्ताऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ३ ॥ सोम-

स्याऽऽज्यमसि हविषो हविर्ज्योतिषां ज्योतिर्विश्वे
 पा देवाना भागधेयी स्थेत्यभिमन्त्र्य सं वः
 सिञ्चन्तु भरुत. समिन्द्रः स वृहस्पतिः । सं वोऽ
 यमग्निः सिञ्चत्वायुषा च वलेन च । सर्वमायु
 र्दधातु मे ॥ मान्दा वरशाः । आपो भद्राः । आदि-
 त्पश्यामि । आपो हि ष्ठा मयो भुवो यो वः शिव
 तमो रसस्तस्मा अरं गमाम व इत्येताभिः
 सप्तभिः सैसिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमेतेकाऽऽहुति । भुवो विवस्त इति सप्तमी । सवनीयासु एकधानासु विवि-
 क्तासु स्त्रासु । ससिञ्चेत्ता एव पुनराददीत । यदा त्वादानायोग्गामन्तदाऽभिमन्त्र
 येत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

यादि प्रात सवने पुरा होमात्सोमोऽतिरिच्येत त
 चमसेष्वभ्युन्नयेयुरूप जुहुयुर्वा ॥ ५ ॥

प्रात सवनेऽन्तिमस्य चमसगणस्य प्राग्घोमाद्यादि कलशादिषु पश्येयुरतिरिक्त(क्तानि)
 चमसेष्वानयेत् । उपजुहुयाद्वा परिप्लवादिनाऽर्वागनुषपट्कारात् । उपहोमास्तु परतो
 होमादर्शनेऽपि यावदनुषपट्कार लभ्यन्ते, उपहोमकालानत्ययात् । प्राग्घोमादिति चानु
 षपट्कारहोमोऽभिप्रेत ॥ ५ ॥

हुतेऽतिरिक्तस्याऽऽशायित्वा स्तुतशस्त्रवन्त कुर्युः
 सा प्रायश्चित्ति ॥ ६ ॥

निवृत्ते सानुषपट्कारहोमं दृष्ट्वा तत स्तुतशस्त्रवन्त सोम कुर्यात् ॥ ६ ॥

होतृचमसमुरयाश्चमसानुन्नीय बृहत्तः रतोऽनुषपाकरोति ॥ ७ ॥

अतिरिक्तादेवोपन्तरण चमसानाम् । अत्र चमसानुन्नीयेति वचनाच्चमसगणाय
 पर्याप्तसोमातिरेक एवातिरिक्तविधि । अयथाऽग्निं नरादिविधिरेवेति सिद्ध भवति ।
 केचित्त्वाहुतिमान्नातिरेकेऽप्येकधनाभिर्वर्धयित्वाऽतिरिक्तविधिं कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

गौर्धवति मरुतामिति धयदतीषु स्तुत्रीरन् ॥ ८ ॥

पञ्चमोऽप्र स्तोमभाग इति ब्रह्मत्वविधावेव दाशैतम् ॥ ८ ॥

अस्ति सोमो अयश्च सुत इति वैतास्वैन्द्रावैष्णवी-
 भिर्होत्रे स्तुयुः ॥ ९ ॥

एतासु वा स्तुवीरन् नेतरयोरन्यतरेण साक्षा । अथवा—ऐन्द्रावैष्णवीभिर्होत्रे ॥९॥

ऐन्द्रावैष्णवः होताऽनुशासति ॥ १० ॥

गतः ॥ १० ॥

एतदेव माध्यंदिने सवनेऽतिरिक्ते प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

यदि माध्यंदिनेऽतिरिक्तं पश्येदेतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

वणमहाः असि सूर्येति सौर्येषु बृहता गौरवीतेन
वा स्तुवीरन् । एतदेव तृतीयसवनेऽतिरिक्ते प्राय-
श्चित्तम् । वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौर-
वीतेन वा स्तुवीरन् ॥ १२ ॥

स्तोत्रे विकार इत्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

अग्निष्टोमे सोमोऽतिरिच्येतोक्थयं कुर्वीत ॥ १३ ॥

तृतीयसवनेऽपि प्राग्बोमाद्दृष्ट्वा स एवाभ्युन्नयनविधिरुपहोमो वा । हुते तु दृष्ट्वा
अग्निष्टोमश्चेत्कलुस्तमुक्थयं कुर्वीत । तत्रातिरिक्तं रसमाघ(ह)वनीये प्रकृतिवद्द्वारां कृत्वा
स्थाल्योक्थयं गृह्णाति । तत एकधनानां यथार्थमित्येतदाद्या पञ्चहोतुः क्रियते । ब्रह्मव-
काशशूतंकारास्तु लुप्यन्ते । प्रस्त्र(श्र)प्स्यन्तो ब्रह्मनवेक्षन्त इति वचनात् । ततः
प्रातःसवनवदुक्थयं विगृह्णातीत्याद्युद्येतः सर्वं राजानमित्यन्तं तन्त्रं तायते । स्तोत्रेषु
चोक्थयद्देव स्तोमभागः । न तु द्वादशस्याऽऽवृत्तिः, उक्थयत्वाविधानात् ॥ १३ ॥

यद्युक्थये षोडशिनं यदि षोडशिन्यतिरात्रं यद्य-

तिरात्रे । (द्विरात्रं यदि द्विरात्र एकस्तोत्रमेव) ॥१४॥

तृतीयसवनेऽतिरिच्येतेति कुर्वीतेति चानुपङ्गः । सर्वः प्रयोगश्चैषां ब्रह्मप्रहणादिरुक्थय-
षद्द्रष्टव्यः । एकस्तोत्रमेवेति तृतीयसवनेऽपि सवनान्तरवदेकस्तोत्रमेव, न तूत्तरः प्रलु-
रित्यर्थः । अत्र सूत्रकारेण शाखान्तरानुसारादतिरात्रातिरेके द्विरात्रः । ततः परमेकस्तोत्रं
चोक्तम् । तैत्तिरीयकेऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रमेवोच्यते ' यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते
तं वै दुष्प्रज्ञानम् ' इत्यादिना । छन्दोगबह्वृचैरपि तदेवाऽऽप्नोतमनुमतं च तत्तत्कल्प-
कारैः । वचनानि तु विस्तरभयात् लिलयन्ते । अतोऽतिरात्रातिरेकेऽप्येकस्तोत्रं युज्यते
विरूपयितुम् । कात्यायनस्तु तत्रैकस्तोत्रमुक्त्वाऽऽह—' असौर्योमो वा ' इति ।
असौर्यमिऽप्येकस्तोत्रमेवाऽऽहोपग्रन्थकारः । अथो असौर्यमि गौरवीतमेव शिपिविष्टवतीषु
कुर्युः' इति । अथ विकृत्येकाहानां यथास्वं प्रकृत्युक्त एवातिरिक्तविधिरनुसंधातव्यः । वाग-
पेये त्वेकस्तोत्रमेवोक्तवानुपग्रन्थकारः । तथा तासु बृहन्नियतं वा नृत्तं कुर्युः, इति ।
अत्र पुनः सर्वस्यान्य सोमातिरेकविधेरनुग्रहमाचष्टे बौधायनः—'यथा यस्य प्रातःसवन

‘अभिजित्कार्षोऽभिजित्यै । विश्वजित्कार्षो विश्वस्य जित्यै ।
सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्रथा । प्रोशा-
नुक्रोशो कार्षे पसिष्ठस्य निहवे उभे वृहद्रथेतरे कार्षे ।
सवनीयश्च सस्यं विहव्यश्च शश्वमगस्त्यस्य कपा शुभी-
यश्च शस्यमिन्द्रस्य निष्केचल्यं तानि शश्वसेदमिषती ब्रह्मसाम
कुर्यात् । अभिजितं विश्वजितं वा यज्ञक्रतुं कुर्यादिति सं-
प्रेष्यति ॥ २१ ॥

अभिजित्श्वजिह्वा सर्वपृष्ठः सर्वस्तोमः सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्रथा इति
ब्राह्मणम् । वैराजं शाकरं दैवतामिति सोमे तूमयच्छन्दसः । सप्तदश एकविंश-
तृणवत्प्रयत्नश्च इति । एवं उक्ताणोऽतिराजो भवति । विश्वजितं (सर्वस्तोमः फलनाम्)
इति यस्मिन्स्तस्य संसनम् । ममाग्र इति । अगस्त्येन दृष्टं कयां शुभीयं नी(नारि)ष्टे
प्राण्यपि जानीयम् (घात् ।) प्रातःसवनीये वैश्वदेवे शिषेत् । विहव्यं माध्यंदिनीये ।
मरुत्वतीये अगस्त्यस्य कपाशुभीयं तृतीयसवनीये वैश्वदेवऽनुप्राहेत् (शिषेत्) । पुनरेषां
प्रयोगः—तौरश्रवसं कार्यमित्येवाऽऽहाऽऽपस्तम्बः । प्रोशानुक्रोशो कुरुतादित्येकमन्तम् ।
पुरस्तात् प्रातःसवनात्संप्रेष्यति । प्रातःसवनात् प्रैषयच्छन्दोगनहवृत्तानां मतादिति ।
एतदाभिजिति विश्वजिति वा । यदुक्तं संप्रेषे सवनीयादीनि च ॥ २१ ॥

पूर्ववत्संस्थाप्यः । अभिपुत्यं वा दक्षिणाभिर्वी वर्षी-
याश्च यज्ञक्रतुं कुर्युः ॥ २२ ॥

अथवा पूर्ववत् संस्थापयितव्यः । य एवाऽऽरुव नैवाभिषव उक्तो(?) यद्यग्निष्टोमः
सोमः पुरस्तात्स्यात् ? इति । दक्षिणाशिया(आ)नीयाः सम(सं) (दक्षिणाभिर्वी-
यासं) बहुदक्षिणं शक्यज्ञात् । स्यो वा यावन्तपध्वानं गच्छति ॥ २२ ॥

यावद्रयान्हा(ध्वय)न्तरा गिरिं भिद्धा (च्वा.) नदी
तावता सश्रवः समानजनपदे सश्रवो नानाज-
नपदे सश्रवो नाचिद्रिपाणयोः सश्रवो विद्यत
इत्येकेषाम् ॥ (स्व० १९) ॥ २३ ॥

अन्य(याव)द्रथोन्हा(न्य)न्तरेति वचनात्तद्वयान्यं तावत्पध्वनि संज्ञतो न संसव-
प्रायश्चित्तम् । यत्र वा गिरी ह्यातामन्तेरा यजेत न संसवप्रायश्चित्तं; सो गिरिकारी-
त्युच्यते, गिरिभिद्धा तत्रान्तरा न तत्र संसवदोषः (री) । गिरिको यथा सर्वतोः सर्वतो मह-
च्छिखरेः स वा यत्रान्तरे वेतीते नानामृते वाऽन्यत्र राज्येऽपि तत्रापि न संसवप्रायश्चि-
त्तम् । अत्र शाखान्तरमुपसंहरत्यापस्तम्बः—यावद्रयान्हामन्तरा गिरिगिरिभिद्धा नदी

अभिजित्कार्योऽभिजित्यै । विश्वजित्कार्यो विश्वस्य जित्यै ।
 सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै । ऋशा-
 नुक्रोशे कार्ये वसिष्ठस्य निहवे उभे वृहद्रथेतरे कार्ये ।
 सजनीयश्शस्यं विहव्यश्शस्यमगस्त्यस्य कथा शुभी-
 यश्शस्यमिन्द्रस्ये निष्केवल्यं तानि शशेदभिवर्तं ब्रह्मसामं
 कुर्यात् । अभिजितं विश्वजितं वा यद्भक्तुं कुर्यादिति सं-
 प्रेष्यति ॥ २१ ॥

आभिजिद्विश्वजिद्धा सर्वपृष्ठः सर्वस्तोमः सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या इति
 ब्राह्मणम् । वैरानं धाकरं रैवतमिति सोमे तूमयच्छन्दसः । सप्तदश एकविंश-
 स्तृणवखयस्त्रिंशद्वा इति । एवंष्टणोऽतिरात्रो भवति । विश्वजितं (सर्वस्तोमः ऋतूनाम्)
 इति यस्मिंस्तस्य शंसनम् । ममाग्र इति । अगस्त्येन दृष्टं कथा शुभीयं नी(नारि)ष्टे
 ऋष्यपि जानायम्(यात् ।) प्रातःसवनीये वैश्वदेवे शिपेत् । विहव्यं माध्यदिनीये ।
 मरुत्वतीये अगस्त्यस्य कथाशुभीयं तृतीयसवनीये वैश्वदेवेऽनुप्रोहेत् (शिपेत्) । पुनरेषा
 प्रयोगः—तौरश्रवस कार्यमित्येवाऽऽहाऽऽपस्तम्बः । ऋशानुक्रोशे कुरुतादित्येवमन्तम् ।
 पुरस्तात् प्रातःसवनात्संप्रेष्यति । प्रातःसवनात् प्रैषदलन्दोगबह्वृचाना मतादिति ।
 एतदाभिजिति विश्वजिति वा । यदुक्तं संप्रैषे सवनीयादीनि च ॥ २१ ॥

पूर्ववत्सस्याप्यः । अभिपुत्यं वा दक्षिणाभिर्वा वर्षा-
 याश्च यद्भक्तुं कुर्युः ॥ २२ ॥

अथवा पूर्ववत् संस्थापितव्यः । य एवाऽऽरुद्धं नैवाभिपव उक्तो(ऽ) । यद्यज्ञिष्टोमः
 सोमः पुरस्तात्स्यात् इति । दक्षिणाभिर्वा(आ)नीयाः सम(सं) (दक्षिणाभिर्वी-
 यास) बहुदक्षिणं शक्यज्ञात् । रथो वा यावन्तमध्वान गच्छति ॥ २२ ॥

यावद्रथान्हा(ध्वम)न्तरा गिरिं भिद्धा (र्वा,) नदी
 तावता सश्रवः समानजनपदे सश्रवो नानाज-
 नपदे सश्रवो नाविद्रिपाणयोः सश्रवो विद्यत
 इत्येकेषाम् ॥ (ख०१९) ॥ २३ ॥

अन्य(याव)द्रथान्हा(न्य)न्तरेति वचनात्तद्रथान्यं तावत्तध्वानि यजेतो न संसव-
 प्रायश्चित्तम् । यत्र वा गिरी म्यातामन्तरा यजेत न संसवप्रायश्चित्तं, सो गिरिकारी-
 न्युच्यते, गिरिभिद्धा तत्रान्तरा न तत्र संसवदोषः (ऽ) । गिरिर्वा यथा सर्वतः सर्वतो मह-
 श्छिखरैः स वा यत्रान्तरे वर्तते नानामृते वाऽन्यत्र राज्येऽपि तत्रापि न संसवप्रायश्चि-
 त्तम् । अत्र शाखान्तरमुपसंहरत्यापस्तम्ब — यावद्रथान्हामन्तरा गिरिर्गिरिभिद्धा नदी

व्यवेयात्पर्वतान्तराये वा नानाराज्ययोर्वा संसवो नाविद्विषाणयोः संसवो विद्यत इति वङ्कतिब्राह्मणं भवति । (आप० श्रौ० १४-२०-४) इति । अन्यस्मिन्क्षान्तं तत्र न संसवदोषः । विद्विषाणयोरेव संसवदोषो विद्यते । अविद्विषाणयोर्नास्ति ससवप्रायश्चित्तम् । अर्वागपि रथान्वाप्यगतो लोके ॥ २३ ॥

यदि दीक्षितानामुपतापः स्यान्महानार्शाधीयमु-
पसमाधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निपाद्यैकविंशति-
यवान्दर्भेषुञ्जीलाश्च पूर्णपात्रेऽवधाय ब्राह्मणाय
मौच्यापः परिभ्रूयात्—जीवा नाम स्थ ता इमममुं
जीवदत्त जीविका नाम स्थ ता इमममुं जीवयत
संजीवा नाम स्थ ता इमममुं संजीवयतेति
मतिभ्रूयात् ॥ २४ ॥

। दीक्षितानां यत्रोपतापो ज्वरः स्यात् । स यत्रमान आयतने शेत एव । न करोति यत्रमानकर्माणि । तं परिगृह्याऽऽर्शाध्रमण्डपं नयेत् । परीमं परित इति नयनमन्त्र आप-
स्तम्बीये द्रष्टव्ये । नास्त्यस्माकं नयनमन्त्र । तूर्णोमानयनमिति वा गम्यते । आर्शा-
धीय एवं स उपसमाधानं बलवत्करणं परिस्तरणं च दर्भेष्व्राह्मणस्तस्य दक्षिणत उपवि-
शति । दर्भेष्वर्शाधीयमधिमुखमुदकपूर्णपात्रमुत्तरतो निपाद्यैकविंशतिकुरास्तम्बाश्च
क्षिप्यन्ते । त्रिभिर्गन्त्रैराप उच्यन्ते जीवा नाम स्थ ता इत्यादि । तृतीये च मन्त्रे तस्य
नामग्रहणं द्वितीयान्तं देवदत्त संजीवयतेति भ्रूयात् ॥ २४ ॥

या जाता ओपयय इत्योपधिसूक्तेनैताभिरङ्गि-
रभिषिञ्चेत् ॥ २५ ॥

ओपधिसूक्तेन च द्वापंयस्युदपात्रे या अपः ॥ २६ ॥

पाययत्येतासामपां प्राणापानौ त उपाश्चन्त-
र्यामी पातामसौ ध्यानं त उपाश्शु सवनः पातु
वार्चं मे ऐन्द्रवायवः पातु दसक्रतू ते यैत्रावरुणः
पातु चक्षुषी ते शुक्रामन्यिर्ना पाताः श्रोत्रं त
आश्विनः पात्वात्मानं त आग्रयणः पात्वद्भानि
म उवध्यः पात्वापुष्टे ध्रुवः पातु धीर्यं तेऽतिग्रायाः
पान्त्वसावित्यभिभृशति ॥ २६ ॥

अपैर्नमभिभृशन्तीत्यापस्तम्ब । सर्वेऽभिभृशन्ति । असाविति नामग्रहणं संभुद्रघा
॥ २६ ॥

प्रतिजपति प्राणापानौ म उपाश्वन्तर्यामी पाता
 व्यानं मे उपाशु सवनः पातु वाचं म ऐन्द्रवा-
 यवः पातु दक्षक्रतू मे मैत्रावरुणः पातु चक्षुषी मे
 शुक्रामन्यिनी पाताश्रोत्रं म आश्विनः पात्वा-
 त्पानं म आग्रयणः पात्वङ्गानि म ज्वध्यः पातु
 वायुर्मे ध्रुवः पातु धीर्यं मेऽतिग्राह्याः पान्विति
 प्रतिजपिते पुष्टिपतौ पुष्टिं प्राणे प्राणमपानेऽपानं
 व्याने व्यानमुदान उदानं समाने समानं वाचि
 वाचमस्मै पुनर्भेदीत्याहुतिं जुहोति ॥ २७ ॥

यजमानं प्रतिजपत्यध्वर्युः । ब्रह्मेति वैखानसः । प्रतिजपिते पुष्टिपतौ पुष्टिमिति
 होममन्त्रः । हुत्वा पूर्ववदामिर्ष इत्यापस्तम्बः । भाष्ये तु स्वयं जपत्येतावेवोपाश्वन्त-
 र्यामा इति । तत आहुतिराग्नीषीधेऽध्वर्युर्यया पूर्व कृतमामिर्षभनं तथैव न तु स्वयं जपः ।
 आग्नीषीध उत्पन्न एतन्कर्म, नतु पूर्वम् ॥ २७ ॥

न पुनर्भेषजं करोति ॥ २८ ॥

ततो निवृत्तिः ॥ २८ ॥

यदि क्षिपेत् प्राणवभृथादन्यवभृथं कुर्युः ॥ २९ ॥

यदि यजमानो क्षिपेत्प्राणियमाणे तु नैमित्तिके प्राणवभृथादश्रितेव दहनम् । अस्य
 पारिसमापने कृते नैमित्तिके नतु प्रत्यक्षविधानात् । अधिकारः पितृमेधेन यजमानार्थ-
 त्वात् कर्मणः स नास्ति यद्ये तत् क्रियते । अन्ये त्वाहुः—अग्निपु प्राप्सिप्यत इति ॥२९॥

अवभृथं वा गमयित्त्वोदाहृतपावभृथादग्निभिरभिसमाहारं दहेयुः ॥ ३० ॥

अवभृथस्नानमन्त्रैरवभृथमन्त्रेणावभृथ इति । अथवा— अवभृथं नीत्वा स्वकाष्ठेऽवभृ-
 थस्नानकाले तूर्णीं प्रोक्ष्याम्युदाहृत्य प्राणवभृथमुत्तारं पुरस्कृत्य, अथ लुप्तं यजमानकर्म
 निवर्तते । संस्कार आग्निष्व आयुरारास्त इत्येवमाद्याः समाप्य साङ्गं क्रतुं स्वैरप्य-
 ग्निभिः । ये पितृमेधे व्यापारं गच्छन्ति तैर्यपालोकं दहेयुः । पत्नीप्रयाणेऽ(मरणे)प्ये-
 तदेवेति मीमांसवा । तस्या अपि प्राधान्यात् । पत्नी अहं, तस्मात् तस्या इत्युप-
 देसः ॥ ३० ॥

एतावदेकाहे ॥ ३१ ॥

एतावदेकाहे विधानात् ॥ ३१ ॥

अहर्गणे त्वाहर दहेत्युक्त्वा दक्षिणाधरेङ्गारं
 निर्वर्त्य निर्मन्थयेन वा दहेयुः ॥ ३२ ॥

अहर्गणे तु सत्रेऽहर्गणे वाऽऽहर दहेत्युक्त्वा यजमानमात्मानमध्वर्युराहर तं यजमानं
मृतं विधिना दह तं जैनमिति प्रैपर्यः । दक्षिणागेर्गृहीत्वाऽहारात्निर्मन्व्येन वा, मृतस्य
यजमानस्य दहने तूष्णीममात्यैः कर्तव्यम् । तर्तमानमह परिसमाप्यास्य पत्नीसंयानान्तं
कर्मन्ये कुर्युः ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामस्थिकुम्भं निदधाति ॥ ३३ ॥

यजमानस्य चेति शेषः ॥ ३१ ॥

तिसृभिः सार्षराज्ञीभिरभिमतिहृताभिरुद्रातारः
स्तुवीरन् ॥ ३४ ॥

उद्रातारः सार्षराज्ञीभिः स्तुवीरन्निति तिसृभिरस्थीनि ॥ ३४ ॥

इतर ऋत्विजो होतृप्रथमाः प्राचीनापीतिनो
यापीरनुमुवन्तः सार्षराज्ञीनां कीर्तयन्तो दक्षिणा-
न्केनपसानुद्ग्रह्य सव्यान्प्रसस्य दक्षिणानूरुना-
प्रानाः सव्यानित्येकेषाम् ॥ ३५ ॥

ऋत्विजो होतृप्रथमाः प्राचीनापीतिनो ; दक्षिणाङ्केशपक्षानुद्ग्रह्य बद्ध्वा सव्या-
न्मुक्त्वा दक्षिणानूरुनाप्राना विपरीतमित्येके ॥ ३५ ॥

भिः प्रसस्यं मार्जालीयमनुपरीयुः ॥ ३६ ॥

अर्ध्यानि भिः प्रसस्यं परिगच्छन्त्यप न शोशुषद्वमिति मन्त्रेणानेन पश्चाद्यामीयं
यमो दानारेति सार्षराज्ञीभ्य कीर्तयति । यस्मिन्नुतमनुशामि(?)स्तमिति छिद्वात् । उच्चै-
श्शुष्टयानसाः सार्षराज्ञी । सव्यान्बद्ध्वा दक्षिणान्मुक्त्वा सव्यान्प्रानाः स्त्रीरेव
प्रतिविधिमप न शोशुषद्वमित्येनेन तत्शृत्वोदङ्मुखा गच्छन्ति । अथैभ्यो यजमा-
नेभ्यो दक्षिणतोऽदमानं परिधिं दधाति—इमं नविस्य.० पर्वतेनेति विशेष्य(पोऽ)कृता-
स्वहोममंततिषु पूर्वकाल एव राशौ परिस्तरणान्तं महारात्रे बुद्ध्वा यत्प्राप्तकालमहस्तत्रं
कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

पेन्द्रवायवाप्रा प्रहा यैत्रावदणाप्रा वा मार्जाली-

पन्यन्ते भक्षानुपनिनीयुः ॥ ३७ ॥

अग्निष्टोमनिमित्तं कुर्वन्त्युपसपूरनं, तस्य भूयस्त्वान् । तस्मादेव स्तोमान्(मा) गृह्यन्ते ।
तथा दरारपूर्वमासयोः प्रायश्चित्तेषूपस्रेषु नान्यमाज्यं निरूप्यते । वैशित्तवस्यार्थे सोमत्रयं
कुर्वन्ति । अथमग्निष्टोमो निमित्तिर इतरेषां घृतस्य नाविरार इति न्यायः । तदा सर्वे
पानपानं कुर्वन्ति । सूत्रकारमन्त्रिस्तु, तस्मात्पं पद इति तदा तु जपानां पानमानानां
शंकराणाम्—आधुरादास्त इत्यादीनां छोप । अग्निष्टोममन्थामु सोमे वैन्द्रवायवामा

ग्रहा मैत्रावरुणाद्या वा । यामीषु सर्वस्तोत्राणि । स्तोत्रे स्तोत्रे वर्तमानेऽम्बिचदो निशी-
यते । मार्जालीयेऽब्रह्मप्रधानभक्षानिनीयन्ते ॥ ३७ ॥

अथ आयुर्धृषि पवस इति प्रतिपठं कुर्वीरन् ॥ ३८ ॥

अथ आयुर्धृषि सर्वस्तोत्राणामारम्भ । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्ब — 'रथतरसामैषां
सोम स्यात् । आयुरेवाऽऽत्मन्तधतेऽथो वाप्मानमेव विजहतो यन्तीति विज्ञायते' ।
(आष० श्रौ० १४-७-२२) इत्यादि । रथतरशुष्ण एवाय स्तोत्रविधि । अस्मि-
न्वनीसयाजान्ते कृते तस्याग्रयोऽपश्रायन्ते निर्मल्य वितुमेवादिप्रकृतियच्छेष समाश्रयन्ति ।
सत्रमहीन वा । यस्त्वहृतो दिवसस्तस्मान्मारम्य मृतस्य च यत्कर्म तत्सर्वं कुर्वन्ति ।
तस्मिन्निर्हारपक्ष एव विधिरनाथस्य ॥ ३८ ॥

एतावदनाथे नाथवतस्तु दग्धाऽर्धान्युपनद्ध
यस्तस्य स्वो नेदिष्ठी स्यात्त तस्य स्थाने दीक्ष-
यित्वा तेन सह यजेरन् ॥ ३९ ॥

एतावदनाथे नाथवत इति हेतुवचनात् । यदि तु नाथवान्वा वाऽऽहर दहेत्युक्त्वा
दक्षिणाश्वरङ्गारेण कृष्णाग्निनेऽम्भीभि बद्ध्वा निधाय तस्मिन्विधि न दृश्यन्ते । मृतस्य
य पुत्र सोदर्या भ्राता वा मृतस्य म्याने दीक्षित आत्मसंस्कारे न वपनमिति केचि-
द्व्याचक्षते । यस्याऽऽवृत्ति । प्रेताग्रयण्यु ये दीक्षितास्त एव तिष्ठन्त्या वस्तुसमाप्ते ।
येनेष्टयोऽग्रयस्ते गृहे तिष्ठन्ति नित्यजर्माषि तस्य त्रियते । प्रवासागतस्य चेन्न स्वयं तु
पितृशुश्रूषा कुर्वन्प्रतिनिविद्ये एनेन सहेतरयानमानमितिष्ठति । मृतस्य यजमानस्य कर्षे
य करोति ये त्वितरे यजमानास्ते ॥ ३९ ॥

संस्तरेऽस्थीनि याजयेयुः । अग्निष्टोम. सोमो
रथतर मौरवीरं वा साम सप्तदशः स्तोत्रो व्याख्याते
ग्रहाग्रे स्तोत्रेऽरिथुम्भमुपनिदधाति ॥ ४० ॥

सवत्सरं पूर्णैऽस्थीनि याजयेयुरिति उक्ते । जपो यजमानसंस्कारश्च निवर्तते ।
अर्धशुभः आयुराशाम्भ इत्येवावधा आशिपश्च । दीक्षणीया तु देवतापरिग्रहार्थेन न
दीक्षार्थेन । अग्निष्टोम एन्द्रवापवाग्रा मैत्रावरुणाग्रा ख्येवमादि पूर्वस्त्रियज्ञकत् । अनुत्पन्ने
तु मार्जालीये ये तक्षाम्नेया तु त्याग उत्सरे । द्वाःशमासात्मकमस्यादिवयज्ञस्य दक्षिणा
उद्वस्रान्नायान्त पृष्ठशामनीय मैत्रावरुणागिस्ता वा कृत्वा क्रियतेऽम्बिचद । एष विधि
सूत्रशाराणाम् । सीमामशाना तु पृथक्पृथक् पृष्ठशामनीय सीमामण्यागिस्ता कृत्वा यथैव
पूर्वपक्षे दीक्षिता सह(३)नेष्टिना(६या) कुर्यान्ति । तेषां नैमित्तिको यजेत प्रथीत इति

यावज्जीविश्रुते । नित्याना निवृत्ति । अग्निहोत्रं तु मृतहोमे न क्रियते चतुरात्रमह्य-
मानाना लौकिकत्वश्रुते । अग्नेर्गुण्यर्थत्वादिति अनुपदप्रारवचनाच्च । केचित्त्वह्यमा-
नार्त्तान्धारयन्ति । सवत्सरेऽस्थानि याजयेयुरिति वचनाच्च लौकिका भविष्यन्तीति मृत-
पत्न्यास्त्रियज्ञेऽपि दीक्षिते पत्नीकर्म च करोति नेष्टिसमीपत ॥ ४० ॥

यामेन साप्रा स्तुवते । द्वादशशतं दक्षिणा ॥ (ख०२०) ॥ ४१ ॥
इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

गत ॥ ४१ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याया महादेवशास्त्रिसंकलिताया प्रयोग-
चन्द्रिकाया पञ्चदशप्रश्ने पञ्चम पटलः ॥

=====

अथ पञ्चदशप्रश्ने पठ पटल ।

यदि सत्राय दीक्षेतायास्य साम्युत्थान जायेत ।
सौममय(वि)भज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तो-
मेन सर्वपृष्ठेण सर्ववेदसदाक्षिणेन यजेत ॥ १ ॥

सत्राय सत्रार्थम् । यज्ञशून्यसत्रेण यक्ष्य इत्युक्त्वा यदि न यजेत । यो यक्ष्य
इत्युक्त्वा न यजेत इति लिङ्गात् । याऽत्र योक्ष्य इत्युक्तत्वेति विधिप्राप्ता त्रैधातवीया-
मेके ऽसहस्रदक्षिणा समामनन्ति (आप० श्रौ० १४-८-२) इत्यापस्तम्बः ।
सा सहस्रदक्षिणा धार्या । सत्रे दीक्षित्वा रोगादिना निमित्तेन मध्य एवोत्पात्तुमिच्छेत्स
सौमस्य स्वाशं गृहीत्वा स्वाशीश्च समारोप्य गत्वा कृतान्तादेव प्ररुम्य विश्वनिद्धिधिना
नतु समापनीय । एवमतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेण सर्ववेदसदाक्षिणेन यजेत इति
वचनात् । न चास्य सप्तदशोऽग्निष्टुद्धवति । अत एव विधेरयज्ञविधेयात् ॥ १ ॥

कृतान्तात्कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

कृतान्तो यम । तस्य सवन्वात्पैतृमधिकवर्माणि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अवलिल्लयोखायास्तैरन्यां मृदं सश्रुकृत्य कुर्यात् ॥ ३ ॥

यदि ङीक्षामृत्तिष्ठासेदित्यापस्तम्ब । स चोखाया. पासूनपादाय तैरन्या मृदं समृज्य
तुष्णीमुखा कृत्वा तस्यामुख्यमुत्पादयेत् ॥ ३ ॥

अवलिरय पशुशिरसा तुष्णींकेत्वाश्लेषयेत् ॥ ४ ॥

तथा पञ्चपशुशिरोभ्यो लेजानपादाय लौकिकेषु पशुशिर स्वाश्लिष्य मृदा प्रालिष्य
निदधाति ॥ ४ ॥

प्रणीत आहवनीये तूर्णामग्निं हरति ॥ ५ ॥

‘ प्रणीतेऽग्नौ तूर्णामन्यं प्रणयेत् । मन्त्रवन्तमित्यपरम् ’ (आप० श्रौ० १४-
८-१०) इत्यापस्तम्बः । प्रणीतेऽग्नावुत्तिष्ठत इत्यनुपद्मः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

संचितेऽग्नावुत्तिष्ठतो न साम्युत्थानेऽग्निचयनं
विद्यते ॥ ६ ॥

‘ वितेऽग्नावुत्तिष्ठतो नाग्निचर्या विद्यते । तूर्णी वाऽग्निं चिन्धीत । मन्त्रवन्तमित्य-
परम् ’ इति भरद्वाजः ॥ ६ ॥

माचीनमुदीचीनं वोद्वसाय विहारं साधयित्वा
सर्वपृष्ठ्या (पृथा) यजेत । सर्वकृतुभ्य आगूर्पाश-
वयमाने यष्टुम् । त्रेधातर्वापिथा सप्रे तु विश्वजि-
ताऽतिराधेण ॥ ७ ॥

आगोरणं मनसा मंत्रस्वः । वाचा चेत्यपरम् । सूत्रार्थः पूर्वध्याख्यातः ॥ ७ ॥

यदि सुन्वतामाहवनीयोऽनुगच्छेदाग्नीध्रात्प्रणये-
युरेनं यथाग्नीध्रो गार्हपत्याद्यदि गार्हपत्यो
मन्थेयुरेनम् ॥ ८ ॥

सुन्वतामिति नान्याख्यायामिति नहुवचनम् । नहु सप्रार्थम् । आंतरवेदिकस्याऽऽ-
ग्नीध्रयोऽग्निर्घोनिभ्तस्यापि शास्त्रमुक्तोयः । तस्य त्दरक्षणमन्थनम् । प्राक्त्वाग्नीध्रप्रण-
यनादौत्तरवेदिकस्यान्वाहितविधिना प्रणयनं शालामुत्तंशात् । तस्य तु तेनैव विधिना
मन्थनं प्र[स]क्तौत्तरवेदिकप्रणयनात्तेनैव विधिनाऽस्य प्रणयनं प्रागहितम् । प्रागहि-
तदक्षिणाग्निसम्प्रावसत्याना तु यथाऽनृत्त्यन्वाहितविधिरेव सर्वथ ॥ ८ ॥

यस्मात्परोरट्टायेत्तस्यारणी कुर्यात् ॥ ९ ॥

अत एव पुनर्मन्थेदित्युक्तम् । तत्र यदाहमनोऽग्निन्तनोऽनुगच्छेत्तच्चित्त्वाऽरणी
परिकल्प्य मन्थेत् ॥ ९ ॥

प्रमुक्तो भवति ॥ १० ॥

धनुरादिनिर्लेपनप्रभवाः शरणाः प्रमुक्तः, तथेन्धनार्थं भवति ॥ १० ॥

यद्यत्र उद्गारे होत्रेऽवर्षे च चतुरो वरान्दृशान् ॥ ११ ॥

मुस्याभ्यारो महर्त्विजः ॥ ११ ॥

यद्यजति संसामपहरेयुरन्यः प्रेथः ॥ १२ ॥

प्राक्प्रयादपहारे पुनराहन्य त्रय एव वारो नान्यप्राथम्यवित्तिर्णः ॥ १२ ॥

यदि श्रीनं यो नेदिष्टी स्यात्तत्र आह्वयानिपुणुषान् ॥ १३ ॥

श्रौतस्यापहरणे यो नेदिष्ठी नेदिष्ठः सोममनिष्टुष्टेश इति यावत् । ततो यावद-
र्थमाहृत्य तमेवाभिषुणुयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

सोमाहाराय सोमविक्रयिणे वा किञ्चिद्दद्यात् ॥ १४ ॥

य इदानीं सोमस्य हर्ता यो वा पूर्वः सोमविक्रयी तयोरन्यतररमै यथाशुद्धं
दद्यात् ॥ १४ ॥

यदि तं न विन्देयुः पूतीकानभिषुणुयात् । यदि
न पूतीकानथ फाल्गुनानि । यदि न फाल्गुनान्य-
थाजुनान्यथाऽऽदारान् । यदि नाऽऽदारान्या एव
काश्चाऽऽर्द्रा ओषधीराहृत्याभिषुणुयात् ॥ (ख०२१) ॥ १५ ॥

पूतीकादय ओषधिविशेषाः । फाल्गुनानि तृणविशेषाः । तेष्वादाराः फाल्गुनानि
च समुचीयन्ते । तत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—‘पूतीकाभाव आदाराङ्गफाल्गुनानि च
यानि श्वेततूलानि स्युस्तदभावे याः काश्चीपवी-क्षीरिणीररणदूर्वाः कुशान्वा हरितानिति ।
वाजसनेयकम् । अप्यन्ततो व्रीहियवान् ’ (आप० श्रौ० १४-८-१३) इति ।
तत्राऽऽदारादयोऽपि सोमस्यैव प्रति निधयो न पूतीकादेः सोमस्याङ्गत्वात् । तेन सर्वेषां
तद्धर्मतच्छब्दै भवतः । हरितानित्येव सर्वाल्लभेऽपि हरितान्त्रीहिस्तन्वान्यवस्तम्बा-
न्वाऽभिषुणुयान्न त्वसमाप्य विग्मेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रतिधुक् प्रातःसवने पूतीकाश्च । दधि च माध्यं-
दिने सवने पूतीकाश्च । शृतं च तृतीयसवने
पूतीकाश्च ॥ १६ ॥

प्रतिधुगादयः पूतीकाश्च सहाभिषूयन्ते, न तु श्रयणं प्रतिधुगादिभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अपिवा प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वांसोमाच्छी-
णाति । शृतेन माध्यंदिने सवने दध्ना तृतीय-
सवने नीतमिश्रेण ॥ १७ ॥

सर्वेष्वप्येतेषु प्रतिनिधिकल्पेषु प्रतिधुगादिभिः सर्वसोमाना श्रयणं स्यात् । समुची-
यते च तत्तत्प्राकृतैः श्रयणमंत्रावरणादीनाम् । प्रतिधुगशृतं दुग्धमात्रं पयः । तथा च
भरद्वाजः—‘प्रतिधुगिति दुग्धमात्रं स्यात् ’ इति । नीतमिति नवनीतम् । तन्मिश्रेण
केवलेन वा दध्ना श्रयणम् ॥ १७ ॥

अग्निष्टोमः सोमः स्याद्रथंतरसामा ॥ १८ ॥

आरब्धः क्रनुरशिष्टोमान्त एव कार्यो रथंतरसामा च यद्यपि संख्यान्तरं सामान्तरं
वाऽभिहितमासीत् ॥ १८ ॥

एकां गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्य एव ॥ १९-॥

यद्यपि पुनरिज्याया तेभ्यो द्यास्मन्ते दक्षिणास्तथाऽपि तेभ्य एवेत्यर्थः । िपूर्वं च पुनरिज्यायामपि त एवत्विति इति सिद्ध भवति ॥ १९ ॥

पुरा द्वादश्याः संबत्सरे वा । तस्मा एव क्रतवे पुनर्दक्षित । तत्र तद्व्यात्पूर्वस्मिन्दारयन्त्यात्, त एवैतन्मृत्विजो वाजयेयुः ॥ २० ॥

प्रतिनिधिना प्रवृत्तस्य श्रुतो कर्मान्तरत्वभ्रमाद्वात्स्यगन्तरपरिग्रहणिसामर्थोऽप्यनियमः । ब्राह्मणवाक्यमेतदपुनरिज्याविधानार्थं व्याख्यातुमुदाह्रियते कल्पान्तरे पुन सीम क्रीणा-याविति लिङ्गेन पुनरिज्याऽनुधीयते । वाक्यशेषश्च भवति यद्येनैवं तदज्ञमिच्छति, इति । अत्रैवमुच्यता तर्हि कियदन्त पूर्वश्रुत नियतादिश्रोत्रर 'कश्च' तस्य काल वा वा सत्येति तदेत सर्वमाहाऽऽपस्तम्ब — 'अवभृथादुदित्य पुरस्ताद्द्वादश्यास्तवस्मा' एव क्रतवे पुनर्दक्षित' इति । अवभृथान्तस्तावत्पूर्वं श्रुतु । 'अस्तप्रीत्यादिश्रोत्रर' इति । द्वाविंशत्याथ पूर्वमुत्थाप्रमृत्वाद्द्वादश्यास्तवस्मात् । तस्मा एव च क्रतवे दक्षिते च तस्यऽप्यारुच इत्यर्थे । आश्वलायनस्तु अत्र पूर्वमपि ननुमुदयसानीयन्तमुच्यवान् । यथा यज्ञ सस्याप्योदवसाय पुनर्दक्षित, इति । विवलय एवाह कात्यायन — 'यथा समाप्य पुनर्थज्ञोऽवभृथान्तो वा' इति । तत्र तद्व्यात्पूर्वस्मिन्दारयन्त्यादिति । तामेव दक्षिणा दद्यात् । या पूर्वस्मिन्तौ दारयन्त्यात् । दक्षिणोन्वर्षवचसामर्थ्यात् प्राग्दक्षिणाम्योऽपहार एवाय विधिः । दत्तासु दक्षिणासु रसस्यनापस्य वाऽपहारोऽपि समाप्तिरेव प्रति-निधिना । तथा प्रवृत्तद्व्यलक्षणे नाय विधि सर्वत्र । तथा चाऽऽश्वलायन — 'सोमा' धिगमे प्रकृत्येति एव च मूर्तीकामेव त्रीतवत्स्तदपहारे पुनस्तानेषु लक्ष्यमानस्य नार्थ विधिर्भवति । तथा सर्वापहार एवाय विधिः । असर्वापहारे स्वार्तिशिष्टमन्त्रेण वर्षादि-स्याऽभिधुण्युः । सर्वे त्रीतापहारविधि त्रीतनाशकोपघोरपि वैश्वानर, दुह्यन्त्याय-त्वात् । अभिदग्ने तु तत् प्रायश्चित्त यदपहृत इति लिङ्गोच । तथा श्रौते रजिने नष्टे दग्ने वा' इत्याश्वलायन ॥ २० ॥

अथ यदि सदोहविधानान्यभिदग्नेरन्वदानध्यर्च्युः रपारुचेत् । स्तोत्राप्युद्राता । शस्त्राणि होमः ॥ २१ ॥

महा-गृहीतानगृहीतान्हुतान्होप्यमाणाश्चाध्यर्च्यु रपारुचेत्तुध्येतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अनभिदग्ने सीमे कृतान्तात्कर्मणि प्रतिपर्यन् ॥ २२ ॥

'वार्धतो देवयजनमध्यवसाय कृतान्तादेव मनोमेयु' इत्याप्रस्तम्ब । देवयजनम-यज्ञाने वेदिकरणादीनि तूष्णीं क्रियन्ते मन्त्रेण एवाग्निगुणान्तात् । तथा चान्वृता,

क्रियेरन्नावृता वेत्याश्वलायन । कृतान्तादिति यावत्कर्म कृत तत पर तन्त्रमित्यर्थ ।
प्राग्भंशादिमण्डपदाहे तु न देवयजनान्तर गम्यते ॥ २० ॥

दग्धे तत्प्रायश्चित्तं यदपहृते ॥ २३ ॥

अभिदग्धे तु सोमे यदपहृतप्रायश्चित्तं यो नेदिष्ठी स्यादित्यादि तदेव भवति ॥२३॥

पश्चात्र गा दक्षिणा ददाति । पञ्च वरानित्येकेषाम् ॥ २४ ॥

या तत्रोक्ता गौरेका दक्षिणा दद्यादिति तस्या स्थाने तत्र पञ्च दद्यात् । अनडु
होऽपि प्राप्स्यर्थं वरवचनम् । प्रवृत्तद्रव्यस्य लाभे त्वत्रापि प्रकृत्या समाप्तिर्द्रव्याणां ॥२४॥

यदि ग्राधा दीर्येत घृतानस्य मारुतस्य साम्ना
स्तुवीरन् । ब्रह्मसाम्नेत्येकेषाम् ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने ग्राधा शीर्येत पुरस्ताद्ब्रह्मिष्पवमानादित्यापस्तम्ब । दीर्येत खण्डित
स्यात् । घृतानस्य मारुतस्य यत्साम तेनात्र स्तुवीरन् । यद्यपि न तस्य च्छद्दोगैर्ब्रह्म-
सामत्वमुक्तं तथाऽप्यत एवानुवादात्कचिद्विधिर्द्रव्य ॥ २५ ॥

यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवर्तीषु स्तुवीरन् ॥ २६ ॥

व्याख्यातमिदं ब्राह्मणे—‘यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्ट-
वर्तीषु स्तुवीरन् । यदि मध्यदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम कुर्युः । यदि तृतीयसवन
एतद्वैत्र’ इति । तथा ब्राह्मणेमेवानुसंधातव्यमित्यर्थ । कलश इति द्रोणकलशस्यैवैक-
देशग्रहणं, यथा सप्तभामा भामा भीमसेनो भीम इति । दीर्येत भिद्येत ॥ २६ ॥

अदि माध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम
कुर्युः । यदि तृतीयसवन एतदेव ॥ २७ ॥

निधनमन्त्रिणा भक्ति । तद्वषट्कारो यस्य तद्वषट्कारनिधनं तत्साम ग्रायेयु ॥२७॥

यदि कलशो दीर्येत वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम कुर्यु-
रित्येकेषाम् । सर्वेषामनवयवेन श्रूयते ॥(ख०२२)॥

॥ २८ ॥ असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे
इवाहा विवस्वते स्वाहा गणाश्रिये स्वाहा मलि
स्तुषाय स्वाहा शूषाय स्वाहोति सप्ताऽऽहुतीर्दु
त्वेन्द्रस्य ग्रहोऽस्य गृहीतो ग्राहो देवानां पूरति
त त्वा मपये सह ग्रहेः सह पशुभिः सहर्त्विग्भिः
सह सौम्यैः सह सदस्यैः सह दाक्षिणेयैः सह

दक्षिणाभिः सह यज्ञेन सह यज्ञपतिना प्रवि-
शानि सह यन्मे अस्ति तेनेत्यभिमन्त्र्य ॥ २९ ॥

यद्वपत्कारनिधनं साम तद्वाणाच्छतिं सामं कुर्यात् । तथाऽसवे स्वाहा, इत्याहुतिषु
हुतास्वध्वर्युणा दीर्णमनुमन्त्रयते यजमानः । नोत्तरयोः सवनयोरयं विधिः । यदि प्रातः
सवने कलशां दीर्येत (आप० श्रौ० १४-८-२९) इत्यापस्तम्बीये तु प्रातः सव-
नग्रहणादुत्तरविधावनुसवनमिति वचनाच्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

सवेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्यनुसवनं दीर्णं जुहोति ॥ ३० ॥

एतैः प्रतिमं प्रमनुसवनं दीर्णं पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोतीत्येके (आप० श्रौ० १४-८-८९)
इत्यापस्तम्बः । सवनत्रयार्योऽयं कल्पः । तेन सर्वत्र विकल्प्यते । एवं कृते प्रार्थयित्वा
सधं नीयद्रथैः कलशां प्रतिलिम्पेत् । तथा च बौधायनः—‘स यद्यवदीर्णो भवति प्रति-
लिम्पत्येनम्’ इति । धारणासमर्थत्वे त्वन्य मन्त्रेण प्रयुज्य तस्मिन्न(नर)समवनेयेत् ।
स्वप्ने तु रसे विषिमाह बौधायनः—‘आग्रयणादत्राऽऽस्तु प्रस्कन्दयति’ इति । पूत-
भृदाववनीययोस्तु दीर्णयोः सर्वप्रार्थयित्वा हुत्वाऽयमेव प्रकारो द्रष्टव्यः । तथा च तावे-
वैकैः प्रकृत्याऽऽह बौधायनः—‘स यद्यवदीर्णो भवति लिम्पत्येनम्’ इति । तथा—‘आग्र-
यणादेवात्राऽऽस्तु प्रस्कन्दयति’ इति । समानोऽयं प्रकारः आग्रयणस्याख्या विदीर्णायाम् ।
कलशात्तु रसोत्पत्तिः । यथोक्तम्—यदाऽऽग्रयणं कलशादिति ॥ ३० ॥

यदि सर्वं पर्यायैरस्तुतमभिव्युच्छेत् पद्मभि-
र्होत्रे स्तुयुः । तिस्रभिसिस्तिसृभिरितरेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदि सर्वं रात्रिपर्याये (आप० श्रौ० १४-२३-१२) इत्यापस्तम्बः । अतिरात्रे
अथो रात्रिपर्यायाश्चतुश्चमसगणास्तैस्त्रिभिरप्यस्तुते यदि व्युष्टा रात्रिः स्यात्तदा त्रिष्वपि
पर्यायेषु होतृशस्त्रार्थानि स्तोत्राणि पद्मभिः पद्मभिः स्तुयुः, इतराणि मैत्रावरुणब्राह्मणा-
च्छभ्यच्छवाकशस्त्रार्थानि तिस्रभिसिस्तिसृभिः । एव द्वादशत्वपि रात्रिस्तोत्रेषु ह्यस-
कार्यं ॥ ३१ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुतमभिव्युच्छेद्धोत्रे
मैत्रावरुणाय चान्यतरस्य स्तुयुः । ब्राह्मणा-
च्छभ्यच्छवाकाय चान्यतरस्य ॥ ३२ ॥

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुते प्रथममात्रेण स्तुते व्युच्छेत्तदा मध्यमपर्याये होतृ-
मैत्रावरुणार्थे द्वे एव स्तोत्रे स्तुयुः । ब्राह्मणाच्छभ्यच्छवाकार्थे तु द्रष्टव्ये । एतदेव विप-
रीतमुत्तरपर्याये । न यमोत्तमयो पर्याययोरितरेतरापेक्षया पूर्वोत्तरत्वं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

यद्येकेन पञ्चदशभिर्दशैः स्तुयुः । तिसृभिरिति
सृभिरितरेभ्यः ॥ ३३ ॥

१। यद्येकेन पर्यायेणास्तुते व्युत्तेतदा होतु स्तोत्र यथाप्रकृत्येव पञ्चदशभि स्तुयु । इतराणि पञ्चभि । अत्रेय मीमासा—‘त्रिमयमभिव्युष्टिशङ्कायामेव विधिरुताभिव्युष्टौ संस्थाम्’ इति । शङ्कायाम्, इति सूत्रात् । कुत । ब्राह्मणेष्वाभिव्युच्छेदित्येवाऽऽघ्नानात् । नियतपरिमाणभूतासु स्तोत्रवचनानुपपत्तेश्च । न हि नियतकालपरिमाणा सर्वत्राभिव्युष्टि र्थेन तत्परिमिताः स्तोत्रा नियम्येरन् । अतः सत्यामभिव्युष्टौ नैमित्तिको हास । न त्वनभिव्युष्टयर्थ इति साप्रतम् । तदुक्तमुपग्रन्थकारेण—अभिव्युच्छेदित्येव शाटघायनि- ब्राह्मणं भवति । तथा माहविना तथा कालविना तथा तैत्तिरीयाणा तथा सर्वेषा विभ- व्त्युत्पत्तिर्पात एव स स्यात् । अथापि चेदनभिविवासाथोऽभिव्युष्टपरिमेत स्तोत्रोऽभवि- प्यत् । यथा नाभिविषसेत् तथा स्तुवीरजित्येवाभविष्यत् । न ह्यनभिविवासाथे परिमा- णमुपपद्यते । तेन तु परिमाणग्रहणेन जानीमोऽभिव्युष्ट्या सयुक्त एवाय कल्पो भवतीति ॥ ३३ ॥

अथ विवस्वदुपस इत्याम्बिनस्य प्रतिपदं कुर्वीरन् ॥ ३४ ॥

१ । त्रिप्युक्तेषु निमित्तेष्वेव प्रतिपत् ॥ ३४ ॥

यस्याऽऽम्बिने शस्यमाने सूर्यो नोदियात् । सर्वा अपि दश- तयः शस्येत् । सौर्यं पशुं बहुरूपमुपाकुर्यात् । यस्याऽऽ- म्बिने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवतीति विज्ञायते ॥ ३५ ॥

१ । यदा सूर्यो न प्रकाशते मेघादिच्छन्नमदा सविचमसेषु भासितेषु नानावर्णइत्ताग आलम्ब्यते प्रसज्यते च तत्र सकनीयतन्त्रम् । दश मण्डलान्यवयवा अस्या इति दशतयी ऋक्सहिता । तस्या ऋचो दशतयीर्दशतयीरित्याहानतिभेदात् । ता बह्वीरप्यनुद्- याद्वा यावत्सूर्यं प्रकाशते ॥ ३६ ॥

यदि समन्वारब्धानां सर्पतामुद्रावाऽपच्छिद्येत ।
यज्ञेन यजमानो व्यृथेतादक्षिणः स यज्ञत्रतुः
स स्याप्योऽथान्य आहुत्यः ॥ ३६ ॥

स यज्ञ उदवसानानियान्तः सम्प्राप्यः । अथानन्तरे पर्वणि स एव ऋतु पुनराह- र्त्तव्यः ॥ ३६ ॥

१ । तत्र तदद्यात्पूर्वस्मिन्दास्य-स्थात् ॥ ३७ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ ३७ ॥

ई पटलः] महादेशशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३२९

ननु संश्लेषे विषय एकैकस्यापच्छेदे । यदा पुनरेषा त्रयाणां द्वयोर्वा युगपदपच्छेद-
स्तत्र को विवेकः । किमत्र विवेचनीयं यावतामपच्छेदस्तावता प्रायश्चित्तानि समुच्चेप्यन्ते
निमित्तसंनिपातात् । सत्यं समुच्चीयतां सर्वत्र प्रस्तौतृप्रायश्चित्तमविरोधात् । उद्गातृप्रति-
हर्षोस्तु विरुद्धे प्रायश्चित्ते कथं समुच्चेप्येते, न ह्यदासिगन्धसर्वस्वदासिगन्धयोः समु-
च्चयसंभवः । तत्राऽऽह—

त भूवैनमृत्विजो याजयेद्युः । अथ यदि प्रस्तौताऽ-
पच्छिद्येत यज्ञस्य शिरोऽपच्छिद्येत ब्रह्मणे वरं
दत्त्वा ॥ ३८ ॥

उद्गातृप्रतिहर्षोर्निमित्तसंनिपाते मुख्यत्वादुद्गातुरेव प्रायश्चित्तं प्रवर्तते न प्रतिहर्षस्तेन
विरोधात् । तस्य तु कृते सर्वप्रायश्चित्तमात्रं भवति ॥ ३८ ॥

अथ पञ्चमानास्तपेतामुद्गातृणामपच्छेदे प्रायश्चित्तमारभ्यते—

स एव पुनर्वर्तव्यः ॥ ३९ ॥

स एव पुनः पूर्ववद्विष्णुवर्णानिधिना वर्तव्यः ॥ ३९ ॥

अथ यदि प्रतिहर्षोऽपच्छिद्येत पशुभिर्यजमानो
न्यूध्येत । पुनर्वर्त्ते सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

ऋगुदासिणार्थे सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ४० ॥

युगपदपच्छिन्नयोरुद्गातुः प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
प्रतिहर्षः सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥ ४१ ॥

युगपदपच्छेदे तद्गातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्षः सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अम्बुवेवं यौगपद्ये । क्रमादपच्छेदेऽपि किमथमेव न्यायः, नेत्याह—

पूर्वापरापच्छेदे यो जघन्यः सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

पूर्वापरयोस्त्वनयोर्घतरो जघन्योऽपच्छिद्येत ततरम्य प्रायश्चित्तमेव प्रवर्तते । सर्व-
प्रायश्चित्तमात्रं त्वितरस्य भवति । पूर्ववार्थमेव नवन्यप्रायश्चित्तस्योपपत्तेः । तथा च
मीमांसकाः—'पूर्वार्थे पूर्वदोषेण्यं प्रकृतित्वत्' (मी० सू० ६-१-१९) इति ।
एतदुक्तं भवति यदा प्रतिहर्षो जघन्यस्तदा सर्ववेदसमेव ढीपते, न पुनरिष्या । यदा
तद्गाता जघन्यस्तदा पुनरिष्येव भवति न तत्रैव क्रतौ सर्ववेदसमात्रमिति । तत्र तु पुन-
रिष्याया सर्ववेदसं देयमिति प्रतीयात् । कुत्र एतत् । पूर्वस्मिन्नतो प्राग्मुद्गातुरपच्छेदा-
त्प्रतिहर्षपच्छेदे तस्यैव भासत्वात् । तत्र तद्द्याद्यत्पूर्वरिमन्दास्यस्यादिति नियमाच्च ।
तथा च मीमांसकाः—'यद्यद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्वर्त्ते सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन्' (जै०

सू० ६-१-२०) इति । येषां त्वनुक्तमपच्छेदप्रायाश्चितं ब्रह्मादीनां तेषां सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वत्र ॥ ४२ ॥

यद्युद्गाता जघन्वोऽपच्छिद्येत पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं
दद्यात् ॥ ४३ ॥

पूर्वसूत्रेण व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥

यद्यार्भवे पचमानेऽपच्छिद्येत सर्वप्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (स्व० २४) ॥ ४४ ॥

इति सत्यापाढविरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

यदि माध्वंदिने पचमान एतदेव । आर्भवे सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वेषां कृते जुहुयात्
॥ ४४ ॥

इति सत्यापाढविरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां पञ्चदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ पचदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

यदि सोम उपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं द्वैधं विभ-
ज्यार्धमृजीषेऽन्तर्धायावोऽवनयेदर्धमभ्युक्षीय ग्रहैः
मचरेत् ॥ १ ॥

हिरण्यस्यार्धं द्रोणकलशेऽवधाय वसतीवरीगृहीत्वा ताम् पयः शिपेत् । तत्सो-
मस्थाने भवति । तस्मात्तु येषां ग्रहणं ग्रहाणां चमसानामर्धमभ्युक्षीय होमः पूर्ववत् ॥ १ ॥

ग्रहाण उद्गात्रे होत्रेऽध्वर्यवे च चतुरो वरान्दद्यात् ॥ २ ॥

उक्तोऽर्थः ॥ २ ॥

यद्याग्रपणः स्कन्देदुष वा दस्येदितरग्रहेभ्यो
निष्टुह्नीयात् । यदीतरे ग्रहाः स्कन्देयुरूप वा
दस्येयुराग्रयणाग्निगृह्नीयात् । अन्याञ्छुक्ताद्भ्र-
वाच्च ॥ ३ ॥

गतः । शुक्रशुवरहितानां ग्रहाणां कलशस्य चाऽऽग्रयणो योनिरिति ॥ ३ ॥
अथान्वं विधिमाह—

द्रोणकलशाग्निगृह्णातीति सर्वग्रहाणां स्कन्धानां
मुपदस्तानां वैति विज्ञापते ॥ ४ ॥

सर्वेषामेव ग्रहाणां शुक्रध्रुवसहितानामुपदस्तानां स्थानानां च कलशा एव योनिरिति ।
त एते चत्वारो विधयस्तत्र तत्र विकल्प्यन्ते ।

वेचिञ्जु — सर्वग्रहाणामित्यनेन पवमानग्रहाणामपि ग्रहणमिष्ट्वा पूतभृदाधवनीयोर-
प्युपदस्तयो कलशादुत्पत्तिमाहु । तदयुक्तम् । ' यद्ग्रहो वा कलशो वा ' इति कल-
शास्य पृथग्रहणेन पवमानग्रहाणामत्र ग्रहग्रहणेनाग्रहणावगमात् । अत कलशावदाग्रय-
णादेव तथोत्पत्ति । यथा तं त प्रकृत्याऽऽह बौधायन — 'आग्रयणादेवाऽऽसुं प्रस्क-
न्दयति ' इति । चमसानां तु सर्वत्र पूतभृत एवोत्पत्ति , तद्योनित्वात् । सर्वेषामप्येषां
विधानां योनिविशेषपरत्वात् । कश्चिदुपदासग्रहण कश्चित्स्वन्दनोपदासग्रहण चैवमादेर्ना-
शप्रकारस्य प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । तथा सर्वत्र सशेषस्वन्दने सोमे सोममभिगृह्य जुहु-
यादित्ययमपि विधिरनुसंधातव्य । यदा तु नि शेष स्कन्दति तदा स्वेन स्वेन मन्त्रेण
यथायोनि गृहीत्वा सादयेत् ॥ ४ ॥

यदि ध्रुवः स्वन्देदायुर्दा असि ध्रुव आयुर्मे दे-
हीति वर्चोदा असि ध्रुव वर्चो मे देहीति तनूपा
असि ध्रुव तन्व मे पाहीत्यभिमन्त्र्य वरं ददाति ॥ ५ ॥

गत ॥ ५ ॥

यद्युपदस्येतसुवर्णं च हिरण्यं त्रैधं विभज्य स्वाहा
दिव आप्यायस्वेति प्रथममवधायाऽऽप्याययति ॥ ६ ॥

स्थालीमात्स्य द्रोणकलशादाप्याययति । यदा तु दीर्णा स्यादसमर्था च तदाऽन्या
प्रयुज्य स्वशेषस्यावनीयाऽऽप्याययति । नि शेषस्वन्दस्तु ग्रहणमन्त्रेणैव ग्राह्य ॥ ६ ॥

स्वाहाऽन्तरिक्षादाप्यायस्वेति द्वितीयम् । स्वाहा
पृथिव्या आप्यायस्वेति तृतीयम् ॥ ७ ॥

अवधायाऽऽप्याययतीत्यनुकर्म ॥ ७ ॥

अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशुभ्यो
नो धनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स विन्वस्व
घृतवक्षेय यज्ञस्य ध्रुवा यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्व-
मिदं जगत् । ध्रुवा इ पर्वता इमे ध्रुवो राजा विशा-
मयम् ॥ इहैधि मा व्यथिष्ठाः पर्वत इवाविचा-
चलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ।
अभितेष्ठ पृत्न्यतोऽधरे सन्तु शप्रवः । इन्द्र इव
दृत्रहा तिष्ठापः सेत्राणि सज्रपत् ॥ इन्द्र एन-

मदीपरद्धुवं ध्रुवेण हविषा । तस्मै देवा आधि
 द्युवन्नयं च द्रद्धणरपतिरिति चतसृभिराभिमन्त्र्य
 वरं ददाति ॥ (ख०२५) ॥ ८ ॥

सत्सेऽभिमन्त्रिते चाऽवर्षुणा, वरं ददाति यजमानः ॥ ८ ॥

यदि नाराशंसः स्यन्देद्यमध्यर्षुरुत्तरं ग्रहं पृथी-
 यात् । तं वपस्कृत्तानुवपस्कृते हुत्वाऽऽप्यायस्व
 मद्रिन्तमेति तस्मादेनमाप्याययति तेनैनं भक्षवन्तं
 करोति ॥ ९ ॥

भक्षिताप्यायितश्चमसो नाराशंस इत्युक्तम् । य यदि शोषणादिना नश्येत्तदा यश्च-
 मसाप्यायनादनन्नरो ग्रह ऐन्द्राग्नादिस्तं स्वकाले हुत्वा चमसाऽवर्षवे दद्यात् । स च
 भक्ष शोषयित्वा तेन चमसानाप्याययति अनुप्रकल्पयति च द्वि । तदर्थत्वादाप्यायनस्य
 ॥ ९ ॥

देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इति मातःसवने सोमः स्यन्न-
 मभिमक्षयेत् । गन्धर्वाञ्जनमग्न्यज्ञ इति माध्यं-
 दिने । पितृञ्जनमग्न्यज्ञ इति तृतीयसवने । आप
 ओषधीर्जनसपत्नीञ्जनमग्न्यज्ञ इति नक्तम् । घावा-
 पृथिवी जनमग्न्यज्ञ इति । तिरोऽह्नियान्सोमे
 सोममभिशृणु निदधानि ॥ १० ॥

हविर्वा स्यन्देत्याप्तमन्त्र । हविः सवनीयादि । नक्तः रात्रिपर्यायेषु । तिरोऽह्नेषु
 संधिचमसेषु । एवमनुष्यमणातिरोऽह्नेभ्यः परेष्वसौर्यात्मजसगणेषु मेषं विधिं
 र्भवति ॥ १० ॥

पृषदाज्यः स्यन्देद्यथान्यत्रपि पृषदाज्यं पृथीत्वा
 द्रमश्चस्यन्द मनो ज्योतिर्जुषतामिति सः सदिता-
 म्यामेवाहुतिं जुरोति ॥ ११ ॥

यदि पृषदाज्यः स्यन्देदिति भद्रात् ॥ ११ ॥

पशूत्प्रहः प्रचान्नीं मुष्टेपार्तां विष्टृष्टेनाः सग्नितां
 पृत्तन्नो वसन्तो ग्रीष्मो मधुमति वर्षाः शरद्वे-
 मन्त उतनो मयोमुच उदमुरो नभमी मंत्रमायात् ।
 आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिर्गणा ददातु परि-
 वरमरो नः । मंत्रसाः प्रतुभिश्चात्रपाणो मधि
 पुष्टिं पुष्टिपनिर्दधानु ॥ आ देवानां नमद्रे यतवा

असि यद्वो वयं ममिनाम प्रतानि । मधुश्च माय-
वध वासान्तिफाट्टु । इमं यज्ञमेवन्तु ते मामवन्तु
अनु य आरभेऽनु माऽऽरभध्व* स्वादेत्येतैः सह
दशभिर्ऋग्यजुर्भिर्दशाऽऽहुतीर्जुहोति । प्रत्याहुति
वर ददाति ॥ (ख० २६) ॥ १२ ॥

मन्त्रतो मुक्तत प्रैपतो मार्गतो वा विपर्यामो मोह । तत्र विवृष्टधेना इति पद्यमि,
मधुश्चेति त्रयोदशमासनामभिश्च जुहोति ॥ १२ ॥

यदि सोम स्फन्देद्ब्रह्मन्सोमोऽस्फानाति ब्रह्मण
आवेद्य यत्र स्फन्देत्तदपो निनीयामूदेवः
सरिता वन्गोऽनु न इदानीमह उपवा-
न्यां नृभिः । वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं
नो अत्र द्रविण यथा दधदित्पमिमन्व्य हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्र इति जुहुयात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मण स्फन्दनादिवन्न प्रायश्चित्तानुसधानार्थम् । तत्रामूदेव इत्युक्त्वा स्वन्नममि
मन्व्य तस्मोपरि पूर्ववत्प्रादेशान्मिमीत इत्यापस्तम्ब ॥ १३ ॥

यदि चमसमभक्षित* रतोत्रेणाभ्युपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

यद्यमक्षिते चमसगण उत्तरस्मै चमसगणाय स्तोत्रमुपाकुर्यात् ॥ १४ ॥

इन्द्रुर्हिवानमवागादि(र्धेगि)न्द्रोरुभयोः सोमाः साम
[म]ष्टसत् दिव्याश्च पार्थिवाश्च तस्य त इन्द्रपी-
तस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामात्यभिष्टष्टस्य -
सोमस्य भक्षयाति ॥ १५ ॥

यत्र वर्षेविन्दु पतित सोऽभिष्टष्ट । तस्य स्वेताववेक्षण तूष्णीमिति गम्यते । प्रत्यस्मै
पिपीपत इत्यवेक्षणमत्र । इन्द्रुर्हिविति मरुणमन्त्र इति सूत्रान्तरे द्रष्टव्य । भक्षणम-
न्त्रस्तु नित्यमन्त्रप्रत्यागाय ॥ १५ ॥

यादि टीसतोऽवकिरेदप्स्वन्न इत्येषा । तपो-
पत्रे अन्तरा* अमिर्शोऽतपान*ममरुपः
परस्य । तथा रसो चिपितानो आचितावि ते
निष्ठन्नावतरा अयागः ॥ यो नः सनुत्यो

भाभिदासदमे यो अन्तरो मित्रमहोऽवनुष्यात् ।
 तमजरोभिर्वृषाभिस्तप स्वैस्तपा तपस्व तपसा
 तपिष्ठ ॥ स स्मा कृणोतु केतुमा नक्तं चिद्धूर
 आसते । पावको यदूनस्पतीन्मास्मा पिनोत्य-
 जरः । न हि ते अग्ने तनुष्वै क्रूरं चकारमर्त्यः ।
 कपिर्वभस्ति तेजनं स्वं जरायुगौरिव । मेघ
 इव यदुप च वि च शर्वरी यदप्सुरग्रोरुपरस्य
 खादति । शीष्णा गिरो वससा वक्षणां जय-
 क्ष्मशून्वभस्ति हरितेभिरासभिरित्येतैः सह
 दशभिर्ऋग्यजुर्भिर्दशाऽऽहुतीर्जुहोति । प्रत्या-
 हुति वरान्ददाति ॥ (स० २७) ॥ १६ ॥

ब्रह्मचर्यावस्यस्य योनौ रेतःस्कन्दनमवकिरणम् । अयोनावपि बुद्धिपूर्वमित्यपरे ।
 पट्पूर्णाहुतर्हुत्वा, इत्यापस्तम्भ. । पूर्णया ह्रुचाऽऽहुतिः पूर्णाहुतिः । प्रत्याहुतित्यनेनैकै-
 कस्यः आहुतेरैकैको वरो दक्षिणेति दर्शितं, न त्वाहुतावाहुतौ हुतायां देय इति ।
 अन्यया पट्पूर्णाहुतीर्हुत्वेत्यनेन विरोधात् । अन्विष्टकं दक्षिणा ददातीत्यादौ तथा दर्श-
 नाच्च ॥ १६ ॥

॥ यथेवा देवहेटनमिति वा (दशाऽऽहुतीर्हुत्वा पच-
 मानः सुवर्जन इत्येतेनामुवाकैनाभिपिञ्चेत्) ॥ १७ ॥

अभिपेक्षवचनांजावगाहेत् । पत्न्या सहावकिरणे तन्त्रेणाऽऽहुतीर्हुत्वा पृथगुभयोरभि-
 पेकः । यदि पुनर्दास्यामयोनौ वा रेतःस्कन्दनं स्यात्तदा सामयाचारिकोऽपि विधिरनुसन्धा-
 तस्यः । शूद्राया च रेतः सिक्त्वाऽयोनौ वाऽब्जिज्ञाभिरप उपशृशेत् । वारुणीभिर्वाऽन्यैः
 पवित्रै रिति । अबुद्धिपूर्वकस्कन्दने तूक्त एव विधिः । यन्मेऽन पयस इत्यादिना ॥ १७ ॥

यदि हुताहुतौ सोमौ सःमृजेयातामन्तःपरिध्या-
 हवनीयादङ्गारं निर्वर्त्य यत्रस्य हि स्य ऋत्विपा-
 बिन्द्राग्नी चेतनस्य च हुताहुतस्य तृप्यतमहुतस्य
 वृत्तस्य च हुतस्य चाहुतस्य चाहुतस्य हुतस्य
 चेन्द्राग्नी अस्य सोमस्य वीतं पिवतं जुपेथाः
 स्वाहेति हुताहुतौ सोमौ जुहुयात् ॥ १८ ॥

यदा ग्रहस्य चमसस्य वा हुतस्य भसायाऽऽनीयमानः शेष प्रसा(मा)दौत्कचिद्-

हुतप्रहादावापतेत् । अहुतो वा प्रहादिर्हुतशेषे तदा 'तममै भक्षं प्रयच्छेत्' इत्यापस्त-
म्बः । तं समृष्टमेवं हुत्वा तमै भक्षं प्रयच्छेद्यः पूर्वहुतशेषभक्षणः प्राठः ॥ १८ ॥

मा नोऽध्वरिषुः पितरो मोत धीरान्मा नः स
बन्धुरुत वाऽन्यबन्धुः । मा नो दुश्शसा अयशस्स
ईशताहुतोऽयं यज्ञमप्येतु देवा इति हुताहुतौ सोमौ
भक्षयति ॥ १९ ॥

प्रत्याघ्नायोऽयं नित्यस्य भक्षमन्त्रस्य ॥ १९ ॥

मा यजमानं तमोऽविदन्मत्विजो मा इमाः प्रजाः ।
मा यः सोममिमं पिवात्सस्सृष्टमुभयं कृतमिति'
भक्षयन्तमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥

अध्वर्युरिति शेषः । यदा स्वध्वर्युर्मक्षयति तदैवं प्रतिप्रस्थिताऽभिमन्त्रयते । एवं
संसृष्टं सोममिन्द्राग्निभ्या प्रतिपाद्य पुनर्योनित उत्पन्नेन स्वकाले ता देवतां यनेद्यस्यै
गृहीतोऽयमहुतोऽन्यत्र प्रतिपन्नः । यदा हुतस्यैवदेश एव हुतशेषे पतितो न
ष्टस्नस्तदा शेषेणैव वर्धितेन यजेत ॥ २० ॥

स्मत्विजः सप्त सटाश्रयेषां दश क्षिपो अश्विनां
पञ्च वाजाः । माणो घ्यानोऽपानो मन आकृत-
मग्निः स्वाहा कृतहविरदन्तु देवाः ॥ मजापते
न रवेदेतानिति भक्षं ध्यापन्नमुत्तरार्धपूर्वार्धे उप-
शेषेऽघ्नयेत् ॥ २१ ॥ दक्षिणार्धपूर्वार्धे वा ॥ २२ ॥

क्रैश्वरीटादिभिरपघातो व्यपत्तिः । तत्र पात्रमपि निर्णिज्यते निर्दिह्यते वा
पघातोषम् । न चान्यो भक्ष उत्पाद्यः । अद्रदोऽन्कत्वात् । प्रतिपर्यन्तरेण शेषकार्या-
द्य । नाराशंसार्थरतुराद्य एवानुद्रव्यन्त्यर्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रक्षन्ता सौः रक्षन्ता पृथिवी रक्षन्तं विश्वमिदं
जगत् । रक्षन्ताऽदो विश्वा भूतानि मरक्षन्ताऽजाय-
ता हविः ॥ इह गावः प्रजायध्वमिहाप्ता इह
पुरुषाः ॥ इहो सहस्रदक्षिणो रायरोपो निषीद-
न्तु ॥ अपं रक्षो वर्धतां गांभिरश्वैरियं वेदिः
स्वपत्वा सुधीराः । इदं वर्धिरति वर्धेभ्यन्वयं
यज्ञं विश्वे अबन्तु देवाः ॥ पयस्वतीगोपधय

इत्येताभिः पृषदाज्यं स्वन्नमभिमन्त्र्यापोऽभ्य
 वहृत्य पात्रं निर्णिज्य पुनर्निष्टप्य निदधाति ।
 तस्मिन् हिरण्यं शतमानमवधायैकमिषे विष्णु
 स्त्वाऽन्वेत्विति वैष्णव्यर्चाऽधान्यदधि पृषदाज्य
 गृहीत्वा द्रप्सश्चस्वन्देत्यभिमृश्याभ्येनावधाय सा
 दयति ॥ २३ ॥

सुचमित्यापस्तम्ब । सुस्तयोगास्तुमात्म्यैवाय विधि । स्थालीगतस्य त्वाज्यवदेव
 विधिर्भवति । तत्र स्वन्नं चतसृभिरभिमन्त्र्य स्वन्नशिष्टमप्यु सिप्त्वा पुनः स्यात्या
 पद्यकृत्वी वैष्णवा गृहीत्वा मन्त्रेण सादधेत् ॥ २३ ॥

यदपामृसच्छकुनिर्मुखेन निर्ऋते तत्र । अग्निष्टत्स-
 र्वं शुन्धतु इष्यवाद्घृतसूदन इति रकुन्ध-
 वमृष्टं तस्यैतदेव प्रायश्चित्तं निर्लिखतेऽत्र पा
 त्रम् ॥ २४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रस्त्वत्र यदपामृसदिति भवति पात्रनिर्लेखनं चाधिकम् । समानमन्त्र-
 पूर्वणेत्यर्थे । केचित्तु मुखेनेति मन्त्रवर्णात् । वाकमुखेनापमृष्टस्यैवैव विधिमिष्ट्वाऽङ्गा-
 न्तरसृष्ट तदव्यापन्नविधिनाऽप्यु सिप्त्वा निर्लिखिताया सुचि स्वमन्त्रेण गृह्णाति ॥ २४ ॥

यदवालिक्षच्छ्वपान्मुखेन निर्ऋते तत्र । अग्निष्ट
 र्वं शुन्धतु इष्यवाद्घृतसूदन इति श्वापदाव
 लीढमभिमन्त्रयते । तस्यैतदेव प्रायश्चित्तम् । (अ
 भ्यवहरणादि पूर्ववत् ।) नात्र पात्रं प्रयु
 ज्यते ॥ (ख० २८) । २५ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशमश्चे सप्तमं पटलः ॥

शुन इव पादा यस्य स श्वापदं श्वशृगालमार्जारादि पञ्चनख । तद्वमृष्ट त्वेतयाऽ-
 भिमन्त्र्य सुचं च ता त्यक्त्वा पात्रान्तरं सस्कृत्य तस्मिन् गृह्णाति । समानमन्त्रपूर्वण ।
 एतेनैव निदर्शनेन पतितोदक्याद्यप्रयतसृष्टानां द्वादशमलापहतानां च त्यागो वैदि
 तव्यः ॥ २५ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रोपाख्यायां महादेवशास्त्रिकलितायां
 प्रयोगनन्दिकायां पञ्चदशमश्चे सप्तमं पटलः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठदशप्रश्नेऽष्टम पटल ।

यदस्य पारे रजस इति जुहुयात् । यदि षशु
रुपाकृतो वेपेत निषीदेद्वाश्यतोच्छ्रयेत्पलायेता
कापसङ्गपने च । यस्माद्भीषाऽवेपिष्ठास्ततो नो
अमय दृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृद नयो
रुद्राय मीडुप इति द्वितीया वेपमाने ॥ १ ॥

उपाकरणप्रभृत्या सज्ञपनाद्यदि षशु जन्देत्तदा यदस्य० इति हुत्वा यस्माद्भी
स्यनया जुहुयात् । अभिमन्त्रयेत वा षशुमित्यापस्तम्बवैतान्तौ । सज्ञपनदशाय
न्यिन्द्रस्य भाग इत्यवेपेणस्यापि समुच्चय इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

यस्माद्भीषा न्यपद इति द्वितीया निषण्णे ॥ २ ॥

जुहुयादित्यनुवर्तते । उपाकृतस्योपवेशने त्वेतयैव यस्माद्भीषा न्यपद इति विकृतया
द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । समानमन्यपूर्वेषु स्वर्ग । केचित्तु तिष्ठति षशावेति प्रश्नो
नियमात्तत्रैवैत विधिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

उदुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिपो मेम यज्ञ यजमान
च रीरिप* । सुवर्गे लोके यजमानश्च हि धेहि श
न षधि द्विपदे न चतुष्पद इत्युस्रमुत्थापयेत् ॥३॥

निकण्णे त मैत्रावरुणो दण्डेनोत्थापयेदित्यापस्तम्ब । निषण्णे त्वयमप्यपरो विशेष
इति भाव । उन्नशब्दस्य गौनातिवचनत्वाद्भ्युल्लेख्यविकृतो मन्त्र ॥ ३ ॥

उच्छामेति च्छामम् । उन्मेपेति मेपम् । ऊर्ध्व
ऊपुण ऊतय इति द्वितीयाम् । ऊर्ध्वो नः
प्राद्यच्छसो निकेतुना विश्व* समन्त्रिण दृढ ।
कृषीत ऊर्ध्वी च रथाप जीवसे विदा देवेषु
नो दुव इति तृतीयाम् ॥ ४ ॥

च्छाममेपयोन्मुच्छाम तिष्ठ उन्मेप तिष्ठेति विधियते । षशाया तु ज्ञान्यनादरेणोद्धृश
इत्येव भवति । ततोच्छामोत्थम्य प्रकृत्यर्थत्वाद्द्विष्टतिषु पश्चनेरत्वे स्त्रीपशौ च यत्पर्य-
मूह । नोव्याद्भीनामूहो विकृत्यर्थमेवोपदेशात् ॥ ४ ॥

यस्माद्भीषाऽप्रतिष्ठा इति द्वितीया वाश्यमाने
यस्माद्भीषा समुच्छ्रया इति द्वितीयामुच्छ्र-
याति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ९ ॥

यस्माद्धीपांऽपलायिष्ठा इति द्वितीयां पलायितेऽ-
नागच्छत्यन्यं तद्रूपं तद्रूपं तद्रूपसं तज्जातीयं
तद्वैद्यतमुपाकृत्य तेन स२स्थापयेत् ॥ ६ ॥ तज्जा
तीयेऽविद्यमाने अजा अवयो गाव इत्यन्योन्यस्य
प्रतिनिधयो भवन्ति ॥ ७ ॥

अपक्रमण पलायनम् । 'अनागच्छत्यन्यं तद्रूपवर्णवयसं तद्वैद्यतमुपाकृत्य यजेत'
इत्यापस्तम्ब । तस्मिन्नागमायिष्टमशक्ये सति संस्थानवर्णवयोभिस्तत्सदृशं तज्जातीय-
मन्यमुपाकुर्यात् तज्जातीयालोभे प्रतिनिधिरुक्तं सूत्रकारेण—'अजा अवयो गाव इत्य-
न्योन्यप्रतिनिधयो भवन्तीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेष्वविद्यमानेष्व्वाऽप्येन शेष२ स२स्थापयेत् ॥ ८ ॥

स्पष्टोऽर्थ ॥ ८ ॥

यस्माद्धीपा समन्नास्था इति द्वितीयामकामसंज्ञपने ॥ ९ ॥

स्वय व्याधादिना मरणमकामसंज्ञपनम् ॥ ९ ॥

य इदमकस्तस्मै स्वाहेति सर्वोत्तमां जुहोति ॥ १० ॥

उत्तमां तृतीयामि यर्थ । सर्वत्र तृतीयामित्यापस्तम्बवैखानसौ ॥ १० ॥

न वा उ वेतन्त्रियसे । आशानां त्वा विश्वा
आशाः । आपो हि ष्ठा मयोभुव इति चतसृभिः
पशुं व्यापन्नमभिमन्त्र्यापोऽभ्यवहृत्या-र्यं तद्रूपं
तद्रूपं तद्रूपसं तज्जातीयं तद्वैद्यतमुपाकृत्य तेन
स२स्थापयेत् । तज्जातीयेऽविद्यमाने ॥ (ख०२९) ॥
पलायिते व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

मृतं पशुमसोऽभ्यवहृत्य पूर्ववदन्येन यजेत ॥ ११ ॥

उखा२ स्रजन्तीमगदामकर्वाभिर्हेता पृथिव्यन्तरिक्षं
धौर्यदत्तश्च्युतश्चाप्येव तत्र तत्प्रामोति निरुक्तिं
पराचैरिति पशुग्वा२ स्रजन्तीमभिमन्त्रयेत् ॥ १२ ॥

भिन्नां स्रजन्तीमभिमन्त्र्यान्यामुक्ता सम्कृत्य निवेशयेत् ॥ १२ ॥

यागन्ति पशोरुदानानि न विन्देष्टुस्तावत्कृत्व
अन्यस्यापयेत् ॥ १३ ॥

यर्हि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमर्शोरलित्यन्तं प्राग्यदुक्तं ब्राह्मणे तत्तत्रैवानुसंधा-
तव्यमित्यर्थः । तत्र हि दैवं पशुं प्रकृत्योक्तम्—'यर्हि पशुमाग्नीतमुदघ्नं नयन्ति तर्हि
तस्य पशुश्रपणं हरेत् ' इति । यर्हि यन्मिन्काले पशुमाग्नीतमिष्टप्रयाजं संज्ञपनार्थमुदघ्नं
नयन्ति तर्हि तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितात्पशुश्रपणं श्यामिन्नाग्निं हरेदित्यर्थः ।
पुनश्च यजमानं वा एतद्विकर्पन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्तीत्याहवनीयादुद्धरणं
निन्दित्वोक्तम् । स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्यादिति । स एव प्राजहित एव योनिः
स्यान्निर्मन्थ्यं वेत्यर्थः । पूर्वत्र चात्र च तद्वृत्ताभ्यां प्राजहितपरामर्श इत्येतदपि प्राघ-
मग्निं प्रहरन्तीत्यादिब्राह्मणपर्यालोचनवैव प्रत्येतदयम् ।

बौधायनश्चाऽऽह—'स वैव स्यादिति पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशति ' इति ।
समानोऽयं विधिः सवनीयेऽपि तत्प्रकृतित्वात् । निरुद्धपशौ स्वाहृत्यवचनादाहवनीया-
देवाऽऽहर्तव्यः ।

पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे—'यदि पशोस्वदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायनवद्येतैव ततः प्राय-
श्चित्तिः' इति । पशुसंख्येकमनेकं वाऽऽवदानं गाशदोषादीनाऽऽवदानाद्योग्यं स्यात्तस्य
स्थाने ध्रौवादान्यादवदोदित्यर्थः । तदुक्तं भारद्वाजेन—'यद्यद्विस्तस्याऽऽज्यं प्रतिनिधिः'
इति । कृत्स्ननाशो तु पुनरालम्बः ।

केचित्तु वपाहृत्ययोनाशोऽपि पुनरालम्बमिच्छन्ति तयोः पश्चात्पत्वंभवात् । यथा
आत्मा वपेति पशोर्वा आलम्बस्य हृदयमस्माऽभिसमेति, इति च । तदयुक्तम् । विशेष-
पानुपदेशात् । अर्थवादमात्रत्वाच्चाऽऽस्त्वप्रथापस्य । तदुक्तं कात्यायनेन—'अवदानहानौ
नाऽऽद्विद्येत, हृदयनाशे त्वन्यमालभेतेत्येके हृदयं पशुमिरिति श्रुतेः । सर्वेषां वाऽऽज्यस्य
यजेत, अर्थवादमार्गं पशुवचनमिति । यदि मतमनवदानत्वाद्द्वयाया न तत्रायं विधिरिति
तदुपोत्तरमूत्रे निरसिष्यते वपादीनां मात्राहीनत्वेऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत प्रति-
निधिना द्रव्यप्राधान्यात् । यथोक्तं मात्रापचारं तद्व्येष्टेण समाप्नुयादिति ॥ १३ ॥

ये पशुं विमर्शनीरन्यरतान्कामयेताऽऽर्तिमाच्छेषु
रिति कुविदङ्गेवि नमोनृक्तिवस्यर्चाधीध्रे जुहुयात्
आहवनीये(श्यामिन्ने वा) निरुद्धपशुवन्द्ये ॥१४॥

यदि दस्यवः पशुं विमर्शनीरन् जीवन्तं मांभावस्यं वा बलात्कारेण हरेयुस्ताश्च यदि
यजमानः कामयेताऽऽर्तिं प्राप्नुयुरिति तदाऽनया जुहुयात् । तदलभे तु पलायितविधि-
रेव भवति ॥ १४ ॥

यद्यद्यापदीत्यानुबुधेरन्वाता रातिः सूर्यां देव
इति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १५ ॥

विकृतिषु स्त्रीपशुरालब्धव्या । यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत । गर्भिणीत्यर्थः । गर्भपद्विः
संहास्या अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थत्वाच्च । गर्भद्वित्वादिना द्वादशप-
द्यादावपि तमानोऽयं विधिः । ततः प्राकृञ्ज्ञपनादनुबोधे तामुत्सृज्यान्यामुपाकुर्यात् ।
मरतस्त्वनुबोधे—धाता रातिः सूर्यो जेव उत्पाहुती जुहुयात् ॥ १५ ॥

यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्यभिषन्ध्याऽऽवर्त-
नवर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमावर्तयति ॥ १६ ॥

अथैनामध्वर्युरभिषन्धयत इत्यापस्तम्बः । गर्भिणीमभिषन्धयते यस्यास्ते इति ।
विश्वसनकाले पशोरुपस्थं निर्गमानुगुणमावर्तयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

वि ते भिनद्धि तकरीमित्यन्तरा श्रोणी गर्भ-
निष्विदति ॥ १७ ॥

तदावरकमुल्वं नाम मेदं निष्विदति च्छिनत्ति ॥ १७ ॥

बहिस्ते अस्तु वालित्याश्रयाद्गर्भं निरस्योऽरूपसौ
विश्वरूप इन्दुरिति रसाय पात्रमुपयच्छति ।
शूलेन पशुश्रपणे निहत्य गर्भं श्रपयति ॥ १८ ॥

तत ऊर्वोर्मध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य (य) शूलग्रपोतं (श्रोत्रं) कृत्वा
निहत्य श्रपयति । गर्भश्रपणानुगुणमग्निसमीपे शूलं निखाद्यशामित्रे श्रपयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्य न (भ) क्ती चावापृथिवीयं
गर्भपुरोडाशं निर्वपति ॥ १९ ॥

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेज्जाता गर्भिणीति तदा तन्निरुप्यान्तरं गर्भपुरोडाश-
मनुनिर्वपति । पुरस्तात्तु ज्ञाने यदैव जानीयात्तदैव निर्वपेत् । स च भक्ती चावापृथि-
वीम्यां निरुप्यते, न गर्भदेवतायै । न चास्यैकरूपालधर्मा, शेषस्योत्तरत्र-प्रतिपत्ति-
विधानात् । इतरथा सर्वहुतत्वेन शेषासंभवात् ॥ १९ ॥

पशोरवदानान्यवदाय गर्भस्य पुरस्तात्नाभ्या
अन्यदवद्येदुपरिष्ठादन्यदवदाय दैवतेष्ववदधाति
॥ २० ॥

पशोर्दैवतेष्ववद्येतेषु गर्भस्य नाभ्या ऊर्वमेकमवदाय दैवतेषु क्षिपति । तदा अष्टस्त-
नाभ्या अवदाय सौविष्टकृतेष्वित्यर्थः । पुरस्ताद्धै नाभ्यै प्राण उपरिष्ठादपान
इति लिङ्गात् । २० ॥

रसं त्रैधं करानि । दैवतेषु सौविष्टकृतेष्वैतेषु च ॥ २१ ॥

८ पटलः } महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगेचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ३४३

युष्ण समुच्चयार्थक्षकारो भिन्नप्रमो योजनीयः, समासोपात्तस्वदेवतादीनां समुच्चे-
यान्तराभावाच्च । गृष्णोपसिच्य त्रिषु गर्भरसं व्यानयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एकपटी द्विपटीति वपद्रुते जुहोति ॥ २२ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्यापस्तम्ब । पुरस्ताद्दहनस्पतेरिति वैश्वानरस्य पुरस्तादेवेयमा-
हुति ॥ २२ ॥

वपद्रुते विष्णो मन्त्रे अथ त्रिपिबिष्ट-
नामेत्यन्यतरया गर्भस्यदक्षिणपूर्वैःसर्विथ
जुहोति ॥ २३ ॥

विष्णवे त्रिपिबिष्टाय जुहोतीति लिङ्गात् । तथा किमिच्छेविष्णाविति जुहोतीत्येव कल्या-
नतरकारः । अतो दक्षिणोपभरणं जुहोति ॥ २३ ॥

दाक्षिणाकालेऽष्टामूढद्विरण्यं दोक्षिणा तृतीयेऽ-
न्तरकोश उष्णीषेणाऽऽधिष्ठितं भवति । तद-
दाति । विवलान्कोशाङ्करोति ॥ २४ ॥

अत्राध्वर्यवेऽष्टामूढद्विरण्यं सकोशं ददाति । अष्टामूढद्विरण्यमुष्णीषेणाऽऽवेष्ट्य कोशोऽ-
वेधाय तृतीयेऽवधाय तृतीयेऽवदधाति, इत्यापस्तम्बः । अष्टामूढद्विरण्यं हि रण्यमुष्णीषेण
दीर्घवासाऽऽवेष्ट्य तत्रैकस्मिंश्चित्सापिधाने कोशोऽवेधाय तमपि कीर्णमन्त्रादिमन्कोशे
तथा कृत्वा तमपि तृतीये कोशोऽवदधानि । अष्टामूढद्विरण्यं दक्षिणैर्वापरतम्बः ॥ २४ ॥

मरुतो यस्य हि सपे यज्ञेषां पशुवोवस इत्य-
न्यतरया पशुश्रयणे गर्भं जुहोति ॥ २५ ॥

गर्भं गर्भपुरोडाशं चऽऽह्वयने जुहोति ॥ २६ ॥

गर्भपुरोडाशं च न स्वाहाकरोति ॥ २६ ॥

प्रतिविद्धत्वात् ॥ २६ ॥

अपि वा मही शौः पृथिवी च न इति पशुश्र-
यणस्य शीते भस्मनि गर्भमुपोहति ॥ २७ ॥

अपिचेति पशान्तरद्योतनार्थम् । उपोहनं प्रच्छादनम् ॥ २७ ॥

गर्भपुरोडाशं ॥ २८ ॥

उपोहतीत्यनुवर्ष ॥ २८ ॥

एव युवानं परि वो ददामीति ॥ (स्व० ३०) ॥ पञ्चभिर्गन्धिन्य ॥ २९ ॥

एव युवानमित्यमित्यभिमन्व्य तत्र, स्विष्टकृदादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २९ ॥

यस्यानमष्टतो(क्तो) यूपो विरोहेत्स्मिन्स्त्वा-
ष्ट् ५ साण्डं लोमशं पिङ्गलं बहुरुपं (सवनी
यस्योपलम्भं) । कुर्याच्चयस्त्रिंशत्तन्तवो ये वित-
त्निर इति जुहुयात् ॥ ३० ॥

अहर्गणेषु यद्यसमाप्तकार्यो यूपो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूपे तत्कालपर्यागतस्यै
पशोः प्रसङ्गन्यायेन त्वाष्ट्रं पशुमुपालम्भ्य कुर्यात् ॥ ३० ॥

यदि कृष्णशकुनिर्ध्वंसयन्नुपर्युपरिसदो
हविर्धानान्यतिपतेद्भय उत्पन्ने शक्ये यष्टुं
सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्च द्रोणकलशे
समवदाय ये देवा येषामिदं भागधेयं
बभूव येषां प्रयाजा उतानूयाजाः । इन्द्र-
ज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्योऽग्निहोतृभ्यो देवे
भ्यः स्वाहेत्याहुतिं जुहोति ॥ ३१ ॥ अभये
पुनर्यजेत ॥ ३२ ॥

कृष्णशकुनिः काकः । स हविषामासन्नानामुपरि पक्षवायुना बन्धिमान उप समी-
पतो गच्छेत्तेषामुपरि निर्वीटिद्वा तत्र देवा इति जुहुयात् । तत्संसृष्टं हविरप्सु प्रक्षिप्या
न्यमुत्पादयेच्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यद्यृक्तो यज्ञभ्रेष ऋच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहुयात् ।
यदि यजुष्टो भुव इति दक्षिणाग्नौ । यदि सामतः
सुवरित्याहवनीये । यदि सर्वतः सर्वाभिरेकामा-
हवनीये ब्रह्मा वा जुहुयात् ॥ ३३ ॥

ऋक्त ऋद्धारत । ऋत्वेदविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा भ्रेष इत्यर्थः ।
एवं यजुष्ट इत्यादि ॥ ३३ ॥

मनसा वा ध्यायेत् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मेति शेषः ॥ ३४ ॥

औदुम्बरी नश्येद्भज्येत वाऽन्यां प्रच्छिद्योर्गस्यूर्जं
मापि धोहि श्रियो तिष्ठ प्रतिष्ठिता दिव ५ स्तब्धा-
न्तरिसं च पृथिण्यां च हृदा भव धमित्री धरित्री
जनित्रीत्युच्छ्रयति ॥ ३५ ॥

८ षट्ठः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३४३

अध्वर्युरुद्धाता यत्रमानश्चोच्छ्रयन्ति, इत्यापस्तम्ब । नाश क्रिमिमक्षणमपहारा-
दिर्वा ॥ ३५ ॥

अध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा वोच्छ्रयति ॥ ३६ ॥

एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ३६ ॥

संमिता नित्येन यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ३७ ॥

तूष्णीं निस्त्राय द्युतानस्तवेति यजुषाऽभिमन्त्रयतेऽध्वर्यु ॥ ३७ ॥

यदि हविर्धाने पश्येयार्ता दक्षिणामध्वर्युरुद्धाया-
त्प्रतिप्रस्थातोपस्तभ्नुयात् । उत्तर मतिप्रस्थातोऽ-
ह्नीयादध्वर्युरुपस्तभ्नुयात् ॥ ३८ ॥

हविर्धानशकटयोरुभयोरन्यतरम्य वा पतने दक्षिणमध्वर्युरुद्धायादुत्कर्षयेत् । प्रति-
प्रस्थातोपस्तभ्नुयान्मेध्यामवदध्यात् । एतदेव विपरीतमुत्तरस्य ॥ ३८ ॥

वैष्णव्योपस्तभ्नुतः । वैष्णव्योपमिनुते । आश्विन्या
समृशतः ॥ ३९ ॥

तजोद्धरण तावदुभयोस्तूष्णीकम् । उपस्तम्भन तु वैष्णव्यर्वा कुरुतः । ततस्तथैवो-
पमायाऽऽश्विन्या समृशत करूपयतश्च । तत्र यथास्थानमवस्थापनमुपमानमवस्थापनस्य
दृढीकरणं समर्शनम् । इदं विष्णु, इति वैष्णवी । यद्वा—दिवो ऋ विष्णो० विष्णो-
र्मुकमिति पृथगृचाबुभयो । नित्यस्थापने तयोर्दर्शनात् । तदा तु वैष्णवीभ्यामिति भवि-
तव्यम् । या वा कशोत्याश्विनी ॥ ३९ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत इति तिसृभिरुष्णिग्भिरध्व-
र्युराग्नीध्रे जुहोति । ककुद्भिः प्रतिप्रस्थाता ॥ (३१) ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो
अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः । भद्रा उत प्रश-
स्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येना समत्सु
सासहः । येनासमत्सु सासहोऽवस्थिरा तनु हि
भूरि शर्धताम् । वने मा ते अभिष्टिभिरित्येता
आम्नाता भवन्ति ॥, ४० ॥

पूर्वाभिस्तिमृभिरुष्णिग्भिरध्वर्युरुहोति । इतराभिस्तिमृषि ककुद्भिरितरः । पद्भिरु-
ष्णिक्कुद्भिरिति श्रुतिरुदाहृता । तामापस्तम्बो व्याघटे—' पूर्वाभिरुष्णिग्भिरध्वर्यु ।
उत्तराभि ककुद्भिः प्रतिप्रस्थाता ' (१४-३०-७) इति ॥ ४० ॥

शिरो यज्ञस्य प्रतिधीयताममृतं देवतामयं वैष्णव्या
क्रियतां शिर आम्बिन्या प्रतिधीयतामिति चतु-
र्यहीतं ऽपञ्चगृहीतं वां गृहीत्वा समानी होमो
जुहुतः ॥ ४१ ॥

इयमप्याहुस्त्रिामीध्रियेऽधिकारात् । समानी होमाविति समानता मन्त्रेण्ये ॥ ४१ ॥

यथाप्रिवयुखाऽऽमा भिद्येत संकृष्य पुनः कुर्यात् ॥ ४२ ॥

यथामा भिद्येत तदा तान्येव कपालानि संकृष्याद्विरुपस्कृत्य पुनः कुर्यात् । तूष्णीं
मन्त्रैर्वा साम्युत्पानोक्तान्भिर्यायात् ॥ ४२ ॥

यदि पैकां भिद्येत तैरेव कपालैः सुपिष्टेरन्यां मृदं
संमृज्य कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यदि पैकां भिद्येत तदा कपालानि पिष्ट्वा मृदं तेन सह मेलयित्वा कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यस्यामिरुख्यं उद्वायेदाहवनीयं प्रणीय स एव
पुनः परीध्यः ॥ ४४ ॥

उखायां भव उरुयः । स यदि प्राक्संनिवापादुद्वायेद्गार्हपत्यादन्यमाहवनीयमाय-
तने प्रणयत् । ततश्च स एवाऽऽहवनीयः पुनः परीध्यः परित उखामिव्य । शणकुला-
येनेत्यारण्य-जातोपस्थानान्तेन प्रवृज्जनेविधिना पुनरुखायामुत्पादयितव्य इत्यर्थः । यस्यां
सु कामतो निमित्ततो वा प्रदाव्यादियोननिमित्तो वा भवत्युरुयस्तस्यापि स्यात्स्वाद्यो-
नेराहत्याऽऽधेयो नतु परीध्यः । पुनः परीध्य इति लिङ्गात् । स्वादेवेनं योनेर्जनयतीति
लिङ्गाच्च ॥ ४४ ॥

कृष्णं वासो देयम् । कृष्णा घेनुः कृष्णो वा गौः
शतमानं च हिरण्यम् ॥ ४५ ॥

गोर्बहीवर्दः । चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ ४६ ॥

अतूर्वेस्मिन्नहन्पुत्तरस्मा अह्ने यज्ञायज्ञियं प्रति
धेसतीवरीशृङ्गाति । तेनाहरभ्यासजति । तेन
येज्ञ संतनीति ॥ ४६ ॥

यत्पूर्वद्युरुत्तरार्थं कर्म क्रियते । यथा—सवनीयस्येध्मावर्हिराहरणादि तेनोत्तरमहः
पूर्वस्मिन्नहन्पुत्तरस्मा अह्ने यज्ञायज्ञियं प्रति धेसतीवरीशृङ्गाति । तेनाहरभ्यासजति । तेन
येज्ञ संतनीति । अर्ग्यया स एव विच्छिन्नः स्यात् । अतोऽयमावश्येयोऽभ्यासो
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

* १ पटल.] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । - ३४५

यत्पूर्वस्मिन्नहन्मुचरस्मा अह्ने स्तोत्रयमनुरूपं
कृत्वा ३.५साति । तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञ.५
संतनोति । यदतिमेध्याति तेनाहरभ्यासजति तेन
यज्ञ.५ संतनोतीति ॥ ४७ ॥

यज्ञायज्ञियं प्रति यज्ञायज्ञियवाले । यथासि आशोराहर्षानि विशारति । विविधं
प्रेष्यति । सूक्तवाक्यकाले च सुत्यामिन्द्राग्निभ्यामित्वादिनाऽपि । शेषं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

एतेषामेकस्मिन्नत्रियमाणे नमो ब्रह्मणे नमो
अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम औषधीभ्यः । नमो
वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि
स्वाहेत्येतत्प्रायश्चित्तं जुहुयादेतत्प्रायश्चित्तं जुहु-
यात् ॥ (सं० ३२) ॥ ४८ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशः प्रश्नः ॥

एतेषामेकस्मिन्नपि कर्मणि पूर्वसुरेवाक्रियमाणे जुहुयादेते आहुती । किं पुनर्द्वयोर्बहुषु
वेत्यर्थः । द्विरक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्थो ॥ ४८ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याया महादेवशास्त्रिसंकलिताया प्रयोगचन्द्रिकाया
पञ्चदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याया पञ्चदशः प्रश्नः ॥

अथ षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ततालिस्सिद्धवर्षं
लसन्निदानन्दसुखं सुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविटे मुदाऽहं
हिरण्यकेश्याख्यगुरु कृपाविधम् ॥

प्रायश्चित्त पञ्चदशे प्रश्ने च समुदीरितम् ।

ध्याचष्टे षोडशप्रश्ने द्वादशाहविधिं ततः ॥

अथ द्वादशाहस्य कर्मोच्यते—

द्वादशाहेन प्रैव जायते ॥ १ ॥

शिशिरो यज्ञस्य प्रतिधीयताममृतं देवतामयं वैष्णव्या
 क्रियता ५ शिर आश्विन्या प्रतिधीयतामिति चतु-
 र्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वा समानौ होमौ
 जुहुतः ॥ ४१ ॥

इयमप्याहुस्त्रिंशतीष्वेऽधिकारात् । समानौ होमाविति समानता मन्त्रैक्ये ॥ ४१ ॥

यथाप्रिकयुत्वाऽऽमा भिद्येत संकृष्य पुनः कुर्यात् ॥ ४२ ॥

यथामा भिद्येत तदा तान्येव कपालानि संकृष्याद्विरूपकृत्य पुनः कुर्यात् । तूष्णीं
 मन्त्रैर्वा साम्युत्पानौ कर्त्तव्यौ यातु ॥ ४२ ॥

यदि पक्का भिद्येत तत्रैव कपालैः सुपिष्टैरन्यां मृदं
 सञ्चय्य कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यदि पक्का भिद्येत तदा कपालानि पिष्ट्वा मृदं तेन सह मेलयित्वा कुर्यात् ॥ ४३ ॥

यस्यैवाग्निहोत्रं उद्वायेदाहवनीयं प्रणीय स एव
 पुनः परीध्यः ॥ ४४ ॥

उत्पायां भव उत्सव । स यदि प्राक्संनिवापादुद्वायेद्वाहपत्यादन्यमाहवनीयमाय-
 त्ने प्रणयत् । ततश्च स एवाऽऽहवनीयः पुनः परीध्य परित उत्तामिय । शणकुला-
 यनेत्यारभ्य जातिपस्यान्तन्नेन प्रवृज्जनविधिना पुनरग्वायामुत्पादयित्तव्य इत्यर्थः । यस्य
 सु कामतौ निर्मितौ वा प्रदान्यादियोर्निर्मितौ वा भवत्युक्त्यस्तम्यापि स्यात्स्वाद्यो-
 नैराहत्याऽऽधेयो नतु परीध्यः । पुनः परीध्य इति लिङ्गात् । स्वादेवैव योनेर्जनयतीति
 लिङ्गाच्च ॥ ४४ ॥

कृष्णं वासो देयम् । कृष्णा धेनुः कृष्णो वा गौः
 शतमानं च हिरण्यम् ॥ ४५ ॥

गौर्बलीवर्दः । शब्द समुच्चयार्थः ॥ ४५ ॥

यत्पूर्वस्मिन्नहन्पुत्रस्मा अह्ने यज्ञायज्ञिये प्राति
 धेसतीवरीर्श्रुताति । तेनाहरभ्यासजति । तेन
 यज्ञं संतनोति ॥ ४६ ॥

यत्पूर्वपुत्रराहार्थं कर्म क्रियते । यथा—सवनीयस्येऽमात्रहिराहरणादि तेनोत्तरमहः
 पूर्वस्मिन्नहन्पुत्रोऽस्ति, पूर्वोत्तरयोरहोः कर्मणि(णी) संबन्धातीति यावत् । तेन च यज्ञ-
 मेव संतनोति । अग्न्यां स एव विच्छिन्नः स्यात् । अतोऽयमावश्योऽभ्यासः
 इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

१ पृष्ठः] महादेवशास्त्रिसंफलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ३४७

पस्वी स्यादसंश्लिष्टोऽस्य यज्ञः स्यात्तपस्वी
स्याद्यज्ञमेव तत्संश्लेषयतीति विज्ञायते ॥ ६ ॥

यत्न इति यत्नमानमधिकृत्योच्यते, एकवचनात् । यत्नमानबहुत्वाद्बहुवचनं वक्ष्य-
माणानियमात् । योऽतपस्वी स्यात्स एवाधिकारी, इति ॥ ६ ॥

पीवा दीक्षते । कृशो यजते ॥ ७ ॥

पीवाशब्दः शरीरबलदाह्यार्थं प्रसिद्धः । कृशो यत्न इति शरीरगतपासादिषास्त्र-
शोषणेन पापक्षयो भवति । तथा चाऽऽश्वलायनेनोपसंहृतम् 'यदा वै दीक्षितः कृशो
भवति । अथ मेध्यो भवति' इति ॥ ७ ॥

तत्र चोदकेन दीक्षादिसंस्त्वविकल्पः प्राप्त एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा वा इत्यादिवि-
कल्पस्य प्रकृतौ श्रुतत्वात्तं विकल्पमपवदित्तुं दीक्षातांश्यानियमं सूत्रयति—

कास्या विश्वाद्यष्टाचत्वारिंशत् क्रामयति ॥ ८ ॥

कास्या ज्ञानात्यष्टाचत्वारिंशद्दिनपर्यन्तमत्यन्तसंयोग इह द्वितीया स्यात् । द्वादशाह
एकैकग्रहः सदीक्षीपसःक्रमपवृत्त्ये(ज्ये)त कर्मणां पृथक्त्वेन तेषां प्रत्येकं ज्योतिष्टोम-
प्रकृतिवत्त्वा (११-४-९) इति ॥ ८ ॥

पञ्चदश दीक्षेरन्नर्धमासायतनाः ॥ ९ ॥

क्रामयतीत्यन्वयः । आयतनाः परिमणाः ॥

सप्तदश प्रजाकामाः ॥ १० ॥

प्रजाकामा इति बहुवचनं यत्नमानबहुत्वाभिप्रायमिति गम्यते ॥ १० ॥

एकविंशतिरुक्कामाः । त्रयोविंशतिं प्रतिष्ठा-

कामाः । चतुर्विंशतिं ब्रह्मवर्चसकामाः ।

त्रिंशत्तं मासायतनाः । त्रयस्त्रिंशत्तमोजस्कामाः ।

चत्वारिंशत्तमिन्द्रियकामाः । चतुश्चत्वारिंशत्तं

वीर्यकामाः । अष्टाचत्वारिंशत्तं पशुकामाः ॥ ११ ॥

गतार्थः ॥ ११ ॥

अपरिमितं दीक्षेरन्नित्यन्ततो वदन्ति ॥ १२ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । अपरिमितं यावत्कृतं भवति तावदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तेऽप्यहीनस्य याजमाने स्थानिनः ॥ १३ ॥

वेऽन्ये सप्तदशस्यो वादा अहीन एव ते स्थानिन इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

अनेन सूत्रेण द्वादशाहयागविधिरन्वेय । तथा चारमच्छाखाया विधि श्रूयते—‘य कामयेत प्रजाययेति स द्वादशरात्रेण यजेत प्रव जायते’ (तै० स० ७-२-९ । ७-२-९) इति । स च द्वादश हो द्विविध — समूदो व्यूदश्च । तत्र समूदप्रकार मूनरारेण दर्शित — ‘यनीना व्याख्यास्याम । ऐन्द्रवायवाग्नौ प्रायणीयोदयनीयौ दशम चाह । अपेनरेषा नवानामैन्द्रवायवाग्र प्रथममह । अथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्र मेव विहिता त्रिरूपनीना परिवर्तते यद्ययूद ’ इति । एव समूदप्रकारमुक्त्वा व्यूदप्रकारोऽपि तेनैव दर्शित — ‘व्यूदे त्वैन्द्रवायवाग्नौ प्रायणीयोदयनीयावधेतेरेषा द्वादशानामैन्द्रवायवाग्र प्रथममह । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे ’ इति ॥ १ ॥

अथ द्वादशाह प्रकारान्तरेण प्रशसति—

ज्यैष्ठ्यमश्रुते स ह्येनमनुभवति ॥ २ ॥

यो द्वादशाहोऽन्त्यसौ ज्येष्ठस्य यज्ञ । तथा च शाखान्तरे श्रूयते— ज्येष्ठयज्ञो वा एष यद्द्वादशाह स वै देवाना श्रेष्ठो य एतेनाग्रे यजते’ (ऐ० ब्रा० १९-३) इति ॥ २ ॥

अहीनः सत्रं च ॥ ३ ॥

सोऽथ द्वादशरात्रो द्विविध । सत्ररूपोऽहीनरूपश्च । न-वस्ति द्वादशाहस्याहीनत्व सत्रत्व च । तत्रैव चिन्तयेते—किमहीनसत्रयोर्लक्षणभेदो नास्त्युतास्तीति । तत्र नास्तीति तावत् प्राष्ठम् । कुत । ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादश रात्रान्तानामहीनानामावृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूप तथा त्रयोदशरात्रादीना सत्राणामिति प्राप्ते द्रूम — आसीरन्नुपेयुरिति चोदनाद्वय यजमानबहुत्व च सत्रलक्षणम् । यजतिचोदना यजमानबहुत्वचोदनाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारादिति सिद्धान्त ॥ ३ ॥

तस्याग्निरल्पो व्याख्यातः ॥ ४ ॥

तस्य द्वादशाहस्य नित्योऽग्निर्नियत वाठको वा ॥ ४ ॥

गतश्रियश्छन्दसा यजेरन् ॥ ५ ॥

गता प्राज्ञा श्रीयेन स गतश्री शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्य । गतश्रिय इति बहुवचन सत्रे च बहुयजमानस्त्वनियमात्तदर्थमिति भाव ॥ ५ ॥

य कामयेत छन्दसा यजते सोऽस्मै धामः
समृध्यते । यजते यजन्त इति चोदनं योऽत

१-५२७:] महादेवशास्त्रिसंफलितप्रयोगचन्द्रिकाध्यासयोगसमेतम् । २४९

षोडश्या विधानाच्च द्वादशाहस्य सप्रत्यम् । इह ह्य यजमानैकवाक्यमितिषोडश्या
विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेषः ॥ १७ ॥

इदानीं सत्ररूपद्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधनाह—

य एवं विद्वान्द्वादशाहेन भक्तिगृह्णाति ॥ १८ ॥

एष ह वै कुण्ठयति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति (तै० सं० ७-२-१०) इति
निषेधात् । सत्रे हि ये यजमानास्त अस्विज इत्येवं यजमानत्वव्यवहारवद्विषयत्वव्यव-
हारोऽप्यस्ति । अत एव शाखा-तरे—‘अध्वर्युर्गृह्णाति दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति’
इत्यादावध्वर्युर्ब्रह्मादिशब्दैर्व्यवाहियन्ते । एवं सति अस्त्विकूटमुद्धत्वा यामान्तरवदत्र यो
दक्षिणां प्रतिगृह्णाति स प्रतिगृहीता शक्यभक्षणेन यः प्रत्यवायस्तं प्राप्नोति । नात्र
पञ्चमस्तशयो विवक्षितः, किन्तु ५(५)ख्याधादिशब्दः । किंचानेन यद्वर्जं नश्यते तद्वैरिव
भवति गोमोसमक्षणसमः प्रत्यवायो नवनीत्यर्थः । किंचैनं प्रतिगृहीतारमुद्दिश्य यस्मि-
न्वास्यपात्रे पाण्डे चार्जं भाषयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्ततः
शोधनाभावात्तद्युक्तमुद्दिष्टविकं मलं जायते तेन पात्रेण स्ववहर्तृगामविकः प्रत्यवायो
नवनीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं दक्षिणांनिषेधेन सत्रप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैकवाक्यमितिप्रयोगमपि दृढी-
करोति—

अस्विजो यजमानं चाधिकृत्य वदति ॥ १९ ॥

एक एव यजेत (तै० सं० ७-२-१०) इति श्रुतेरेकव्यवर्तृत्वात्फलभाक्त्वा-
च्चाहीनत्वं सिद्धम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मणानां तु सत्रमतो दीक्षितानां सप्तदशा-
नामासव उपपन्ति ॥ २० ॥

प्रकृतितो ब्राह्मणवर्तृत्वमतिविष्ये प्राप्तम् । (तै० सू० ६-६-२) इति । तथा-
विषयैव यजमानसंस्कारत्वाद्यजमानसंस्कारत्वेन राजन्दैवेदवप्राप्तिः । सप्तदशाः
सप्तदश कौपीनकदाहाकां समाप्तानाच्छाखान्तरत्वात्सामिन्वर्मणि दीक्षिताः सप्तदश
इत्यर्थः ॥ २० ॥

चोदना सर्वं इष्टप्रथमपञ्चा शृणुषतिर्वा ॥ (त० १) ॥ २१ ॥

एवमापस्त्वोऽपि । ‘सर्वं अस्विनं इष्टप्रथमपञ्चास्तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ’ (तै० सं०,
७-१-१०) इति । तस्मान्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चाप्यमादिष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषां,
पुत्रव्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः । एतेन सर्वं अस्विन आशिक्षाप्रथमं एव भवेत्पुत्ति

चोदना । तान्पुण्यादित्यर्थः । अथवा—विहारस्याग्नीनामन्यदीयानामप्यन्योपकोरे प्रभुत्वा-
दनाहिताग्नीनामपि द्वादशाहसत्रं स्यादिति मीमांसकाः ॥ २१ ॥

सर्वे यानमानमार्त्विज्येनाविप्रतिपिद्धं कुर्युः ॥ २२ ॥

सर्वं ऋत्विजो यजमानस्य वर्मं न विप्रतिपिद्धं कुर्युः ॥ २२ ॥

गृहपतिः परार्थानि यथा घृषाञ्जनमृतुयान्यामि-
त्यैव रूपानि धर्मप्रतिषेधे भूयसा धर्मोऽनुग्राह्यते
(गृहपतेर्वा) ॥ २३ ॥

तत्रापि परार्थादविकारेणेति केचित् । गृहपतिर्यजमानः । गतम् ॥ २३ ॥

सामिधेनीषु चोदकप्राष्ठं नियममाह—

गृहपतेरेव सामिधेनीकल्पेनेति कुर्वीरन् ॥ २४ ॥

अत्राप्यावस्तम्बीये तु विशेषः—‘गृहपतेरेव सामिधेनीकल्पेनावदानकल्पेनेति प्रका-
मेयुर्यानि चान्यान्येवंरूपाणि स्युः’ (आप० श्रौ० २१-२-३) । ‘तस्य सप्तदश
सामिधेनीरनुब्रूयात्’ (ऐ० ब्रा० १९-४) इति बह्वृचचाक्षणम् । गृहपतिरेव
सामिधेनिकल्पः । केचिच्चिन्तिः सृ(सृ)गित्यादिवर्जं प्रत्यगाशीरिष्टां स्तुच्यन्वारब्धो गण-
पतिरेव समारम्भेति मन्त्रे यज्ञपतीनामिन्द्रावागन्स्वाहेति । होता—मार्गवच्यावनाग्रवान-
और्वजामदन्व इति । आप्यवरगमन्यैर्गोत्रैर्वा यावदभ्यावर्तत इत्येकः पक्षः । आश्वलाय-
नकल्पेऽप्येवं द्रष्टव्यः । अग्रे महा१५ असीत्यग्निनात्येकत्वात्तदा समानगोत्राणां तन्त्रेण
वरणमितरेषां भेदेन समानविषये तन्त्रेणोहेन वा प्रकृतिः ॥ २४ ॥

त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां सामिधेनीपरिधानीया ।

आञ्जुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ॥ २५ ॥

सामिधेनीपरिधानीया विरन्वाहेत्युभयत्र संबन्धः ॥ २५ ॥

नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनका-
नाम् । तन्नूपादितरेषां गोत्राणाम् ॥ २६ ॥

आपस्तम्बेऽप्येवम् । ननु—‘राजन्यवासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः ।
तन्नूपादितरेषाम्’ इत्यादि । स दीक्षणीयादिष्वनिर्दिष्टः सन्नेष्वनेकवर्तुकेषु प्राप्तसत्र
संदिह्यते । किं मित्रकल्पा अपि संहृत्य सत्रमासीरञ्जत तुल्यकल्पा एवेति । तदर्थमिदं
विचार्यते—किं वासिष्ठाद्यो नाराशंसाद्यत्वेन वर्तारो विधीयन्ते, उत वासिष्ठादां-
दिस्य नाराशंसादि तादर्थ्येन विधीयत इति । तत्र वासिष्ठार्थत्वेन विधाने कल्पकल्पना-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २५१

प्रसङ्गात्प्रकरणवाचाच्च वासिष्ठाद्य एव नाराशांसाद्यङ्गत्वेन विधीयन्ते । पृष्ठी च संबन्ध-
वाचिनी । सत्रेषु च सत्रिणां प्रत्येकमेव कर्तृत्वमिति स्थितम् । अतस्त्वत्र वासिष्ठा-
वासिष्ठे. क्रियमाणो नाराशांसे वासिष्ठेनापि तावत्क्रियत एवेति अविगुणस्तथा तनू-
पादप्यन्यैरतोऽयं कंचित्कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अप्यधिश्रित्यैराश्रित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—
वासिष्ठादीन्स्वामित्वेनोद्दिश्य तादर्थ्येन नाराशांसादि विधीयते । तादर्थ्यं च ऋतूपका-
रद्वारेणोपपन्नमिति न फलकल्पनापत्तिः । एवं, च धात्वर्थस्यान्यत्र विधानात्संनिकृष्ट-
विधिर्भवति । प्रयागोद्देशेन तु वासिष्ठादिविधौ धात्वर्थेऽन्यत्र विधानाद्धिमकृष्टार्थविधानं
स्यात् । ततश्च सत्रेऽन्यतरकल्पाश्रयणेऽन्येषां तेन ऋतूपकाराख्यामादिगुणः ऋतुर्न फलं
साधयेत् । तस्मात्तुल्यकल्पानामेवाधिकारः ॥ २६ ॥

सावित्राणि दोष्यन्तः संनिवपेरन्हुत्वा विनि-
वपेरन् ॥ २७ ॥

सावित्राणि जुहोति (ते० सं० १-१) इति विधिराश्रितः ॥ २७ ॥

पशुभिर्यक्ष्यमाणाः संनिवपेराश्रित्वा निवपेरन्नु-
हपतिर्वाऽरण्याः संनिवपेरन् ॥ २८ ॥

पशुभिरिति पञ्चपञ्चम्यम् । सर्वे यान्मानं कुर्युः । जषानुमन्त्रणोपस्थानादिषु प्रथममा-
र्त्विज्यं ततो यान्मानमरण्योर्द्वयोर्गृहपतिर्वा । समारोपणादिनियम एका स्थादि-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

य इतोऽग्निर्ननिष्पते स नः सर्वेषां यदनेन यज्ञेन
जेप्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सहासह नः साधु-
तुल्या य एवं पापं करवत्तस्यैव तद्वित्तुत्तम् ॥ २९ ॥

पशुबन्धेन वायव्येन वा तदर्थं षड्दोत्रादि निरूढपशुबन्धवदित्यर्थः ॥ २९ ॥

गृहपतिः समारोपयते । स्वयमितरे गृहप-
तिर्वा ॥ ३० ॥

अरण्योरात्मनि वा गृहपतेरेवाधिकार इतरे, अन्वारम्भणमात्रमिति भावः ॥ ३० ॥

सर्वेषाम् ॥ ३१ ॥

ऋत्विनामेव ॥ ३१ ॥

अथ द्वादशाहे दीक्षायाः कालविशेषं विधातुं शास्त्रान्तरमतं च विधत्ते—
शिशिरे दीक्षन्ते । वसन्तं चक्षिष्टन्त इति
विज्ञायते ॥ ३२ ॥

१ दीक्षा वै देवेभ्योऽपानामत्तां वासन्तिकाम्या मासाभ्यामन्वयुञ्जत, (ऐ० ब्रा० १९-४) इत्यादि बहुवृत्तब्राह्मण प्रस्तौति । एवमापस्तम्बेऽपि ॥ ३२ ॥

शिशिरो वै तस्य प्रायण वसन्तं उदयनम् ॥ ३३ ॥

— १ शिशिरो वा एतस्य प्रायण वसन्त उत्थानमिति (वा० ब्रा० ३४-९) वाठकब्राह्मणम् ॥ ३३ ॥

ऋध्नुवन्ते य एवं विद्वांसः शिशिरे दीक्षन्ते वसन्त
उत्तिष्ठन्तीति विज्ञायते ॥ ३४ ॥

शिशिरे दीक्षाप्रशसार्थेय श्रुतिरुदाहृता ॥ ३४ ॥

पदसु व्युष्टास्वापूर्वमाणपक्षस्य चेष्यमाणा दीक्षेरन् ॥ ३५ ॥

एतेन महाग्निपक्षमाश्रित्य प्रयोग — सप्तदशावराध्व्यो पुरथा शिशिर एकाष्ट-
कायामिष्टाप्रथमयज्ञास्तत आत्मन्वरण्योर्वा समारोप्यैकत्र गत्वा स्वाऽग्निनिधौ सर्वे
सपत्नीका द्वादशाहेन सप्तभूतेन साग्निचित्येन यक्ष्यामह इति प्रभायेमहीति सकल्प ।
स्वर्गोऽपि फलम् । विद्युत् । न सोमप्रवाकवरणम् । न ऋत्विग्वरणम् । अन्योन्य त्वस्माक
गृहपतिस्त्व ब्रह्मेत्यादिर्दीक्षाक्रमेण परस्पर विज्ञापयेयुर्न मधुपर्क । देवयजन देवतोपस्थान
द्रव्यनिर्देश साधारणद्रव्येण । गृहपतिर्नान्दीश्राद्ध कृत्वा पूर्ववदग्निं मणित्वा विहृत्य
दीक्षाधिने क्वचित्पशु विषत्ते— 'स पुरस्ताद्दीक्षाया प्राजापत्य पशुमालभते' (ऐ० ब्रा०
१९-४) इति । यो दीक्षां वाञ्छति स पुमान्दीक्षोपक्रमत्पुरा प्रजापतिदेवताक पशु
मालभत । द्विविधो हि द्वादशाह — साग्निचित्यो निराग्निचित्यश्च । तत्राग्निचयनयुक्तं
पशुरयमवगन्तं य । वायव्यो वाऽस्मच्छाखाया समाज्ञात ॥ ३६ ॥

प्रथम सावित्रहोमागुलासभरणान्त कृत्वा पुरुषशिरोहरण मृदोपलेपन तत पर्वणि
पूर्ववत् । समारोप्य देवयजन प्राप्य पशुमन्वेन यक्ष्यामह इत्याद्युदवसाय देवयजन
कृत्वा पूर्ववन्मापित्वाऽऽयतने निधाय ।

संवादे संनिवपनं कृत्वा दीक्षणीयाप्रभृतीनि कर्माणि
कुर्वते । य इतोऽग्निर्ननिप्यते स न, सर्वेषा यदनेन
यज्ञेन जेष्यामोऽनेन सन्नेनेति ॥ (स्त० २) ॥ अत्र संवादे
मृयुरध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा मध्यतः कारिणो दीक्षयति
होतार ब्रह्माणमुद्गातारम् । प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युं दीक्षयि-
त्वाऽग्निं नो दीक्षयति मैत्रावरुण ब्राह्मणाच्छसिनं
स्तोतारम् । नेष्टा प्रतिप्रस्थातारं दीक्षयित्वा तृतीयानो
दीक्षयति । अच्छावाकमाग्नीध्र मतिर्नारम् । उद्येना

नेष्टारं दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति श्रावस्तुतं पोतारं
सुश्रवण्यम् । ततस्तं प्रतिमस्थाता दीक्षयति । अन्यो वा
दीक्षितो ब्राह्मण एनमनुपूर्वं दीक्षेरन् । नातन्त्रीभावादे-
कैकमपवर्गयति । अन्यगोत्रव्यवायात् समानगोत्राणा-
भार्ययाणामभ्यावर्तते । पत्नीनामेकस्थाने पत्नीर्दीक्ष-
यन्ति । तासां याजमनिर्धर्मा व्याख्याताः ॥ ३६ ॥

अत्र दर्विहोमपश्चिष्टिभ्य एवं प्रयोगः । सर्वे यजमाना याजमानं कुर्युः । अग्निं गृह्णा-
मीत्यादि गोमज्जनान्तं सर्वं कुर्युरिति वचनादध्वर्याचार्यविर्यं कृत्वा पश्चाच्चान्जमानम् ।
सर्वासां पत्नीनां दीक्षाक्रमेण योक्त्रवन्धनम् । गतमन्यन् ॥ ३६ ॥

अन्वहं दीक्षामंके समापनन्ति ॥ ३७ ॥

अन्वहं सद्यः ॥ ३७ ॥

द्वयहे त्रयह इति क्रामयति आ द्वादशाहात् ॥ ३७ ॥

अग्निवद्विकल्पः । द्वयहे दीसेत त्रयहे दीसेतेत्येवं क्रामत्या द्वादशाहात् ॥ ३८ ॥

उपसस्तु त्रयोदशो दीक्षत । तेन [न] घ्रा(श)हणा
भषितव्यमुपदीक्षमाणा अघ्रीतुपवपन्न्युष्याऽऽत्ससः३का-
रेण प्रक्रामेत्) द्वादश दीक्षाः ॥ ३९ ॥

दीक्षाविशेषं तु—द्वादश रात्रीर्दीक्षित इत्याह (तै० सं० ७-२-१०) इत्याहु-
पसद्विशेषं विवक्षे—अचतुर्था वा एतास्तिव्यस्तिस्रो रात्रयो यद्वादशोपसदो वाः
प्रपन्ना यज्ञं ताभिः संभरति या द्वितीया यज्ञं ताभिरारभते चान्तृतीयाः पात्राणि ताभि-
निर्गमित्ते वाश्चतुर्थां रविं ताभिरात्मानमन्तरं गुन्वते ' (तै० सं० ७-२-१०)
इति । अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो वा. सन्ति ताभित्वास्तिरु एकैना राशि-
रूपेण चतुर्णां विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगतभिस्तिस्त्रिभिर्दक्षसाधनसपादनं भवति ।
द्वितीयरशिगताभिस्तिस्त्रिभिर्दक्षमुपक्रमते । तृतीयराशिगताभिरितिस्त्रिभिर्दक्षपात्राणि शोष-
यति । चतुर्थराशिगताभिस्तिस्त्रिभिः स्वात्मनोऽन्तं शुद्धिं करोति ॥ ३९ ॥

न मनीहारसंज्ञासनं सत्रभूते विद्यते ॥ ४० ॥

न मनीहारसंज्ञासन्नि सत्रे ॥ ४० ॥

षोडशी सोमविक्रयणी ॥ ४१ ॥

षोडशिकसोमक्रयणी ॥ ४१ ॥

द्वादशाहायाऽऽत्सं राजानं क्रीणाति ॥ ४२ ॥

राजानं फ्रीत्सोपनक्ष निदधाति द्वादशाहायाऽऽत्समिति ॥ ४२ ॥

द्वादशोपसदः ॥ ४३ ॥

द्वादशाह इति शेषः । उपसत्सु द्वादशाहे संभारयजूषि व्याचष्ट इत्यापसत्सुः ॥ ४३ ॥

अनूपसदमग्निं चिनोति ॥ ४४ ॥

पूर्ववद्ग्याख्येयम् ॥ ४४ ॥

द्व्यहमेकैका चितिः ॥ ४५ ॥

द्व्यहं द्व्यहमेकैका चितिर्भवति ॥ ४५ ॥

चतुरहमुच्यते ॥ ४६ ॥

चितिर्भवति ॥ ४६ ॥

आ त्रिरात्रं चतुस्तनानि व्रताति भवन्ति ॥ ४७ ॥

आङ्गिति मर्यादा ॥ ४७ ॥

एवं त्रिस्तनानि द्विस्तनानि एकस्तनानि ॥ ४८ ॥

चतुस्तनं त्रिस्तनं द्विस्तनमेकस्तनमिति त्र्यहं त्र्यहं व्रतानि भवन्तीति शेषः ॥ ४८ ॥

भूर्धो व्रतमिच्छेदधन एकं सुवमभ्युन्नयेत् ॥ ४९ ॥

य एषां व्रतमिच्छेदभिपूरयितुं धन एकं सुवमुन्नीय नापरमुन्नयेतेति ॥ ४९ ॥

एकविंशतिश्छदिसदः ॥ ५० ॥

एकविंशन्तोमाना प्रतिष्ठेति (तै० सं० ६-२-१०) त्रिवृदादीनां ज्योतिषां सन्नान्तर्भावात् प्रतिष्ठार्थं भवति । देवतातद्धितग्रहणात् 'इन्द्रस्य सदः' (तै० सं० १-३-१) इति मन्त्रगता पृष्ठी व्याख्यायत इत्येके । शाखान्तरस्य पदं ब्राह्मणं दर्शयतीत्यन्ये । छदिरधिनिदधाति (तै० सं० ६-२-१०) छानार्थं कटमुपरि निदधाति । देवता-बन्धेन हि सद ऐन्द्रम् । तस्मादिन्द्रस्य सदः सदनमित्युच्यते । इन्द्रस्य प्राधान्यात् ॥ ५० ॥

संतृष्णे अधिपवणफलके ॥ (स्व० २) ॥ ५१ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

यस्मात्संतृष्णे हन् तस्मादधिपवणफलके न संतृणात्ति विद्वा प्रोते न करोति । यदधिपवणे न संतृणात्ति (तै० सं० ६-२-११) इति ब्राह्मणम् । संतृष्णे अधिपवणफलके भवत इति सूत्रे शेषः ॥ ५१ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याया महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-

चन्द्रिकाया षोडशप्रश्ने प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

अथ षोडशप्रश्ने द्वितीय एटलः ।

व्याख्यात एकयूपः ॥ १ ॥

गतः ॥ १ ॥

यदि यूपैकादशिनी स्वादन्वहमेकैर्कं यूपं सांघि-
न्यात्सर्वांन्वा ॥ २ ॥

अन्वहं सप्त । यूपं भिनोति उच्छ्रयति । एकयूपाभिप्रायेणैकवचनम् ॥ २ ॥
औषधसध्येऽहन्यन्वहं मीयमानेष्वहरहरूपस्योऽ-
भाचर्तेत ॥ आग्निष्ठ एवोदयनीये पशुमुपा-
कुर्षात् ॥ ३ ॥

उपेत्य शैतेऽन्न यत्रोपेत्यासुरान्नायन्ते देवा इत्युपशय । पचाद्यच् । तस्माद्येन
कारणेन दक्षिणत उपशये उपशैते ऽद्भ्रातृव्यापनुस्यै भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्वोभूते प्रतायते ज्योतिष्टोमः ॥ ४ ॥

अग्निष्ठान्त सर्वेषां यूपसंस्मार्जनकाल एकादश यूपमि(पनि)च्छन्ति । यूपान्नं गृह-
पति(उप)दायनी(नि)धान दक्षिणत सर्वेषां सकृदेव निदधाति । अस्मि-पक्षेऽग्नीषोमीय-
दिने पारिस्तरणान्त महाशिवाना मन्त्राणामुपदेशेन विकृत्यर्थत्वादनूह । केचिद्गृहमि-
च्छन्ति । उहस्तु यजमानाभिधायकानां त्वग्नेचभिधायकानामपि विशिष्टेषु मन्त्रेषु सर्वं
श्रोह । यजमानाभिधाने—श्वोभूते प्रतायत इति । महारात्रे बुद्ध्वा ज्योतिष्टोमः ॥ ४ ॥

वैश्वानरोऽतिरात्रः । उपावहरणकालं यावानेका-
हायाऽऽप्तस्तावन्तं राजानमन्यस्मिन्वासस्युपन-
शोपावहरति ॥ ५ ॥ प्रत्युपनशोतरं निद-
धाति ॥ ६ ॥

वैश्वानरप्रायणीयोऽतिरात्र । वैश्वानरेण दृष्ट । सौमिकपात्रासादनवाले ध्रुवं प्रयुज्य
षोडशीपात्रमपा सवालोक यजमानेनाभिवहत (इत्यादि) पाशुक्पात्रे(ध्राणि) द्वे
यूपरात्रे । एक पशु । एव कुम्भ्यादय । आ राज उपावहरणात्कृताया (स्वा)
यावन्तं सौमयेकस्मा अह आप्तमन्यते, तावन्तम यस्मिन्वाससि बद्ध्वा प्रत्युपनशोतेरेषामह-
नामितरस्मिन्वाससि बद्ध्वा प्रत्यारोप्य तमुपावहरति ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवमहरहः क्रियते । अन्वह योगविमोक्षणे ॥ ७ ॥

एवमहरहत्तमवर्नं कृत्वाऽग्निं युनक्ति० इत्यादि सर्वं प्रकृतियत् ॥ ७ ॥

प्रपमेऽहनि युनक्ति । उत्तमे विमुञ्चतीत्येकेषाम् ॥ ८ ॥

अयं कल्पः शास्त्रान्तरस्थः ॥ ८ ॥

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्दशमे चाह्नि पृश्नि-
प्राणग्रहान्गृहात्यभिषवमाणेन माकृतस्य यजुर्मा-
नस्य प्रथमेन मन्त्रेण मीत्वा वायुरसि प्राणी
नामेति दशभिर्मन्त्रैर्दश पृश्निमानानि मिमीते ॥९॥
उत्तरेणोत्तरेण यजुर्मानेन मीत्वाऽयं पुरो
भुव इति दशभिर्मन्त्रैर्दश प्राणग्रहमानानि
मिमीते ॥ १० ॥

उपांशमिषवणकाले पृश्निप्राणग्रहे विमानम् । एवं प्रयोगः—प्राकृतं यजुर्मान-
नमनुदुत्य—इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्युक्त्वा वायुरसि प्राणो नामेत्यादि षडतस्य त्वा
ज्योतिष इत्यन्तैर्दशभिः पृश्निग्रहैर्भन्त्रैर्दश मानानि मिमीते । नवनवांशमाने सर्वत्रोत्तरं
यजुर्मानमनुदुत्य—इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्युक्त्वाऽयं पुरो भुव इति दशभिः प्राणग्रहै-
र्दश मानानि मिमीते । अयं पुरो भुव इति प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामीत्येवं
मन्त्राः । एवमुक्तानि मानानि व्यतिपजति । इन्द्राय त्वाऽभिमातिष इत्युक्त्वा वायुरसि
प्राणो नाम० ज्योतिष इत्यन्तैर्दश । इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते, अयं पुरो भुवो गृह्णामीत्य-
न्तैर्दश । इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते वायुरसिति दश नामानि पूर्षवत् । ततः पञ्चहृत्वे-
स्तूर्णां नवनवांशवत्सर्वेषु मानेषु तूर्णाकेषु च ॥ ९ ॥ १० ॥

उत्तरोत्तरे यजुर्मानेन व्यतिपजति ॥ ११ ॥

उत्तरपक्षो विस्तरार्थः ॥ ११ ॥

भूयसां प्रातःसवनायेत्यादिसमूहपक्षमाश्रित्य विधिं वक्ष्यामः—

ऐन्द्रवायवाग्रां प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ दशमं
चाहः । अथेतरेषां नवानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममह-
रथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणत्तमेवं इयनीकास्त्रिः परि-
वर्तन्तं समूहं छन्दसि ॥ (स्व०४) ॥ १२ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहमाग्रयणकाले छावापृथिवीभ्या पवते, एभ्यः सुन्वद्भ्यो यजमानेभ्यः
पवते मलामित्यादि वागमे प्राणान्पशुषु प्रजा मयि च यजमाने चेत्यादि सर्वेषां पशुशाल-
आग्नेयः पशुः । तत्राग्निर्देवीनामिमे सुन्वन्तो यजमाना इत्युहः ।—परिभूरशिमित्यादि
श्रुतत्वमित्यन्तं सर्वेषाम् । केचिद्द्वौ समुद्रावित्यादि अध्वर्युर्वेद्या चाऽऽदित्युज्यं कृत्वा
स्फ्यस्तारितिरित्यादि आगन्त पितर इत्यन्तं सर्वेषाम् । सवनीयाभिर्गर्शनं गृहपतिरेव
द्विदेवत्यप्रचारे भूरसीत्यादि शिकं सर्वेषाम् । शुक्रान्वारम्भो गृहपतिरेव सौ देवौ शुक्राम-

न्यिनो० प्रमां मागे च यजमानेषु । इडामहणं सर्वेषां हविःशेषमसणं च । सोमस-
काणाले सर्वे यजमानाश्चमत्तान्मसपन्त्याविवज्यमसणं कृत्वा यानमानम् । एवं सर्वमस-
णेषु । पशुहोत्रादि सर्वेषामग्निं नरादि दूरे दक्षं गृहपतिमभर्तुमनूहो वा परार्पत्वात् । एते
प्रातःसपने प्रत्यगाशिषां सर्वयेजमानैः प्रयोगः कार्यः ।

माध्यंदिने ज्योतिषे हि कुरु सर्वेषां चाहुहोत्रादि सुपर्णोऽसि० विष्णोः त्वं
नः० इति च सर्वेषां दधिघर्ममसणं च दाशिणी होमौ हुत्वा उदु त्वं० चित्रमित्यादि
रूपेण च इत्यादेशोपः । यजमानाः कृष्णाजिनानि धून्वन्तो दक्षिणांपथेन गच्छन्त्युद-
मुखोऽन्तराऽऽग्निं च सदश्व गत्वाग्नेः(त्वाऽऽग्ने)यदानं गृहपतेरेव । ततश्चात्वालोत्करान्त-
रेण दक्षिणा गच्छति । एष दक्षिणापथः । ततः सत्रोदीक्षणं ततश्चमत्तान्मसपन्त्याविवज्य-
मसणं दानं गृहपतेरेव । सत्रे तु [ऋत्विग्न्यो] न दक्षिणा पृथगृत्विक्वरणाभावात् ।
एवमहरहः, इत्यापस्तम्बः । न विषण्णप्रासनं वैश्वकर्मेणेषु पक्षपतानिःसूहः । शेषं
पूर्वेषु ॥

आदित्यारम्भणं तृतीयसवनं यजमाना अग्निः पातु शास्ते विश्वा देवा यन्ते यानिर्मा-
नेभ्यः शर्म आदित्यान्वारम्भः, आशीरावनयनं च गृहपतेरेव । केचित्— सर्वेषां यजि-
माननपमिच्छन्ति । एतादृशेषु होतृचमसखावर्णं धाराणा गृहपतिरेव वैप्रुषहोमाः एक-
मानः सर्षणं च सर्वेषामिति केचित् । ब्रह्माणभारम्य आयुषे हि कुर्विति सर्वेषां पिण्ड-
प्रदानं च नमो वः पितर इति सर्वेषां पद्दोता गृहपतेरेव । अग्न्येदानेषु सुवर्तु-
यजमानेष्वग्निः । यज्ञायज्ञिये एकया प्रस्तुतं भवत्यथ नमस्ते अस्तु मा मा हि वसिः,
इति । अहरहःपक्षे वा पत्रेननीनयनं सर्वासा पत्नीनां, गृहणकाले पृथगेव ब्रह्मति ।
करिभ्यश्छ उत्तरस्मा[दा]वसति परिगृह्णाति यथा त्वं सूर्यासीति सर्वेषामायुर्मं इन्द्रिय-
मिति च वर्तमान एवातिरामे षोडशी वमसेषु ब्रह्मालितेपूत्तरस्मा[दा] आग्नेया यजमानस्य
ध्रुवगुणित्यादिभिः पयासि विनासति दोहं यानमानं च सर्वेषामत्र प्रतिप्रस्थाता पयस्वार्थं
सायंदोहं दोहयति मैत्रावरुण्याः । एवमादयः सत्रे अह्निने च साधारणाः ।

नन्वस्ति द्वादशाहे ध्यनीका । ऐन्द्रवायवामौ प्राणिणोद्यनीयौ दशमं चाहः ।
अपेतेरेषां नवानामहामेन्द्रवायवामां प्रथममहः । अथ शुक्राममथाऽऽग्नेयप्रथममहः । अथ
शुक्राममथाऽऽग्नेयप्रथममहः । अथ शुक्राममथाऽऽग्नेयप्रथममहः । अथ
द्वादशाहगतेषु द्वितीयतुर्वानचदृषेषु शिष्यहःसु अग्नेयेन्द्रवायवामां प्रथममहः । अथ
प्रत्यानि विहितानि । तेष्वार्यं रथंतरानिमित्तम् । द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च ब्रह्मती
व्यपस्थितम् । तदुपममत्र चोदकेन प्राप्तम् । तत्र पशुर्षा संशयः— अनुवदो वा परि-
संख्या वाऽग्नौवादे वा विधिर्वेति । दक्ष प्रास्तावाउवादे इति चेत् वैश्वर्ष्यापतेः । तर्हि

गणान्तरपरिसख्याऽस्त्विति चेन्न दोषत्रयापत्ते । चतुर्थेऽहन्यप्राप्त्याऽऽग्रयणाप्रत्वस्य विधित्सितस्य प्रशासार्थोऽयमर्थवादः, इति चेन्न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादाग्रयणा-
प्रत्वे यथा विधित्तेतरयोरपि द्रष्टव्य । न च प्राप्तत्वादाविधिरिति वाच्यम् । तस्य विधेरनैमित्तिकत्वाम्युपगमात् । रथतरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्ति । प्रयोजनं तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथतरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्यैन्द्रवायवाप्रत्वसिद्धिः ।
(१०-१-२३) ॥ १२ ॥

अथ व्यूढं छन्दस्यैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदय
नीयावतिरावावथेतरेषा दशानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथ-
ममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आम्रयणाम्ने । अथै
न्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्ने । अथाऽऽग्रयणाग्रमथ
द्वे ऐन्द्रवायवाग्ने ॥ १३ ॥

[भरत]द्वादशाहस्य कर्मफल पूर्ववत् । भरतद्वादशाहेन साग्निचित्येन सत्रमूलेन यस्यामह इति सत्रे, अहीने तु अहीनभूतेनेति विशेषः । एकश्चेत्तदप्ये काठकाग्निना पक्षे काठकाग्निमुक्तेनेति द्वादशातिरात्राअग्निष्टोमा रथतरसामान प्रायणीयोदयनीयौ चातिरात्रावग्निष्टोमौ तथाऽप्येकविंशतिश्छदि सदः । न पृष्ठधर्मा । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । पृथिप्राणग्रहणादि (दीन्) ग्राह्युत्तमध्वशनाविवाक्यमानसादीनि भवन्ति । समूदवत्त्य-
नीका पूर्ववत् । काठकोऽपि न लभ्यते न व्यूढः ॥

ननु द्विविधो हि द्वादशाहः—समूदो व्यूदश्च । तत्र समूदः पूर्वमुदाहृतः । अप्य व्यूद उदाह्रियते— ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ । अथेतरेषा दशानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आम्रयणाम्ने । अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्ने अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्ने इति । तत्र समूदस्य तावत् प्रकृतित्वमविवादम् । तद्वद्व्यूदोऽपि किं प्रकृतिं किं वा विकृतिरिति सशये प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुत—विधि-
साम्यात् । यथा समूदप्रकारः ऋत्वर्थो विहितस्तथा व्यूदप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्वि-
शेषोऽस्ति । येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निर्द्ध्यते । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्व-
मदृष्टचरम् । रथतरनृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमप्रभारपोस्तदर्शनादिति पूर्व पक्षः । व्यूदः समूदस्य विकृतिः । कुत । लिङ्गदर्शनात् । 'ऐन्द्रवायवम्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः' इति व्यूदे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा । तथा हि—व्यूदे प्रायणीयो-
दयनीयव्यतिरिक्तेषु दशम्बहसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाप्रत्वाद्दैन्द्रवायवस्याऽऽयतनम् । समूदे तु तदहर्नवानामह मध्ये द्विर्थायग्निनाग्नित्वाद्दैन्द्रवायवाग्रम् । तच्च व्यूदस्य विकृ-
तितायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधित्सिताग्रयणाप्रत्वन्तुतयेऽनूयत इत्युक्तम् । किं च य

कामयेत बहु स्यां प्रनावयेयेति कामाय व्यूढो विधीयते । तथा च सति समूहवत् क्तवर्थं विध्यभावाद्गन्तारसूहृत्सूहृत्तैपम्येण विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । ततः समूहस्य द्वाद-
शाहस्य विवृतिः । अहर्माण्वनयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपरिणः प्रयोजनम् । समूहस्यै
वातिदेश इति सिद्धान्तः (१०-६-२४) ॥ १३ ॥

तत्र भस्ममन्त्राः पदमानाभिपन्नणानि च
येन येन च्छन्दसा निगदाश्च तस्य स्थाने
ताभिः संनयेत व्यूहेन व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

ननु—सूते द्वादशाहे मरुमन्त्रमानं तदुभयमन्त्रपरिविक्रमाद्यानि चोदकप्रधानि ।
तत्र मरुमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीछन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगतीछन्दसं इति पदत्रयं
श्रूयते । तथा परिविस्तावकेऽर्थवादे पठयते—गायत्रो मध्यमः परिविद्वैष्टुपो
दक्षिणो जगत उचर इति । तथा कपालविषयं वनयं पठयते—अष्टाकपालः प्रातः-
सवनीय एकदशकपालो माध्यंदिनीयो द्वादशकपालस्तार्क्षसवनीक इति । अत्रा-
ष्टवादिभिरिभिः संख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दसि तत्तत्तदाक्षरस्युक्तिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । पूर्व
स्थिते सति व्यूढप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठयते—‘छन्दोऽसि वा अग्नौन्यस्य लोकमभ्य-
ध्यायन्—गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुभनगत्वा जगती गायत्र्याः, इति । तत्र संशयः—
सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भस्मपवमानपारिविक्रमलक्षणानामर्थानामुभयाविधमन्त्रगतच्छन्दो-
वाचिशब्दानां च कर्तव्यः किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र मन्त्रगतानामेवेति विशे-
षाश्वनात्सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः परमः । तेन गायत्रीशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो
पञ्चविष्टुप्शब्देदस्य माध्यंदिनीयस्य भस्मस्य स्थाने । स च तृतीयसवनीयस्य स्थाने,
सोऽपि प्रातःसवनीयस्य स्थाने । तथा बह्विष्मवानो माध्यंदिनपवमाने माध्यंदिनपवमा-
नमृतीयमवने । आर्षवपवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थानेऽपि परिविद्वैतिजतः ।
अर्णायान् द्रवीयानुत्ततः, अणिष्ठो हसिष्ठो मन्त्रतः । तथाऽष्टाकपालो माध्यंदिने
सवने । एकदशकपालस्तृतीयसवने । द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमः ।
मन्त्रद्वयशाब्देऽनप्येवं योजनीयमिति प्राप्ते मूमः—

छन्दसीति वाक्येऽर्था व्यतिक्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगताप्यत्र्यादिशब्दानामेव
व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेण गान्ध्यादिशब्दप्रयोगः स भशंसार्थः । भस्मवर्णानां मुख्यच्छ-
न्दस्त्वामाकाशिति सिद्धान्तः (१०-६-२५) ॥ १४ ॥

एवमुच्यतेषु पृष्ठपादेषु चीनविद्याद्वान्मृह्णाति ।
आप्रेयमेकविंशे । ऐन्द्रं त्रिणवे । सौर्यं त्रय-
स्त्रिणवे ॥ १५ ॥

उत्तरेषु पृष्ठचाहेष्विति वचनात्तत्र ॥ १५ ॥

पूर्वस्मिन्नयहे वाजसनेयिनः समाभन्ति । यत्र गौर-
वीतं साम तत्र सर्वान्पूर्णान् ग्रहान्गृह्णीयात् ॥ १६ ॥

परिपठन्ति वाजसनेयवाहणे ॥ १६ ॥

अथ पशुकृत्स्निरामेय प्रायणीयोऽतिरान आल
भन्ते श्वोभूते सारस्वतीं मेपीम् । एवं हि विद
तानैकादशिनानन्वहमालभन्त आग्नेयमुदयनीये
सौर्ये ब्रह्मवर्चसकामानाम् ॥ १७ ॥

अथ पशुकृत्स्निं प्रदर्शयते । आलभन्त इति बहुयज्ञमानाभिप्रायम् । श्वोभूते महारात्रे
नुर्द्ध्वा प्रायणीयमुदयनीयमुपयन्ति । उभौ षोडशिमन्तौ द्वादशाहस्य षोडसी (शी)
मतिरात्र इत्यार्षेयकल्पसूत्रवचनात् । अग्ने नयेत्यादिसम सर्वमुपावहरति अग्निं युज्मीति ।
उर्षांश्रमिषवकाले षुश्रिप्राणग्रहैर्मान पूर्वमेवोक्तम् । प्रायणीयोदयनीययोर्दशमेऽहनीति
त्रय कल्पे सूत्रकारेणोक्ता । त्रिष्वहसु यथास्वरूपमिति केचित् । सर्वत्र विकल्प
इति केचित् । ऐन्द्रवायवाग्र पशुकाल आग्नेय खण्ड । ए (ऐ) कादश (शी)
नेऽग्निं उपकरोति । ऐन्द्राग्ने वेति भाष्यकृत् । सारस्वतीं मेपीमिति सूत्रकारमति ।
सूर्यं ब्रह्मवर्चसकामस्योपशयनिर्देश कृष्णसृगस्ते पशुरित्यहरहर्ह्युपमानपक्षे । अग्नीषोमी-
यकाले—एव मिनोति तत्तु प्रायणीये मानः तस्मिन्नेव मिमीति आग्नेयमुपाकरोति तस्य
दक्षिणत उपशयनीयनिर्देशश्च । श्वोभूते सारस्वतमुपाकरोति द्वितीय मिनिति पश्चर्ष-
त्वाद्युपम्य (ब्रह्मवर्चसपशुकामा कामा ।) प्रधान तस्माद्दक्षिणतोऽपवर्गं । यूपाना-
मवि (मि) नोदपवर्गतो (त) सारस्वतस्य यूपस्य दक्षिणत उपशय स्थाप्यते ।
सारस्वतमुपाकृत्योपशयनिर्देश । एवमहन्युत्तरोत्तर पशु । यूपैकादशिन्या
पूर्ववत् ॥ १७ ॥

दक्षिणाकात्रैऽन्वह द्वादश शतान्यहीनभूते
ददाति ॥ १८ ॥

द्वादश शतानि न्या यहीने ॥ १८ ॥

सत्रे तु दक्षिणौ होमौ हुत्वेऽमह मा कल्प्याण्ये
कीर्त्यै स्वर्गाय लोकाय दक्षिणा नयामीति यज
मानाः कृष्णाजिनानि धून्वन्त उद्ब्रुवो दक्षिणाप-
थेनातिपन्ति ॥ १९ ॥

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३६१

सप्तै त्वयं विशेषः ॥ १९ ॥

एवमहरहः क्रियते ॥ २० ॥

एवमुक्तप्रकारेण ॥ २० ॥

उत्तमेऽहनि कृष्णविषाणाः मास्यन्ति ॥ २१ ॥

गतः ॥ २१ ॥

सख्यानि विसृजन्ते ॥ २२ ॥

उत्तम एवाहनि सख्यानि विसृजन्ते ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन्नहन्धुचररमा अह्ने यज्ञायज्ञीयं प्राति वसती-
वरीर्भृह्णाति ॥ २३ ॥

यज्ञायज्ञीयकाले वर्तमाने वसतीवरीः ॥ २३ ॥

पूर्वस्मिन्नहन्धुचररमा अह्ने स्तोत्रीयमनुरूपं कृत्वा
श्रुत्सति ॥ (ख०५) ॥ २४ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अनुरूपं सदृशम् । ' नाग्राहीनसंततयः ' इति वचनाभ्यापमासमेतम् ॥ २४ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रस्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलिताया प्रयोगचं-
न्द्रिकायां षोडशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ षोडशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

वर्तमानेऽतिरात्रे पयाश्चि विशारित ॥ १ ॥

वर्तमान एवातिरात्र उत्तरम्मा अह्ने पयाश्चि विशारितात्पस्तम्बः । वर्तमान एवा-
तिरात्रे षोडशप्रश्नेषु प्रक्षालितेपूताररमा अह्ने या यनमानस्य व्रतपुगित्यादिभिः
पयासि विशारित । दोहनाद्ययो गताः ॥ १ ॥

श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यः सोमपेभ्यः सोमं प्रवृत्तादिति भैत्रावरुणे-
नोच्यमाने स्वमगारं प्रविश्याऽऽग्नीध्रः श्वः सुत्या-
मिन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः
सोमपेभ्यः सोमं प्रवृत्तामि ब्रह्मन्वाचं यच्छ सुव-
हाप्य सुव्रह्मण्यामाह्वयेति संश्लेष्यति ॥ २ ॥

अहरहर्थोयविमोक्षपक्षे हरियोजने हुते श्वः सुत्यामिति । तदाऽऽग्नीध्र आग्नीध्र-
पदं प्रविश्य संश्लेष्यति । श्वः सुत्यामिति ॥ २ ॥

अद्य सुत्यामेतस्मिन्नहनि द्रूयाल्लुप्येत वा श्वः
सुत्यामितरेषु ॥ ३ ॥

‘स वै तल्लु श्वः सुत्यामिति द्रूयादित्याश्मरथ्यः । अद्य सुत्यामित्यालेखनः’ (आप०
श्री० २१-६-३) इत्यापस्तम्बः । अत ऊर्ध्वं श्वः सुत्यामिति नात्र संख्या ॥ ३ ॥
पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ ४ ॥

पत्नीसंयाजान्तं कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥

स०स्थिते ब्रह्मा वाचं विसृजते ॥ ५ ॥

संस्थितेऽहनि पत्नीसंयाजान्ते ब्रह्मा वाग्विसर्गं करोति ॥ ५ ॥

परिहरन्त्युदकं पत्नीभ्यः ॥ ६ ॥

एकस्मिन्काले परिहरन्ति पत्नीभ्य उदकं पानार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

हरन्ति समिद्धाराः ॥ ७ ॥

यनमानपुरुषाः समिद्धाहरणम् ॥ ७ ॥

मत्येत्याऽऽहवनीये समिधोऽभ्यादधति ॥ ८ ॥

पुनरागत्यैताः समिध आदायाऽऽदधति आहवनीये ॥ ८ ॥

एवमहरहः क्रियेरन् ॥ ९ ॥

गतः ॥ ९ ॥

तस्मिन्नहनि पृष्ठयः पडहः ॥ १० ॥

अथोत्तरस्मा अहने वसतीवरीणां परिहरणं, सन्नाभिमन्त्रणे कृते । सवनीयस्य
शाखाच्छेदनाभिध्मात्रं हीपोराहरणादि । उभयपक्षे वसतीवरीग्रहणं पूर्वद्युरेव । एतेषामेक-
स्मिन्नप्याक्रियमाणे नमो ब्रह्मण इत्याहुतिः ॥ १० ॥

त्रिवृदग्निष्टोमो रथंतरसामा ॥ ११ ॥

उपयन्तीविशेषः । सौमिरुपात्रप्रयोगकाल आग्नेयातिग्राह्यपात्रमेव पूर्वस्मिन्त्यह इति
विधौ क्रतुकरणकाले न होमः, यजुस्त्वा प्रतपनमेन्द्रवायवाग्रं, पशुकाले त्रिवृद्म्यः
सवनीयसारस्वतीं मेघमुपाकरोति । उत्तरतोऽग्निष्ठस्योपशयनिर्देशो न तु विधिः । पूर्व-
वहसिणाकाले कुर्युः ॥ ११ ॥

रथशब्देन माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ॥ १२ ॥

न्यायमूत्रे सूत्रान्तरे व्याख्यानात्परिभाषार्थमिदं सूत्रमापस्तम्बेऽप्येवम् ॥ १२ ॥

उपाकरणमन्त्रस्य शब्दो विकारः ॥ १३ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाले रथोपेण माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणं, शब्दो मन्त्रस्थाने

१. पर०] महादेवशास्त्रिसंवलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३६३

तत्रऽपि विषयि च पूर्ववत् । यज्ञायज्ञीये स्तूयमाने वसतीवरी पारिगृह्णाति । प्रतिदिन
पक्षे न विषाणप्राप्तन पत्नीसंयोजान्त समिदाधानान्त पूर्ववत् ॥ १३ ॥

पञ्चदश उक्थ्यो बृहत्सामा ॥ १४ ॥

श्व सुत्यामित्यादि । रात्रौ वसतीवरीपरिहरणादि पारिस्तरणान्त तन्त्रम् । श्वोभूते
महारात्रे बुद्ध्या पञ्चदश उक्थ्यो बृहत्साम, सोमपात्रासादनकाल ऐन्द्रातिग्राह्यपात्रमेव
पालसनेविमतपक्षे पूर्ववत् । सोमोषाहरणम्, अग्निं युजग्भि, प्रतिदिनपक्षे शुक्राभ्रमेव
एवाविग्राह्य ऐन्द्र एव । पशुकाले सौम्यो व्यान्यासेन दक्षिणे यूपेऽग्निघृष्ट्य सोपशयनि-
र्देश ॥ १४ ॥

दुन्दुभिश्चन्देन माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ॥ १५ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाले दुन्दुभिश्चन्देन मुरन प्रसिद्धस्तस्य घोषेण स्तोत्रोपाकर-
णमित्या ॥ १५ ॥

यदि स्तनयित्नुर्भवति स एव स्यादुपाकरणम-

त्रस्य शब्दो विकारः ॥ १६ ॥

स्तनयित्नुर्घोषेण वा पूर्ववत् । दक्षिणाकाले यज्ञायज्ञीये वसतीवरीदि पत्नीसंया-
जान्त समिदाधान च पूर्ववत् । अहानिसततयो रात्रौ पारिस्तरणान्तम् ॥ १६ ॥

सप्तदश उक्थ्यो वैरूपसामा ॥ १७ ॥

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्या सप्तदश उक्थ्यो वैरूपसामा । पात्रासादनकाले सौर्याति-
ग्राह्यपात्रमेव । मनुकरणमुपच्यवत् । आद्ययणाद्यमात्रायणाम् सौर्योऽतिग्राह्य । पशु-
काले त्रिवृद्ध्या परिवीथ यौष्ण श्याममग्निरहस्योत्तरे यूप उपशयनिर्देश ॥ १७ ॥

आधावेन माहेन्द्रस्तोत्रमुपाकरोति ॥ १८ ॥

तास्मिन्नाल अष्टावन्तम् ॥ १८ ॥

वाह्यो विकारस्तास्मिन्मुपाकृते प्रस्तुत उद्गाताऽ-

धावेन धुनुते ॥ १९ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाल आधावेन वाह्ये स्थानेन धुनुते स्तोत्रोपाकरणम् ।
प्रस्तुते उद्गाताऽऽधावेन धुनुते । पूर्ववद्दक्षिणाकाले दग्धाति । यज्ञायज्ञीयकाले वसती-
वरीदिसमिदाधानान्त पूर्ववद्दहीनसततस्य पारिस्तरणान्तम् ॥ १९ ॥

एकविंशः षोडशी वैराजसामा ॥ २० ॥

महारात्रे बुद्ध्या श्वोभूत एकविंश षोडशिन वैराजसामान्मुपगतीति दोष । अय-
थोत्पन्न षोडशीये (याऽ) न्तरेष्टा । स उक्थ्य इति वचनम् । अत्र यदि षोडशी
नीतिग्राह्यानेन पूर्वस्मिन्नुपहपस उत्तरस्मिन्नुपहपसे, अथप्रमृत्पात्रेपमतिग्राह्य गृह्णाति ।

ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकाले शितिष्टो षाहस्पत्यः पशुरग्निष्ठस्य दक्षिणस्य दक्षिण उप-
शयनिर्देशः ॥ २० ॥

न्युहं भवति हविष्कृता(दा)श्रुतपत्त्याश्रुतेषु प्रतिगरे
न्युहति ॥ २१ ॥

अस्मिन्नहनि भवन्ति न्युहताः । अर्धोवारादयो न्युह्वा ओ ओ इत्यादि हौत्रवि-
पयम् । तदाश्वलायनेन भावता चतुर्थेऽहनि प्रातरनुवाकपतिपदीत्यादिना प्रपक्षितम् ।
तत्तदुक्तेनैव मार्गेण प्रतिगरः ॥ २१ ॥

अरणीभ्यां माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति चर्हिषो
विकारः ॥ २२ ॥

पूर्ववदक्षिणाकाले ददाति । माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणकाले चर्हिःस्थानेऽरणीर्दग्धयं
षोपाकृतम् ॥ २२ ॥

तस्मिन्नुपाकृते प्रस्तुते ॥ (ख०६) ॥२३॥ उद्राता
दक्षिणमूरुमवकाभिरव्रच्छाद्य तत्रारणी संनिधा-
यार्घिं मन्थति ॥ २४ ॥ (तं) जातमुद्राताऽभि-
हिंकृत्य प्रस्तोत्रे प्रयच्छति ॥ २५ ॥ प्रस्तोताऽ-
ध्वर्यवे ॥ २६ ॥

साम प्रस्तुतं भवति स्तोमभागेऽप्युक्तेऽधोद्गातुर्दक्षिणमूरुं शंवालेरेवावर्त्य तस्मिन्-
रणीद्वयं निधाय मथनाद्य(रणीतोऽ)ध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ । तं जातमुद्राताऽभिहिंकृत्या-
ग्रेरुपरि हिंक्रोति । तमुद्राता प्रस्तोत्रे प्रयच्छति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

त५ सोऽग्रेण धिष्णिगान्पर्याहृत्याऽऽह्वर्नयेऽनु-
ग्रहृत्य मेदो अग्रे दीदिहीति विराजाऽभिजु-
होति ॥ २७ ॥

तं प्रस्तोताऽध्वर्यवे । अन्वयुरुत्तरेण धिष्णिगान्पर्याहृत्याऽऽग्नध्रियस्यैवोत्तरेण नीत्वा-
ऽऽह्वनीये सिपति मेदो अग्न इति विराजाऽभिजुहोति । गतमन्यत् ॥ २७ ॥

त्रिणव उक्थयः शाकरसामा ॥ २८ ॥

केचित्—यज्ञायज्ञीयकाल इत्यादि पत्नीसंयाजान्तं समिदाधानान्तं पूर्ववत् । अही-
नस्तंतयः पूर्ववत्परिस्तरणान्तम् । श्रोभूते महारात्रे बुद्ध्वा त्रिणवमुक्थयं शाकरसामा-
नमुपपन्तीति शेषः । महानाम्नीं पृष्ठं न त्वर्तिग्राह्याः । पूर्ववत्त्र्यहपश ऐन्द्र एकः
शुक्राग्रः । पशुकाले शिल्पो वैश्वदेवः । अग्निष्ठप्रमृत्युत्तरतश्चतुर्थे उपशयनिर्देशः
पूर्ववदक्षिणाकाले ॥ २८ ॥

परमः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ६६५

आङ्गिरवकावास्ताभिर्माहिन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ।

वर्हिषो विकारस्त्वस्मिन्नुपाकृते प्रस्तुते ॥ २९ ॥

माहिन्द्रस्य स्तोत्रोपाकरणकाले वर्हिष्यनेऽङ्गिरवकावास्ताभिरवका वास्वप्नु सिता-
स्ताभिस्तोत्रोपाकरणं वर्हिष्यां चोपाकृतं साम प्रस्तुतं भवति (आप० श्रौ०
२।-७-१०) इत्यापस्तम्बः ॥ २९ ॥

तिस्रः सर्षभां गावोऽग्नेण सदोऽपरेणाऽऽग्नीध्र-

मुदीचीनं दक्षिणापथेनातिक्रमयन्ति ॥ ३० ॥

तिस्रः सर्षभास्ति गोवः सह मदीवर्देनाग्नेण सदोऽपरेणाऽऽग्नीध्रमुदीचीनयन्ति ।
दक्षिणापथेनाहीने दक्षिणादानमृत्विजाम् । सद्ये ह्य न दानं न दक्षिणावर्षाभिः । पत्नी-
संवाजादि पूर्ववत्समिद्धधानान्तमहीनसंततयः परस्तरणान्तम् ॥ ३० ॥

त्रयास्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा [नम्] ॥ ३१ ॥

उपपत्तीति शेषः । ओम्ते महारात्रे शुद्ध्या त्रयास्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामानमुपयन्ति
न स्वतिप्राज्ञा । पूर्ववत्त्र्यहपक्ष उत्तरत्र्यहपक्षे च सौर्यातिप्राज्ञमेकमेव प्रयुनक्ति । पूर्व-
वत्त्र्यहपक्षोत्तरयोर्न स्वतिप्राज्ञाः । प्रथमे सर्वान्गृह्णातीति केचित् । अग्निष्टोमत्वा-
दाप्रथमात्रः । पशुकाळे ऐन्द्रः, इन्द्राय त्वा नृष्टमुपाकरोमीति । दक्षिणतश्चतुर्ष उपशेष-
निर्देशः पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

न्यूहमेतदहर्भवति ॥ ३२ ॥

न्यूहस्तदनुसारेण प्रतिगारः ॥ ३२ ॥

स्वयमुदुवार्यं भवति ॥ ३३ ॥

स्वयं गृह्यतिः (आप० श्रौ० २।-७-४) इत्यापस्तम्बः ॥ ३३ ॥

अध्वर्युं यजतमित्युच्यमाने हविर्धाने प्रविशपा-
ध्वर्युः शेष उत्तरयर्चा यजति उत्तरेण वा
शेषेण ॥ ३४ ॥

स्वयमध्वर्युर्ननुयार्जं यजति । स्वयं गृह्यति(ते) यजेत्यभिज्ञानात्प्रध्वर्युर्हविर्धानं
प्रविश्य शेष उत्तरयर्चा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

भभिना पिबतं सुतं (पशु) दीयद्मी शुचिब्रता ।
ऋतुना यज्ञवाहसा । ऋतुना सोमं पिबतं वीप-
दिति यद्यभ्यूढः (वतमित्यभ्यूढे यजति) ॥३५॥

वीपादेति वयट्क रोति । एवं गृह्यतेर्यथभ्यूढः ॥ ३५ ॥

अध्वर्यो भवता वास्मिन्विपर्यासो विधीयते ।

अग्ने नयेत्यृचा स्पष्टा हविर्धानं तु प्रद्वयम् ॥

अनुष्ठुभसृचमुक्त्वा एतेन श्लोकेन वा प्रायश्चित्तकथनम् । प्रायश्चित्तविधायकश्लोकः—

त्वं नो अग्ने च स त्वं नो मूर्धुवः सुव(स्व)स्तथैव च ।

अनाज्ञातनपं चैव मुरारेः स्मरणं परम् ॥ इति ।

एवं प्रायश्चित्तविधानमग्ने नयेत्यादि । सन्नयतिग्राह्याख्यः । यदा गौरर्वाते साम विद्यते तदाऽतिग्राह्याणा ग्रहणं दशमेऽहनि । अग्निष्टोमेऽपि यत्र गौरवीतसाम तद्ग्रहण-
तिग्राह्यान्ग्रहातीति षचनात् । उपांश्वभिषवकाले शुद्धिप्राणग्रहैर्मानं पूर्वमेवोक्तम् । वाय-
वाग्रम् । पशुकाले बारुणः पेरवः । दक्षिणतोऽत्य उपशयनिदेशः पूर्ववत् । दक्षिणाकाले
पूर्ववद्यज्ञायज्ञीये च पत्नीसेयानान्तं कृत्वा विधिरेतदहः षमिष आहरन्ति ॥ ८ ॥

नित्या औदुम्बरीश्च ॥ ९ ॥

समिष आहरन्तीत्यनुकर्षः ॥ ९ ॥

अभ्यादधति नित्याः ॥ १० ॥

आहवनीय इति शेषः ॥ १० ॥

उत्तरेणाऽऽहवनीयमौदुम्बरीरुपसादयन्ति ॥ ११ ॥

स्थापयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

असूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो दिन्वन्त्य-
ध्वरमिह रतिरिह रन्तिरिह रमध्वमिह रन्तिरिह रम-
तिरिह रमध्वमिह वो रमतिः । उपसृजं धरुणमिति
द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १२ ॥

समन्दारब्धेषु द्वाभ्यामृम्यां गार्हपत्ये जुहोति ॥ १२ ॥

अयं सहस्रमानधो हन्तः कवीनां मतिर्ज्योतिर्विधर्मा दधुः
समीचीरुपसः समैरयदरेपसः समोकसः सरेतसः सचेत-
सः स्वरमनुयुमन्तश्चिदाफोरित्यतिच्छन्दसर्वाऽऽहवनीयमुप-
तिष्ठन्ते ॥ (ख० ८) ॥ १३ ॥

अथाऽऽहवनीयं गत्वाऽतिच्छन्दमोपतिष्ठन्ते—अयं सहस्रमानध इति प्रगीयत
इति मीमांसकाः । मूत्रकरवचनं छन्दोगानामिति प्रतीयते-न ॥ १३ ॥

माज्ञापत्याय मनोप्रहाय संप्रसर्पन्ति ॥ १४ ॥

ततः प्राज्ञापत्याय मनोप्रहाय संप्रसर्पन्ति ब्रह्माध्वर्युयनमाना ॥ १४ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३६९

मसृष्टेभ्यनया त्वा पात्रेणेति पृथिवीं मनसा ध्यायन्
 प्रजापतये मनसै जुष्टं गृह्णातीति प्राजापत्यं मनो-
 ग्रहं गृह्णाति । यंयारूपमाज्ञाशब्द । तार्तीयसवनि-
 (नी)काद्वा सोमात्परिशाप(अप)वेद्यावानेकस्मै चम-
 सगणायामऽऽहः ॥ १५ ॥

प्रसृष्टेषुपांशु पात्रेण गृह्णाति, इति विधिः । अनया त्वा प्रजापतये जुष्टं गृह्णातीति ।
 आकाशाद्यपारुषं ध्यात्वा गृह्णाति । आकाशैरुद्देशमथवाऽग्निदोमचमसोत्सवकाल एक-
 स्मै चमसगणाय गृह्णाति । आतो यावान्परिमितः ॥ १५ ॥

तस्माद्दोषांशुपात्रेण गृह्णीयाद्दोतृचमसहृत्पया-
 थमसानुद्ययति ॥ १६ ॥ स्तुवशस्त्रे भयतः ॥ १७ ॥

गतः ॥ १६ ॥ १० ॥

तस्य सत्यं मनसा क्रियते ॥ १८ ॥ मनसा स्तोत्र-
 मुपाकरोति ॥ १९ ॥ मनसा प्रस्तौति ॥ २० ॥
 मनसोद्गायति ॥ २१ ॥ मनसा प्रतिहरति ॥ २२ ॥
 मनसा तिसृणां सार्धैराज्ञीनां पदकृत्वः प्रति-
 गृह्णाति ॥ २३ ॥

तस्माद्ग्रहणं वा स्तोत्रोपाकरणं प्रस्तौता उद्गाता प्रतिहर्ता च मनसा सार्धैराज्ञी-
 नाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

यद्यर्धशः शश्वानि नवकुरवो यदि पच्छ ओं
 होतरिति दशहोतुः प्रतिगरः । तथेति चतुर्होतुः ।
 ओमिति पञ्चहोतुः । तथेति षडहोतुः । अरात्सम
 होतरिति सप्तहोतुः ॥ २४ ॥

एवं मनसा प्रतिगरः । शंसनमनुमन्त्रणं च मनसेति बोधाद्यनादय ॥ २४ ॥

यनसाऽऽश्रुतमन्याश्रुते याज्या संमेषो वपदकारो भक्षमन्त्रश्च ॥ २५ ॥

मनसाऽऽश्रुतमन्याश्रुते । अनथशा यन सोमाना सोमपत्र उक्थशा यन सोममिति ।
 आकाशापक्षे मनसैव । याज्यान्ते निह्नु वपदकारानुपदकारौ । सोमपाकाशं वा हरति ।
 मसार्थं कथयति स्वयं सूत्रकारः ॥ २५ ॥

हुत्वा हरन्ति भक्षन्ते यत्समीक्षन्ते सरसमुपहव-
 धर्मा भवन्ति । गृह्यति पर्युपचिदय पृच्छन्ति
 ॥ (ख० ९) ॥ २६ ॥

श्वो भू(हु)त्वा सोममाकाश वा हरन्ति भक्षार्थं ते भक्षयितार समीक्षन्ते परस्पर समुपह्वो मनसाऽग्रे होता ततोऽध्वर्यु स्व स्व चमस चमसिन समाह्वया भक्षणं, मनसा मन्त्रमुक्त्वा सोम प्रत्यक्षेण भक्षयन्ति । आकाशपक्षे भक्षणमन्त्रे विशेष — भक्षेहीत्यादि प्रियो मे हृदोऽस्यश्चिनोस्त्वा बाहुभ्यां सः यास नृचक्षस त्वा देवाकाश सुचक्षा अवह्वयेप मन्द्राऽभिभूतिर्वाग्जुपाणाऽऽकाशस्य तृप्यतु इत्यादि । गणस्याऽऽवा- शदेवते मतिविद्, इत्येव भक्षणम् । विनिविश्य गृहपतिं ब्रह्मकथा वक्तव्या — इद वा अग्ने नैव किंचनाऽऽसीदित्येवमाद्या ॥ २६ ॥

यद्दशहोतारः सत्रमासत । केन ते गृहपतिनाऽऽर्जु-
वन् । केन प्रजा असृजन्तेत्यध्वर्युः पृच्छति ॥ २७ ॥

अथवा गृहपतिमवेक्ष्य महार्त्विज पर्युपविशन्ति समन्तत पृच्छेयु । ब्रह्म वै चतु-
र्होतार (तै० ब्रा० ३-१२-४) इति चतुर्होतृणा ब्रह्मत्वान्मध्वर्यु प्रथमं पृच्छति
यद्दशहोतार सत्रमासतेति ॥ २७ ॥

प्रजापतिना वै ते गृहपतिनाऽऽर्जुवन्तेन प्रजा असृ-
जन्तेति गृहपतिः प्रत्याह ॥ २८ ॥

प्रतिवचनम् ॥ २८ ॥

यच्चतुर्होतारः सत्रमासत केन ते गृहपतिनाऽऽर्जु-
वन्केनौपधीरसृजन्तेति ब्रह्मा पृच्छति । सोमेन वै
ते गृहपतिनाऽऽर्जुवन्तेनौपधीरसृजन्तेति गृहपतिः
प्रत्याह ॥ २९ ॥ यत्पञ्चहोतारः सत्रमासत
केन ते गृहपतिनाऽऽर्जुवन्केनैभ्यो लोकेभ्योऽ-
सुरान्प्राणुदन्त । केनैषा पशून्वृञ्जतेति होता
पृच्छति । अग्निना वै ते गृहपतिनाऽऽर्जुवन्ते-
नैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदन्त तेनैषा पशून्-
वृञ्जतेति गृहपतिः, प्रत्याह ॥ ३० ॥ यत्षड्दोतारः
सत्रमासत केन ते गृहपतिनाऽऽर्जुवन्केनर्तूनकल्प-
यन्तेति होतृका पृच्छन्ति । धात्रा वै ते गृहपति-
नाऽऽर्जुवन्तेनर्तूनकल्पयन्तेति गृहपतिः, प्रत्याह
॥ ३१ ॥ यत्सप्तहोतारः सत्रमासत केन ते गृह-
पतिनाऽऽर्जुवन्केन सुचरायन्केनेमाह्निवांसम-
तन्वन्नित्युद्गाता पृच्छति । अर्यभणा ते गृहपति-

पटलः] महादेवशास्त्रिसंवलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

नाऽऽधुर्वन्तेन सुवरायन्तेनेमाल्लोकांसमतन्वन्नि-
ति गृहपतिः प्रत्याह ॥ ३२ ॥

सर्वत्र प्रतिवचनं गृहपतेरेव । अहीनभूतेऽप्येवम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
प्रजापतिं परिवदन्ति । ३३ ॥

प्रजापतिं परिवदन्तीति विज्ञायते (२१-११-१३) इत्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ३३ ॥
अकुशलोऽयं प्रजापतिर्यो दक्षमशकान्ससृजेद्यः
स्तेनानिति ॥ ३४ ॥

प्रजापतिपरिवादा. प्रजापतेराराधनार्थं मुक्त्वर्थमित्यर्थः । ३४ ॥
अपि वा प्रजापतिपरिवादानां मन्त्रानधीयते-यद्-

रप्यानि प्रजापतिः पुरश्च ससृजे गिरीन् । कर्ताऽ-
ग्निश्च तद्भद्रं यद्भद्रं तन्म आ सुव ॥ यद्दूषा तम-

सा युक्त्वा दिने तेऽक्षिणष्टमातपत् । अम्भश्चात्य-
तिघर्षश्च तथा तप्ते प्रजापतिः (तेः) ॥ यस्स्ते-

नान्यदृष्टकान्दक्षान्मशकान्यदद्याश(य)वः । तदु-
ते वृजिनं तेषां तद्विषं तेन तेऽमृतम् ॥ प्रजापतिं दश-

महर्षिभ्यश्च मतिं कवीनामृषभं जनानाम् । सुपु-
सितिः सुद्रविणं दधानो विषाप्या लोके निदधा-

ति देवयुमित्येतैः परिवदेयुः ॥ ३५ ॥
अत्र श्रुतिः—प्रजापतिं परिवदन्त्याप्यैवेन तद्व्याचक्षते, इति फलार्थवादः, इति

मीमांसकाः । अपि वा प्रजापतिपरिवादानां मन्त्रान्पठन्ति केचिच्छास्त्रिनस्ते ते प्रत्ये-
तव्या ॥ ३५ ॥

अथ वरं वृण(णु)ते ॥ ३६ ॥

प्रजापतिपरिवादानन्तरं वरं वृण(णु)ते यजमान ॥ ३६ ॥
अदो नोऽस्त्विति यत्कामा भवन्ति

॥ (स्व०१०) ॥ ३७ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।
। यत्कामयते तस्य नाम गृह्णातीति भरद्वाजः । ' उत वै ब्राह्मणोऽनेकवामो भवति'
(१२१-१२-४) इत्यापस्तम्बः । यत्कामयते तदुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥
इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंवलितया
प्रयोगचन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ षोडशप्रश्ने प्रथमः पत्रः ।

अपि वा यदेवेतद्भूर्धुवः सुवः सुप्रजाः प्रजया
भूयासः सुवीरौ वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोपः
पोपैरिति तेन चैषाः सर्वे नामा अवरुद्धा
भवन्ति ॥ १ ॥

प्रनापतिकामनार्थोऽयं मन्त्रः । यदि कामा न विद्यन्ते तदाऽवरुद्धावरण-
निवृत्तिः ॥ १ ॥

(चतुर्होतृन्व्याख्याय द्वारौ सवृत्य) यथाधि-
ष्णियं पत्नीर्व्यासाद्य द्वारौ संवृत्याथैभ्यो वाच-
युपाकरोति ॥ २ ॥

चतुर्होतृन्व्याख्याय यजमानार्थेय (दय) सर्वे द्वारौ सवृत्य यथाधिष्णिय व्यव-
स्थिता उदगपवर्गास्तथा पत्नय आसन्ते । अथैभ्यो वाचं सृष्ट्यात्रमध्वर्युर्वा ॥ २ ॥

इह धृतिरिह विधृतिरिह रन्तिरिह रमतिरिन्यो-
दुम्बरी परिष्वजन्त उदरैरिवोपस्पृशन्तः समन्वा-
रभ्यौदुम्बरीमासते युवं तमिन्द्रा पर्वता पुरो
युधा यो नः पृतन्यादपतन्तमिद्वन्तं (द्रतं)
वज्रेण त तमिद्वन्तम् । दूरे च ता यच्छत्सद्गहनं
यदि नक्षदस्मारुः शूनूपरि शूर विश्वतो दर्मा-
दपिष्ठ विश्वत इति समन्वारब्धा सर्वास्तुत्तरस्य ह
विधानस्य दक्षिणैः पाणिभिः कटास्तेजनीभिर्वा
शिष्टपाना आतिपन्ति ॥ भाञ्च ईपद्गत्वा वागैतु
नाम्वागैतु वायुपतु वावसमैतूपमैतु वाग्भूर्धुवः
सुवरिति पञ्च वचाःसि व्याहरन्ति ॥ ३ ॥

इह धृतिरित्यनेन मन्त्रेणौदुम्बरी परिष्वज्य समन्वारम्य यजमाना वाग्यतास्तिष्ठन्ति ।
यथोदरैरुपस्पर्शनं भविव्याति तथा वर्तव्यम् । अर्हानेऽप्येता । तथैकेकस्य पत्नी
वाग्यतास्तिष्ठति । न सर्वा । अधिवृत्समूर्धे प्राञ्च परस्पर समन्वारब्धा सर्पन्ति ।
अर्हानेऽप्येता एव युव तमिन्द्रा पर्वतेति प्रयोगमन्त्र सर्वेषामुत्तरेण हविर्धानं गच्छन्ति ।
प्राङ्मुखा दक्षिणहस्तान् कटास्तेजनीभिरवलम्बमाना प्राञ्चो गत्वाऽऽहवनीयस्योत्तरे
वचासि व्याहरन्ति । वागीत्वत्यादि ॥ ३ ॥

अधिवृक्षसूर्ये सुवृक्षप्यया वाचं विसृजन्ते ॥ ४ ॥

अधिवृक्षसूर्ये वर्तमान एव चरद्भिः क्रियते सुवृक्षप्यान्तं नाग्विसर्गः ॥ ४ ॥

औदुम्बरीः समिध अभ्यादधाति ॥ ५ ॥

पूर्वमेवौदुम्बरीसमिधः पारिष्वज्जनं कृतवान्यमनस्येह वाग्विसर्गः सर्वेषामौदुम्बरीः, समिधः पूर्वमेवोपसादिता आहवनीये यजमानाः । अथ दशमेऽहनि यज्ञायज्ञीयकाले वसतीवर्यादि, अहीनसंततयः पारिस्तरणान्तम् ॥ ५ ॥

श्वोभूत उदयनीयः स व्याख्यातरूपः ॥ ६ ॥

गतार्थः ॥ ६ ॥

प्रायणीय उदयनीयो नात्राहीनसंतयो विद्यन्ते ॥ ७ ॥

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वा प्रायणीयवदुदयनीयमुपयन्ति । उभौ षोडशीमन्तौ द्वाद-
शाहस्य षोडशीमतिरात्रे इति करूपान्तरवचनात् । अत्रे नयेत्यादि समं सर्वमुपावहरति ।
अग्निं युनक्ति अत्रोपांश्वभिषक्काले पृथिव्याणामहेमानं पूर्वमेवोक्तम् । प्रायणीयोदयनीयो-
र्दशमेऽहनि इति त्रयः करूपाः सूत्रकारेणोक्ताः । त्रिष्वहःसु यथासंख्यमिति-
केचित् । सर्वत्र विरल्पा इत्यपरे । पशुकाल आग्नेयः । एकादशनेऽग्निष्ठ उपाकरोति
ऐन्द्राग्नौ वा । न खण्डः सूर्याय ब्रह्मवर्चसकामस्योपशयनिर्देशः । कृष्णमृगन्ते पशुरित्युह-
रहर्युपमानपक्षे अग्नीषोमीयकाल एकं मिनोति । तच्च प्रायणीये मानम् । तस्मिन्नेव
मिमिति । आग्नेयमुपाकरोति तस्य दक्षिणत उपशयनिर्देशश्च । श्वोभूते सारस्वतमुपाक-
रोति इत्यादि द्वितीयेऽहि मिनोति । पश्चर्धत्वाद्यूपस्य पशुक्रमः प्रधानत्वाद्दक्षिणतोऽपव-
र्गता यूपानां नोद्गमवर्गता । सारस्वतस्य यूपस्य, दक्षिणत उपशयः स्थाप्यते सार-
स्वतमुपाकृत्योपशयनिर्देशः । एवमहन्यहन्युत्तरोत्तरः पशुः । यूपैकादशिन्यां पूर्ववत् ॥७॥

पूर्वस्मिन्नहन्युत्तररमा अह्ने यज्ञायज्ञीयं प्राति वसती-
वरीर्गृह्णाति ॥ ८ ॥

दक्षिणाकाले यज्ञायज्ञीयं काले वर्तमाने वसतीवरीः ॥ ८ ॥

एता अहीनसंततयो भवन्ति ॥ ९ ॥

नात्राहीनसंततयः (स०श्रौ० ३६-१-७) इति वचनान्यायप्राप्तयेत् । नमस्ते
अस्त्विति मवत्येव ॥ ९ ॥

उतो तान्येव दीक्षितवसनानि परिधाय प्रचरेयुः ॥ १० ॥

कृष्णविषाणं प्रविध्यन्ति । षोडशीहोमे कृते रात्रिपर्यायेः प्रचर्य श्वोभूते तितेअ-
हियान्तमत्र सख्य (वाग्) विसर्गः । एकादश समिष्टयन्ति । अथ
सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ १० ॥

वपनकाले सशिखानि सन्नभूते वापयन्ते ॥ ११ ॥

अनुबन्ध्याया वपाया हुताया वपनकाले सशिखानि शिरासि वपन्ते मुण्डानी
त्यर्थ । शिखामनुप्रवपन्ते (तै० स० ७-२-) इति श्रुते । अहीनि तु शिखावर्जम् ।
तत पात्नीवर्तं कर्म ततोऽग्निर्विमोकादि ॥ ११ ॥

उदवसानीधेष्वन्यानृत्वजो वृत्वा तान्वा ज्योति
ष्टोमेनाग्निष्टोमेन पृष्टशमनीयेन सहस्रदक्षिणेन
सर्ववेदसदक्षिणेन वा नाना यजेरन् ॥ १२ ॥

उदवसानीयान्तमाग्निष्टोमवत् । सक्तुहोमो गृहपतेरेव शिष्ट सर्व (पूर्ववत्) ।
सर्वेषामुदवसानीयेनेष्ट्या, एकैको यजमानोऽन्यान्पोडशर्विजो वृत्वा पृथक्पृष्टशमनीयेर्य-
जेरन् । केचित्—पृष्टशमनीयस्य सर्वनियम नेच्छन्ति (अनन्तरे पर्वणि) पृष्टशम-
नीयेन यक्ष्य इति सक्त्व । सहस्रदक्षिणा । तत्र नियतोभयत्र त्रैधातवीया । केचिन्ने-
च्छन्ति । अनन्तरे पर्वणि सौत्रामणी मैत्रावस्त्रा वा । एव सत्रात्मकस्य क्लृप्ति
समाप्ता ॥ १२ ॥

संतिष्ठते द्वादशाहः ॥ (ख० ११) ॥ १३ ॥

गत । त्रैधातवीया क्षुभयत्र चेष्टा । केचित्तु नेच्छन्ति मनीषिणस्तत् । सौत्रामणी
स्यास्तु तथा षयस्या संतिष्ठते तत्र समूहसत्रम् ॥ १३ ॥

अथ गवामयनस्य कर्मोच्छयते—

गवामयनेन प्रजापतिं भूमानं गच्छन्त्येषु लोकेषु
प्रतिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

॥^३ भूमान स्थानम् ॥ १४ ॥

तस्य द्वादशाहेन सन्नभूतेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

॥ १५ ॥

तस्य द्वादशाहस्य गुणाविशेषमवलोक्य पक्षान्तरमाह—

चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन् ॥ १६ ॥

माघपौर्णमास्या पुरस्ताच्चतुरहे शुक्लैरादश्या दीक्षेरन् । तथा सति माघकृष्णप
क्ष्या द्वादशदीक्षाणा समाप्तत्वात्तदन्तरवर्ति यामेकाष्टकाया सोमत्रय सपद्यते ।
ननु—चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरस्तेषामेकाष्टकाया त्रय सपद्यते । (तै० स०
७-४-२) इति गवामयने श्रूयते । पौर्णमास्या पूर्वस्मिन्चतुरहे दीक्षेरन्नेकादश्यां
दीक्षामारभेत । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षा श्रूयन्ते ।
उपरितन्यामष्टम्या सोमत्रय इत्यर्थ । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्वा काचित्पूर्णिमेत्येक

- ९-पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १७५

पक्षः । निष्ठापूर्णमासे दीक्षेरेन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चिष्ठापूर्णमासः, (७-४-९)
इति प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकसमाख्यया माघकृ-
ष्णाष्टम्येकाष्टका । नत्र सोमकयसंपत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽ-
रब्धव्या ॥

चतुर्विंशतिरमा इष्टप्रथमयज्ञा एकाष्टकायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा विज्ञानमुपयन्ति,
(अह्ना विधान्यामेकाष्टकायाम् (तै० सं० ३-३-८) इत्यादीनामह्नां विधान्यामेका-
ष्टकायां सा संवत्सरसत्रस्याहनां विधात्री तस्यां दीक्षा । एकाष्टकायां प्रातःकाले चतुः-
शरावपरिमितेन पिष्टेन निर्मितमपूपं पक्त्वाऽपूपमादायोल्मुकं चाऽऽदाय कक्षेऽपूपं निधा-
योल्मुकेन कक्षं दहेत् । यदि दहति पुण्यसमं भवति निरुपद्रवः संवत्सरं भवति । यदि
न दहति मापसमक्षादिभिः पीडाकरो भवति । एवं विज्ञानमुपयन्ति ।) एवं विज्ञानं
कृत्वा गवामयनस्याऽऽरम्भः । साग्निचित्यो गवामयनो नाचिकेतयुक्तो वा यत्र वा
भूयिष्ठा आहृतयो हूयेरन्, इति । अस्मिन् गवामयने न भूयिष्ठा महा गृह्यन्ते इति वच-
नात् । नानिकेतपक्षेऽपि तस्यामेव दीक्षा । एकाष्टकायां दीक्षेरेतित्यपस्तम्बोऽप्याह ।

अस्यामेकाष्टकायां विज्ञानं कृत्वा गवामयनेन साग्निचित्येन यक्ष्यामहे स्वर्गार्थमिति
संकल्पः । प्राजापत्यादयो वा पालं सर्वकामार्थो वाऽऽध्वलायनमतात् । (अथ गवामयनं
सर्वकाम इति) सर्वं सत्रभूतद्वादशाहवत् । अस्मिन् (पक्षे) उत्तासंभरणं पर्वणि पशुचन्धो
(वायव्यः) पञ्च पशवो वा ॥ १६ ॥

माघ्यार्धेऽया वा ॥ १७ ॥

चैत्र्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यामग्निवहीक्षणीया । एवं द्वादश दीक्षाः ॥ १७ ॥
आगामिन्यामष्टम्या प्रायणीया तत्राऽऽह—

प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रिवृद्धा-
ते शये द्वे अहनी भवतः । ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा
गौरुक्थ्यो बृहत्सामा आयुरुक्थ्यो रथंतरसामा गौरु-
क्थ्यो बृहत्सामाऽऽयुरुक्थ्यो रथंतरसामा ज्योतिरग्नि-
ष्टोमो बृहत्सामेति ॥ १८ ॥

अष्टम्यां प्रायणीयया प्रचर्य सोमकयादि । चैत्रपक्षमाश्रित्य प्रयोगः— आगामिन्यां
चतुर्थ्यामग्नीषोमीयः । तग्नित्रैफादश यूपान्मिन्वन्ति रात्रौ परित्स्तरणान्तं क्षोभूते महा-
रामे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि द्वादशाहवत् । प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । अत्रापि पृथि-
प्राणग्रहादयो नामधेयात्केचित्तेच्छन्ति । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकाल एकादशिनानां
विकृतीनामेक आग्नेयो वा ।

(- श्वोभूते तिरोहियान्तं द्वादशाहवत्संततयः । द्वादशाहस्य द्वितीयवत् चतुर्विंशति-
-मुक्यमारम्भणीय एवास्तीर्यानतिग्राह्यः शुक्राग्रः । पशुकाले सारस्वती मेषीम् । पत्नी-
-संयान्तम् । एतस्मिन्नहनि शय(सत्र) संज्ञके पूर्ववदहनि संततयः ॥ १८ ॥

अभिप्लवः पडहः ॥ १९ ॥

उपयन्तीति शेषः ॥ १९ ॥

एवं विहिताश्वत्वारोऽभिप्लवाः ॥ २० ॥

तेषामभिप्लवानां ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमं रथंतरसामानमुपयन्ति । आग्रयणाग्रः । पशु-
काले बभ्रुः सौम्यः । एवं त्र्यनीका परिवर्ततेऽविप्लवतः ॥ १ ॥ गौरुक्यो बृहत्पृष्ठः ।
ने त्वतिग्राह्याः । पशुकाले पौष्णः श्मामः ॥ २ ॥ आयुपमुक्यं रथंतरसामानं न
त्वतिग्राह्याः । पशुकाले शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः ॥ ३ ॥ गौरुक्यो बृहत्पृष्ठः । पशु-
काले शिल्पो वैश्वदेवः ॥ ४ ॥ अथाऽऽयुक्क्यः पशुकाले ऐन्द्रोऽरुणः ॥ ५ ॥
अथ ज्योतिष्टोममग्निष्टोमं बृहत्सामानमुपयन्ति । पशुकाले मारुतः कल्माषः ॥ ६ ॥ एतानि
पत्नीसंयान्तानि । एवं प्रकाराश्चतुरोऽभिप्लवानुपयन्ति । ऐकादशिनं शिष्टाः ॥ २० ॥

पृष्ठयः पडहः समासः ॥ २१ ॥

ऐकादशिनानाम् ॥ २१ ॥

सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चमः संभार्यः षष्ठः ॥ २२ ॥

एवं विहितान् षष्ठ मासानुपयन्ति । ततः संभार्य इत्यापस्तम्बः ॥ २२ ॥

त्रयोऽभिप्लवाः ॥ २३ ॥

अभिप्लव ऐकादशिनाना द्वादशाहवदावृत्तिः ॥ २३ ॥

पृष्ठयः पडहः ॥ २४ ॥

द्वादशाह उच्यते इति शेषः । उत्तरत्रयाहे पूर्वत्रयाहे वाऽतिग्राह्या आग्नेयाद्याः ।
एवम(वं)सपत्ति(त्)पृष्ठत्रयपडहान्ते मध्वशनादयः ॥ २४ ॥

अभिजिज्ञयः स्वरसामान उच्यया अग्निष्टोमा वा ॥ २५ ॥

एवं विहितान् षष्ठ मासानुपयन्ति । ततोऽनन्तरमस्य संभार्य षष्ठं मासमुपयन्ति ।
प्रीनभिप्लवानप षष्ठत्रयपडहमभिजितमग्निष्टोमं प्रीनसाप्नोक्थयानग्निष्टोमान्वा ॥ २५ ॥

परे द्वे शये अहनी ॥ २६ ॥

परे द्वे शये अहनी इति । अतिरात्रश्चतुर्थु अंशेषु पूर्वं एव प्रयुज्यते ॥ २६ ॥

इति षण्मासाः ॥ २७ ॥

षण्मासा गणयन्ते । अत्र गणनामात्रमेवं षण्मासाः परःसामसूक्ययानग्निष्टोमाविनि-
वेशनवाहकारिण एरुर्विंशत्यह इति च्छन्दोगविशेषः । नवाहकारिणोऽग्निष्टोमा एरुर्वि-

शाल्यह्वारिणीरुच्यते । पर सामसु पुनश्च विशेष — अतिग्राह्येषु प्रथमेऽहनि उपया-
मगृहीतोऽस्यौपधीभ्यो जुष्ट गृह्णामीति एकमेवाऽऽग्नेयविजार । औपधयः पार्थिव इति
एष ते योनिरद्भ्यश्चरुवौपधीभ्य आप औपधयस्तेनोऽसीत्येव दूय देवेषु भूयास्तेनस्वन्तं
मामायुष्मन्त पर्धस्वन्त मनुष्येषु कुरुत दीक्षायै च त्वेत्यादि । तेनोविदसीति प्रकृतिवत् ।
मयि मेधा मयि प्रजा मध्याप औपधयस्तेनो दद्यात्विति भक्षणम् । द्वितीये पर सामनि
औपधीभ्यस्त्वा प्रजाम्यो गृह्णामीति । ता अप्याग्नेयविजार । एष ते योनिरौपधी-
भ्यस्त्वा प्रजाम्य औपधय प्रजास्तेजस्विन्य अय देवेष्वित्यादि मनुष्येषु कुरुत दीक्षायै
च त्वेत्यादि पूर्ववदनुमन्त्रण च । मयि मेधा मयि प्रजा मध्योपधय प्रजाम्तेनो दद्या-
त्विति भक्षणम् । तृतीये पर सामनि प्रजाम्यस्त्वा प्रजापतये जुष्ट गृह्णाम्येष ते योनि
प्रजाम्यस्त्वा प्रजापतय इत्याग्नेयविजार एक एव । प्रजापते तेजस्विन्यस्तेजस्विन्यो
यूय देवेषु भूयास्त मनुष्येषु कुरुत दीक्षायै च त्वेत्यादि पूर्ववदनुमन्त्रण च । मयि मेधा
मयि प्रजा प्रजापतिस्तेनो दद्यात्विति भक्षणम् । अन्ते अर्हानसवतय ॥ २७ ॥

मध्ये त्रिपुत्रानेकविंशोऽग्निष्टोमो महादिवाकीर्त्यः ॥ २८ ॥

ततो विपुत्रन्तमुपयन्ति । एकविंशमग्निष्टोम दिवाकीर्त्यसामानम् । अग्ने नयेत्यादि-
सौमित्रपात्रप्रयोगकालेऽष्टावतिग्राह्यपात्राणि प्रयुज्जित ॥ २८ ॥

आदित्यत्रत वा (सामानम्) ॥ २९ ॥

उपयन्तीत्यर्थ ॥ २९ ॥

सामोदित आदित्ये मातरनुत्रानमुपाकरोति ॥ ३० ॥

गत ॥ ३० ॥

दिवाकीर्त्यमेतद्दर्भयति ॥ ३१ ॥ आवृच उत्तरः

पक्षह्वयः स्वरसामान. ॥ ३२ ॥

पूर्वपदार्थानां पूर्वमेवानुष्ठानमिति न्यायात् । अगे नयेत्यादित एवेति शुरुग्र गृह्णाति ।
यदि जगत्सामा विपुत्रान्दिवाकीर्त्यसामेत्यर्थ । तदाऽऽग्रयणम्, अतिग्राह्यकाल ऊर्जा-
नावृत्ताश्च गृह्णाति । तत्रैव प्रयोग — उपयामगृहीतोऽस्यद्भ्यश्चरुवौपधीभ्यो जुष्ट गृह्णा-
मीति । उपयामगृहीतोऽस्यौपधीभ्यस्त्वा प्रजाम्यो गृह्णामीति । उपयामगृहीतोऽसि
प्रजाम्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णामीति ऊर्वागृहीत्वा सार्धं गृह्णाति — उटु त्वमित्यृचमुत्त्वा,
उपयामगृहीतोऽसि सूर्योय त्वा आजस्वत इत्येव सादनम् । तत आवृत्तान्गृह्णाति ।
उपयाम० प्रजाम्यस्त्वा० उपयाम० औपधीभ्यस्त्वा० प्रजाम्यस्त्वा प्रजाम्य । उपयाम०
अद्भ्यस्त्वावौपधीभ्य इत्यादि पूर्ववत् । गृह्णामीत्याद्य (त्रिभि) सादन च । ततो वैश्वर्माण
गृह्णाति — वाचमिति विश्वर्माणमित्यृचमुत्त्वोपयाम० विश्वर्माणे त्वा० औनस्वने

जुष्टं गृहामीति ऐन्द्रवदेप ते योनिर्विश्वकर्मणे त्वोजस्वते० । पशुकाले शितिपृष्ठं बार्ह-
स्पत्यमुपाकरोति । ततः सौ(सू)र्यमुपालम्भं करोति सूर्याय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति सौर्ये
विपुवत्पुयालम्भमुपाकरोतीति वचनात् । द्विवचनेनोह. सर्वत्र । अतिग्राह्यकाल ऊर्ध्वान्
पूर्ववदुक्त्वाऽनुपन्वणं कृत्वा (ततः) सौर्यं प्रतिवर्तत आवृत्तात्ततो वैश्वकर्माणं विश्व-
कर्मज्ञो जस्विज्ञो जस्वि(स्वी) त्वं देवेषु भूया इति । ऐन्द्रवदो जोविदासि मयि मेघां मयि
प्रजा मयि विश्वकर्मेन्द्रियं दधातु । एवं पर्त्नासियाजान्तमह. संतिष्ठते । अहीनसंततयः ।

श्रीनर्वास(सो)मान् , उपयाम० उक्थ्यानग्निष्टोमान्वा प्रथमेऽहन्यतिग्राह्यकाल उप-
याम० प्रनाम्यभत्वा प्रजापतय इत्येकः । एव द्वितीयेऽहनि उपयाम० अद्भ्यस्त्वौ-
पर्धाम्य इत्यर्वावसोमयुक्तेषु प्रथम आम्रयणाग्र । द्वितीयः शुक्राग्रः । तृतीय ऐन्द्रवा-
यवाग्र । तेष्वहीनसंततयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

विश्वजिन् ॥ ३३ ॥

अग्निष्टोममुपयन्तीत्यापस्तम्ब । ऐन्द्रवायवाग्र , आवृत्त्यभावात् । आदित्यग्रहगृह्य-
काले—आदित्यमेकमेव गृह्णाति । आदितिदेवस्यः । विश्वानित्सर्वपृष्ठोऽपि एकमेवाऽऽदि-
त्यमुद्गृह्णाति । महीम् पु मातरमित्युक्त्वा, उपयाम० आदित्यै(त्याय) त्वोजस्विन
एष ते योनिरदित्यै त्वोजस्विन्यै अदित्य(आदित्य) ओजस्विज्ञो जस्वी त्वं देवेषु नाऽऽ-
धन्द्रवत् । मयि मेघा मयि प्रजा मय्यायुरिति, इन्द्रियं दधातु पर्त्नासियाजान्तमहीन-
संततयः ॥ ३३ ॥

चत्वारि शयानि । त्रयस्त्रिंशत्शारम्भणः पृष्ठः
पटहः ॥ ३४ ॥

तानि चत्वारि शयान्यहानि सप्तमे मासि गोसवम् । अथाऽऽवृत्तं पृष्ठपटहमुप-
यन्ति । त्रयस्त्रिंशत्शारम्भणमाग्रयणाग्र । अस्मिन्नहनि वैश्वकर्माणमतिग्राह्यमेव गृह्णाति
विश्वानित्सर्वप्रत्यःदित्यवैश्वकर्मणोर्विपर्यासेनैरस्मिन्नादित्य एकस्मिन्वैश्वकर्मण एवं व्यत्या-
सेन महाप्रताद्गृह्णाति एकैकमेव ननु पटहं प्रयुनक्ति । अथ द्वितन्त्रमेघं शुक्राग्रमथैरु-
र्विशपोऽशी गृह्णाते । ऐन्द्रवायवाग्रमथ सप्तदशमाग्रयणाग्रमथ पञ्चदशशुक्राग्रमथ त्रिभुक्त-
मैन्द्रवायवाग्रमेवं पटहं आवृत्तः । आवृत्तेष्वेकमनीसा उत्तरेषु पटहान्ते मध्वश-
नादयः ॥ ३४ ॥

चत्वारोऽभिप्लवाः मत्पञ्चः स मासः ॥ ३५ ॥

अर्थाश्रितान्त एवमावृत्तः पृष्ठपटहः पटहमुपेत्य चत्वारोऽभिप्लवश्च स मासः संपद्यते ।
स एषो मासः ॥ ३५ ॥

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३७९

सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चमः ॥ ३६ ॥

एव विहितानुषयन्ति ॥ ३६ ॥

संभार्य उत्तमो द्वावभिप्रवौ ॥ ३७ ॥

तत समार्य । विषममासे द्वावभिप्रवौ, एवमन्ताऽऽवृत्ता न्यनीका अर्वाक्साम
प्रभृति विश्वनिद्वर्जं विश्वजिदैन्द्रवायवाग्र । गतमन्यत् ॥ ३७ ॥

गौथाऽऽपुथ द्वे अहनी ॥ ३८ ॥

गवास्पृषी । गोशुक्राग्र । आयुराग्रयणाग्र । अथवा पृष्ठ्याह पडह उक्थ्य-
मैन्द्रवायवाग्र । शुक्राग्रे स्यतरपृष्ठ इति विश्वरूपं च गोआ(ग्वा)युपि(पी) प्रयुज्या-
मता वा ॥ ३८ ॥

द्वादशाहस्य द्वादशाहानि ॥ ३९ ॥

द्वादशाहान्यूर्वानि ॥ ३९ ॥

महान्तमुदयनीयश्चातिरात्र इति ॥ (स्व०१२) ॥ ४० ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

समूहव-महाव्रतोदयनीयौ शये चतुर्भिरहोभि सह मास । द्वादशाहस्य प्रथम
ऐन्द्रवायवाग्रो द्वितीय शुक्राग्रस्तृतीय आग्रयणाग्र । एव परिवर्तते । दशम ऐन्द्रवा-
यवाग्रो द्वादशाहार्हानस्य दशरात्रस्य य सप्तदश उक्थ्यस्य द्वात्रिंशद्रेफादशिन्य पारि-
समाष्टा । नवान्यहान्यतिरिच्यन्ते । तेष्वतिरिक्त्वा पशव आलभ्यन्ते । गव्य वैजगव
वामनमेकविंशगोपशुरैन्द्राग्रम् । तृणवे वैश्वदेव त्रयस्त्रिंशत् द्यावापृथिवी(म्या)धेनुम् ।
तस्या एव वत्स वा छन्दोगमति, गोपशुरदितिदेवत्यो मैत्रावरुणस्यापित्रैन्द्रवायवाग्र ।
प्रजापत्यमृषम तूपर महाव्रते शुक्राग्र । आग्नेयमृषममुदयनीयेऽतिरात्र आग्रय-
णाग्र ॥ ४० ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याया महादेवशास्त्रिसंकलिताया
प्रयोगचन्द्रिकाया षोडशप्रश्ने पञ्चम पटल ॥

=====

अथ षोडशप्रश्ने पष्ठ पटल ॥

द्वादशमासाः शाठ्यायनकम् ॥ १ ॥

अथ वाक्ये कृते शोभते महारात्रे बुद्ध्वा महाव्रतमुपयन्तीत्यर्थ । प्रजापतेराराध-
नार्थं महाव्रतम् । अग्ने नयेत्यादिसौमित्रपात्रप्रयोग । सप्तत्रिंशदक्रियाख्यपात्राणि प्रयु-

नक्ति । उशा(दशाऽऽ)ग्नेयानिति द्वयेन दशैन्द्रानरी(नि)ति द्वयेन वैश्वकर्मणा-
दित्यौ चैन्द्रस्थान इति द्वयेन तत पञ्च रा(पा)शाणि प्रवदन्ति । प्रतिदिशमेकैक मध्य
एकम् । ततो दश सौर्यानिति द्वयेनैव सप्तत्रिंशमु(दु)पवर्धग्रमेतदह प्रकृतिवदाग्नेया-
न्दश गृह्णाति । प्रकृतिवत्सादनमिति द्वयेन दशैन्द्रान् गृह्णाति । प्रकृतिवत्सादन वैश्व-
कर्मणादित्यौ समुच्चयेन तावुभौ सह महागते गृह्णते इति श्रुते । पञ्च पात्राण्यैन्द्रस्थाने
सादितानि प्रतिदिशमेकैकमेव म-ये । तन्मात्सप्तदशैन्द्राणि भवन्ति । वैश्वकर्मणादित्यौ
गृहीत्वा पञ्चपात्रेषु गृ(ग्र)हण पूर्वार्धे पात्रम्—इन्द्रमिन्द्राग्निने वृहदिति पुरोवाच-
मुक्त्वा—उपयामगृहीतोऽग्नीन्द्राय त्वाऽऽदित्यपते जुष्ट गृह्णामीति गृहीत्वा एष
ते योनिरिन्द्राय त्वाऽऽदित्यपत इति सादनमेव सर्वत्र ग्रहण सादनेषु पञ्चस्वपि, इन्द्राय
त्वोक्त्वा युव इति । अभि त्वा शूर नोनुम इति दक्षिणार्धस्य पुरोहगिति पश्चार्धस्य
त्वामिद्धि हवामह इति ।

उत्तरार्धस्य तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति मध्यमभूतस्य । एव सादितान पञ्चाप्यन्य-
स्मिन् पात्रे सवनीय सिप्त्वा सर्वम-यमे पात्रे गृह्णाति त्वे ऋतुमापे वृञ्चन्ति विश्वेत्यु
क्त्वा उपयामगृहीतोऽग्नि प्रजापतये त्वा जुष्ट गृह्णाम्येष ते योनि प्रजापतये त्वेति
सादनमथ सौर्य दश गृह्णाति इति द्वयेन विरमति ॥ १ ॥

उभयतः संभार्य उत्तरः पञ्चस्ताण्डकम् ॥ २ ॥

सारस्वत्यादि । अथैतेषामुत्तरपक्षे विरल ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद्विश्वजितः । पृष्टयः पडहस्त्रयोऽभिप्लवा
इति द्यू(द्र्यू)नो मास उत्तमे संभार्ये चत्वारोऽ
भिप्लवा गौथाऽऽयुश्च द्वे अदनी द्वादशाहस्य दशा-
हानि महाव्रतोदयनीभ्या द्यू(द्र्यू)नो मासः
पूर्यते । अथ ह भाह्विके पूर्वस्मिन्पक्षे पुरस्ता
त्प्रथमान्पृष्टयादभिजिदशिष्टोमः । उत्तरस्मिन्पक्ष
उपरिष्ठादुत्तमात्पृष्टयाद्विश्वजितः पृष्टयः पडह
आयुस्त्रयः स एकस्थाने गोर्भवति । समान-
मितरञ्जटादवायननेन ॥ अथैतेषा विज्ञायते संव
त्सरे स्रुत्पृष्टान्युपयन्ति । द्वादशाहीने दश
रात्रे । तत्र पृष्टानां स्थानेऽभिप्लवाः पडहा

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३८१

ऊर्ध्वं द्वादशाहीयात् । दशरात्रान्महाव्रतमुपयन्ति
॥ (ख०१३) ॥ ३ ॥

गतं ॥ ३ ॥

श्वोभूते प्रतापते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतसामा ॥ ४ ॥

प्रतापत आरमत उद्गतेत्यर्थः । सौर्यानासाद्य विरमति सारस्वत इत्यादिपशुकाले
प्राजापत्यमृपयं तूपरमालभते । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । अस्य महा-
व्रतस्य प्रचारितं मरुत्वतीये सह भवति ॥ ४ ॥

यत्माद्माहेन्द्रात् ॥ ५ ॥

भवतीत्यर्थः । अग्रतो भवति ॥ ५ ॥

तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता महाव्रतशिल्पानि व्याया-
तयति ॥ ६ ॥

माहेन्द्रस्तोत्रे कृते प्रतिप्रस्थाता माहाव्रतवानि शिल्पानि उपकरणानि ॥ ६ ॥

दश वीणादण्डस्यातिमथितानि भवन्ति ॥ ७ ॥

उदुम्बरेण कृतस्य वीणादण्डस्यातिमथितानि भवन्ति ॥ ७ ॥

एकैकस्मिन्नातिमथिते दश दश तन्तुभवयति ॥ ८ ॥

यदियं दण्ड इत्यादिस्थितेषु दशम्बध्यतिमथितेषु तेषु प्रत्येकं दश दश तन्तव-
प्रोताः शततन्तु ॥ ८ ॥

स चाणः शततन्तुर्भवाति ॥ ९ ॥

चाणो वीणाविशेष ॥ ९ ॥

अध्यधिहोतृपदनं प्लेइस्त्रं होत्रे भवध्नन्ति ॥ १० ॥

प्लेइस्त्रं दोला होताऽऽरोहतीत्येव ॥ १० ॥

औदुम्बरीषासन्दीमुद्रात्र उपनिदधाति ॥ ११ ॥

आसन्दीमारोहत्युद्राता ॥ ११ ॥

कूर्चफलके अध्वर्यवे ॥ १२ ॥

उपनिदधात्यनुवर्तते ॥ १२ ॥

होत्रका उपगातारश्च कूर्चेष्वासते ॥ १३ ॥

कूर्चेषु होत्रका उपगातारः पत्नय इत्यासते (आप० श्रौ० २१-१७-१९)
इति । प्रतिगरार्थं होत्रकाणामुपगानृणा पत्नीना च कूर्चानि कल्पयितव्यानि तेष्वर्षीणा
भवेयुरित्यर्थः । प्रतिप्रस्थाता (त्रा) एतानि कल्पयितव्यानि ॥ १३ ॥

अष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भाञ्जीर्पन्नधि निधाय
त्रिः प्रदाक्षिणं मार्जालीय धिष्णिय परिनृत्यन्तीः
परियन्ति दाक्षिणान्पटो निग्नतीरिदं मधु गायन्त्यो
वाग्वेदभिल्लुका सैनान्गायतु प्राणस्य वाडिते
सेमान्गीता यजमानानिहावत्विति ॥ ३९ ॥

मार्जालीयान्ते समीपेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भै सह नृत्यन्ती ॥ ३९ ॥

भिल्लुका द्वे गायतः । वाग्वेदहिंविनीति द्वे वाग्वेद-
हस्तावाराभिति द्वे संवत्सरगाथा द्वे एताः संवत्स-
रगाथा भवन्ति ॥ ४० ॥

दासिदासयोरन्योन्यमन्त्रोऽभिहित । भिल्लुका द्वे कुमार्या गायेता वाग्वेदहिंविनी
द्वे गायेतौ वाग्वेदहस्तावारा द्वे गायेता संवत्सरगाथा द्वे गायेताम् ॥ ४० ॥

निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्युमा इति मध्यमे
 ॥१५॥तानेकस्मिन्पात्रे समवनीय त्वे ऋतुमपि वृज्ज-
 न्ति विश्व इत्यनुदुत्योपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये
 त्वा जुष्टं गृह्णामीति मध्यमे पात्रे गृह्णात्येप ते
 योनिः प्रजापतये त्वेति सादयति ॥१६॥ यक्षाना
 जुहुयादात्मनोऽङ्गानि विच्छिन्द्यात् । समानी-
 याऽऽहुतीः स०रुन्ध्यात्तदनु यजमानाः स०रुन्धे-
 रन् । स्तोका एवाऽऽत्मानं प्रत्यानीय होतव्याः
 प्रत्यङ्गानि दधति नाऽऽहुतीः स०रुणाद्धि (इति)
 हुत्वा हरति भक्षम् ॥ १७ ॥ तं भक्षयति महस्ते
 भक्षयामि गर्भं ते भक्षयामि (भुजं ते भक्षयामि)
 भुक्तिस्ते भक्षयामि सर्वं ते भक्षयामि सर्वस्याऽऽ-
 त्तथै सर्वस्यावरुद्धया इति ॥ १८ ॥

पृश्निप्राणग्रहादयः । त (अ) न्न वृष्णविपाणाप्रासनमत्र सरुया(सरुय)विसर्गः । न
 त्वहीनसंततयः । श्वोभूतेऽतिरोद्धियान्तं यज्ञपुच्छादि सत्रभूतद्वादशाहवत् । अथानुब-
 न्ध्यायां वपायां हुताया सशिखानि वपन्ते । उदवसानीयान्तं कृत्वा पृष्ठशमनीयैः
 पृथक् पृथक् सौत्रामण्यं च ॥ १-१८ ॥

त्र्यनीकां व्याख्यास्यामः ॥ १९ ॥

गतम् ॥ १९ ॥

तेषां प्राकृतैरतिग्राहैः कल्पो व्याख्यातः ॥ २० ॥

तेषां त्र्यनीकानाम् ॥ २० ॥

ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रम्
 ॥ २१ ॥ एवं त्र्यनीकाः परिवर्तन्त इत ऊर्ध्वं
 प्राग्विपुषत ऊर्ध्वं विपुषत आवृत्तावृत्तेषु ॥२२॥

गवामयनमभिष्टवेपु पडहसामान्यान्पृष्ठय. पडहवत् । पूर्वस्मिन्स्यह उत्तरे वा (पूर्व-
 स्मिन्) पक्षे तथैवातिग्राह्या भवेयुः, इति । ज्योतिर्गौरायुरिति नामधेयानीति केचिद्व्या-
 चक्षते । संतिष्ठते गवामयनम् । द्वादशाहेऽहीने काटकप्राप्ति सर्वाहोकायहीनेनाथो
 सत्रेणेति वचनात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३८९

शुक्राग्रो विषुवानित्याग्नेयः । यथादृष्टमिति वाद-
रायणः ॥ (ख० १७) ॥ २३ ॥

इति सत्यापाढाहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।
गतम् ॥ २३ ॥

इति सत्यापाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां षोडशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथ षोडशप्रश्नेऽष्टमः पटलः

अथ पशुकृत्स्निः ॥ १ ॥

वक्ष्यत इति शेषः ॥ १ ॥

आग्नेयं प्रायणीयेऽतिरात्र आलभन्ते । श्वोभूते
सारस्वतीं मेयीम् ॥ २ ॥

आलभन्त इत्युभयत्रान्वयः ॥ २ ॥

एवं विहितानैकादशिनानन्वहमालभन्ते ॥ ३ ॥

अन्वहं सद्यः ॥ ३ ॥

समित्य समित्य पुनः पुनरेकादशिनीमभ्याव-
र्त्तयन्ति ॥ ४ ॥

सौर्यं विषुवत्युपालम्भमित्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ४ ॥

तेषामेवमुपाकुर्वतां द्वादशाहस्य सप्तदश उवध्ये
द्वात्रिंशत्तमेकादशिन्योऽपवृज्यन्ते ॥ ५ ॥

तेष्वेवाऽऽलभन्ते ॥ ५ ॥

नवाहान्यतिरिच्यन्ते ॥ ६ ॥

नवस्वहःसु ॥ ६ ॥

तेषु गव्यानातिरिक्तपशून् ॥ ७ ॥

आलभन्त इति शेषः ॥ ७ ॥

वैष्णवं वामनभेकविंशे । ऐन्द्राग्रं त्रिणवे । वैश्व-
देवं त्रयस्त्रिंशे । यावापूर्यिव्यां घेनुं प्रथमे
छन्दोमे । तस्या एव वायव्यं वर्त्तं मध्यमे ।

आदित्यामविशामुत्तमे मैत्रावरुणीमविवाक्ये ।
प्राजापत्यमृषभं तूपरं महाव्रते । आग्नेयमुदयनीय
इति पालिङ्गयनिकान् ॥ ८ ॥

गतः ॥ ८ ॥

अथ काठका ऐकादशिनान्प्रतिविभज्याप्रतिवि-
भज्य वा प्रायणीयोदयनीययोरालभन्ते ॥ ९ ॥

काठका इति बहुवचनं पूजार्थम् ॥ ९ ॥

आग्नेयमन्तर्धौ रथंतरपृष्ठेष्वैन्द्रं बृहत्पृष्ठेषु ॥ १० ॥

रथंतरपृष्ठेष्वग्नेयं बृहत्पृष्ठेष्वैन्द्रमिति वैलानससूत्रम् ॥ १० ॥

अपिवाऽऽग्नेन्द्रं (यं) रथंतरपृष्ठेष्वैन्द्राग्रं बृहत्पृष्ठेषु ॥ ११ ॥

अपि वेति शाखान्तरमतद्योतनार्थम् ॥ ११ ॥

सौर्यं विपुवत्युपालभन्तेऽथ गव्यानतिरिक्तपशून् ॥ १२ ॥

तेष्वेव नवसु गव्यान् ॥ १२ ॥

तत्र विकारः—

शितिपृष्ठं वार्हस्पत्यं त्रयस्त्रिंशो । द्यावापृथिव्यां
धेनुं प्रथमे छन्दोमे । तस्या एव वत्सं वायव्यं
मध्यमे । वाचे पृश्निमुत्तमे । मैत्रावरुणमविवाक्ये ।
वैश्वकर्मणामृषभं तूपरं महाव्रत इति वाजसनेय-
कम् ॥ १३ ॥

सर्वत्राऽऽलभन्त इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

आग्नेयमग्निष्टोम आलभन्ते । ऐन्द्राग्रमुक्थ्ये द्विती-
यमैन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सारस्वतीं
मेधीमतिरात्रे चतुर्थीमित्येकेषां ते यदि प्रभवः
पशवः स्युरेवमेवाहरहरालभेरन् ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १४ ॥

यदि पश्वेकादशिन्येयुराग्नेयमेव प्रथमेऽहन्नाल-
भेरन्नयेतराननूचो यथापूर्वं वारुणं पेट्वमुत्तमं
यूनमपर्यवे तेष्वग्नेयमेव प्रथमेऽहन्नालभेरन्नयेतरान-
नूचो यथापूर्वं वारुणं पेट्वमुत्तमं तेरेव विपर्या-
समीयुः ॥ (ख० १८) ॥ १५ ॥

ऐन्द्राग्न वा सर्वत्र (२१-२३-१४) इत्यापस्तम्भ । ऋतुपशूमेव समभ्युच्चयव
दन्वहमालभेरन्यादि विभव पशव स्यु । ऐकादशिनान्वा विहृतानिति वाजसनेयकम्
(म० श्रौ० २१-२३) इति भरद्वाज । गतमन्यत् ॥ १९ ॥

अथोत्सर्गिणामयनस्य कर्मोच्यते—

उत्सर्गिणामयन व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

उत्सर्गिणामयनमिति कर्मनामधेयम् । १६ ॥

गवामयनेन व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

गवामयनमेव गुणविकृत वासायणयज्ञवत् । गवामयनोत्सर्गिणामयनेन यक्ष्यामहे
प्रजापतिमवाप्नवानीत्यादि गवामयनवत् फल निर्दिश्य, आयुष्यपशुस्वर्गाणि फल केचि-
देव वदन्ति । केचिद्रुत्सर्गिणामयनेन यक्ष्यामहे, आयुरर्थं पुनार्थं पशुर्थं नरवपतनानिवृ-
त्त्यर्थं वा सर्वं गवामयनवत् ॥ १७ ॥

तत्र निर्णयाय फचिद्विचार दर्शयति—

सवत्सरस्य पौर्णमासीमावास्यामुत्सृजेयुः ॥ १८ ॥

उत्सृज्या ३ नोत्सृज्या ३मिति (तै० स० ७-९-७) उत्सर्गपक्षे गज्ञविच्छेद ।
अनुत्सर्गपक्षे श्वासनिरोध इति दोषद्वय मनासि निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुति
विचारार्थं । तत्राभिज्ञा प्राजापत्यपश्चादिभिर्विच्छेदस्य समाधातु राक्ष्यत्वाच्छ्वासनिरोध-
परिहारायोत्सर्जनपक्षमेवात्र निश्चितवन्त । तमेव दिनविशेष दर्शयति—अमावास्या
च पौर्णमास्या चोत्सृज्यम् (७-९-७) इति । एतयोरमावास्यापौर्णमास्योर्यज्ञवाहित्व
प्रसिद्धम् । अतस्तयोस्तिद्योर्यदहर्ह्यह प्राप्त तदुत्सृज्यमित्येषा निर्णय ॥ १८ ॥

अथा-येषा पक्षमाह—

तान्धोपेयाद्वा नोत्सृजेयुस्तदेव श्वः कुर्युः । अन्तेऽ
मावास्या पौर्णमासी चोत्सृजेयुः । अन्तमस्याह्न-
विवृद्धहिष्पमान वापो शुक्रो अपामित एतमु
त्य दशसिप इति ॥ १९ ॥

तस्मात्तयोरत्सर्गो न युक्त इति ॥ १९ ॥

इत्यमुत्सर्गं विशर्गाकृत्य तत्रा_ष्टेष विशेष विशदयति—

यदहस्तसृजेयुस्तदहरिष्टिं निर्वपेयुस्त आग्नेयमरु
त्पत्नीयपुरोडाशौ निरूप्येते ऐन्द्रावैष्णवा ऐन्द्रावा-
ईत्पत्या ऐन्द्रावैश्वदेवा वाऽऽचरकृत्या वा ॥ २० ॥

तत्तस्मिन्नुत्सर्गदिने चत्वारि हवींषि निर्वपेयु ॥ २० ॥

तेषां ये पुरोडाशिनस्त उपवसन्ति । ये सांनायिन-
स्त एतदहर्बत्सानपाकुर्वन्ति । पशुश्च ॥ २१ ॥

तेषामध्वरकल्पानाम् ॥ २१ ॥

माजापत्यः पयासि च ॥ २२ ॥

प्राजापत्यं पशुमालमन्ते (तै० सं० ७-९-७) इति ध्रुतेः । उत्तर्गपसे
पयांसि ॥ २२ ॥

यथा वैश्यस्तथा तामस्येन्द्राय वसुमत
इन्द्राय हरिवत् इन्द्राय बृहस्पतिवते विश्व-
देव्यावते पुरोडाशाः । अष्टावैकादश
द्वादश कपाला आनुपूर्व्येण । सवनकाला
व्याख्याताश्च ॥ २३ ॥

यथा वसुमानाग्निः प्रातःसवनस्य तथा मरुत्वानिन्द्रो माध्यंदिनस्य सवनस्य
स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं ब्राह्मणादवगन्तव्यम्—'प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति । ऐन्द्रं दाधि । इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यंदिनस्य सवनं
यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति । विश्वेषा वै देवानामृभुमतां तृतीय-
सवनं यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति' (तै० सं० ७-९-७) इति ॥ २३ ॥

उत्सृष्टार इति ते वत्सानपाकुर्वन्ति ॥ २४ ॥

यदैन्द्रं दाधि भवति (७-९-७) इति ब्राह्मणम् ॥ २४ ॥

प्रातः पशुमालमन्ते तस्य वपया प्रचरन्ति । ततो

वैश्वदेवो द्वादशकपालः । वैश्वदेवश्चकस्तृतीयस-

वनः संतिष्ठते । पृषदाज्येन चरिते पत्नीः संया-

जयन्ति पत्नीः संयाजयन्ति ॥ (ख० १९) ॥ २५ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रे षोडशप्रश्नः ॥

अधेयं पद्धतिः—सर्वं गवामयनवदौषवमष्टयान्तं कृत्वा प्रायणीयातिरात्रप्रभृति प्रथम-
मासान्तं कुर्वन्ति । पृष्टयपृष्टहमित्यर्थः । पत्नीसंयानान्ते मध्वशानादिकं कृत्वो-
त्तरस्याग्नेर्वसतीवर्गिणीहीत्वा, ऐन्द्रम्य दध्नः शाखाहरणादि कुम्भ्यलेपनान्तं, रात्रौ वसती
वरीः परिद्वत्य ताम् मृत्पिण्डमवधाप परिस्तरणादि, विष्णो हृद्यमित्युक्तमैन्द्रस्य दध्नः
कृत्वा तण्डुलैरातञ्जनम् । न पशुदोहादयः । एवं कृत्वोपवमति ।

श्वोभूते वाहनक्रमेणाऽऽगच्छति । गवामयनिकं तस्यां (तग्मिन्) वा त्यागः ।
अभिष्टवाना प्रथमभूतस्याहो ज्योतिषमत्यागः । तस्याहः प्रातिनिधिः प्राजापत्यः पशुः ।

त कुर्वन्ति, शाखाद्वयाहरणादि सन्नीयवत् । प्रस्तर एव म्पयलेखाया वाऽऽज्यग्रहणम् । प्रयुनजिम तिष्ठो विष्णो नित्येति कृत्वा त्रिवृताऽग्निष्टोम (त्रिवृताऽग्निष्ट) पारिवीय विस्त्रस्य प्रजापते जुष्टमुपाकरोमीति वाजपेयवत् । प्रातः काले वपया प्रचर्ष्य मार्जनान्तम् ।

अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टात्रपाल निर्वपति । पात्रसादनादि पशुपुरोडाशवत् । अग्नये वसुमते जुष्ट निर्वपति । अग्नौ वसुमहव्य रसस्वेत्येवमादिनिगमा । पर्यग्निकरणकाल ऐन्द्र सानाद्यमाहृत्योभयो पर्यग्निकरण पशुपुरोडाशेन सहैवेति केचित् । आसन्नाभिमर्शनं कृत्वा पशुपुरोडाशेन प्रचर्ष्येन्द्रेण प्रचार । तयो भिवष्टकटादि समानमिदामार्जनान्त, सानाद्य समुपहृत्य भक्षयन्ति, यजमाना इत्युपहृत्य वमित्युपहृत्य (हाय) । तूर्णान् भक्षणम् । केचित् सोमभक्षणवदिच्छति एतत्सोमर्पाथा ह्येतर्हीति श्रुते ।

केचिद्वैशेषिकाशाखाहरणचतुर्धाकरणपिष्टलेपफलीकरणत्रपालविमोकप्रणीतामार्जनोपवेपोद्वासनादि(दीन्) कुर्वन्ति ।

मध्यदिनकाले प्राप्ते पशुपुरोडाशेन प्रचर्षेदन्त कृत्वा—इन्द्राय त्वा मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालमैन्द्र चरुम् । पात्रसादनादि । इन्द्राय मरुत्वते जुष्ट० इन्द्राय जुष्ट० इन्द्रमरुत्वहव्य रसस्वेन्द्र हव्यमित्येवमादिनिगमा । आसन्नाभिमर्शनान्त कृत्वा हविराहुत्यादीडामार्जनान्तम् ।

तृतीयसवनकाले शृणु र हवि ३ शमितरित्यादिपशुना प्रचर्षेदामार्जनान्ते वैश्वदेव द्वादशकपाल निर्वपति । वैश्वेव चरुम् । पात्रसादनाद्यासन्नाभिमर्शनान्ते हविराहुतिप्रमृति तन्नेण प्रक्षेप । पशावाज्यभागौ नित्यौ ।

अथवैषा हविषा स्थाने सवनीयापशुपुरोडाशा निर्वपति—इन्द्राय हरिवत् इत्याद्यध्वरकल्प वा । आग्नावैष्णवमष्टात्रपालमित्यादि । सवने मैत्रावरुणमेत्रकपालमिति सर्वपक्षेषु विद्यते । प्राजापत्य पशु । अग्नीदोपयमानित्यादि पाशुक कर्म पत्नीसयाजान्त पूर्ववत् ।

वसतीवरीणा च ग्रहण पूर्वगृहीतमेव । उत्तरस्मा अग्रे शाखाहरणादि अहीनसततय । रात्रौ परिस्तरणान्तम् । केचित्प्राज्ञापत्यस्य पशो वृत्क्षसस्थामिच्छन्ति । श्वोभूते महा राधे बुद्ध्वा अग्रे मयेत्यादि गामुक्य बृहत्सामेत्यादि । एवमत ऊर्ध्व पडहै (हान्) मासान् सपाद्य पूरयित्वात्सर्ग । य मासात्प्रभृतमभिष्टवाना प्रथम ज्योति सङ्क तद्गृह्यम् । उत्सृष्टेपशु ह्यु प्राजापत्य पशुरग्नये वसुमत इत्यादयश्च पूर्वरात्रौ दधिकरण च वसतीवरीषु मृत्पिण्डनिधान च सर्वत्र कुर्वन्ति । प्राक्स्विष्टकृत पञ्च ज्वोतीष्युत्सृष्टानि, पिष्टवत् ऊर्ध्व पृष्ठपडहादि, भूतानि चत्वारि त्र्यस्त्रिंशान्यहानि उत्सृष्ट-

३९४ सत्यापादाविरचितं श्रौतसूत्रं महा० सं० प्र० च० सं० । [१६ प्रश्ने ८९०

व्यानि । पञ्च मासान् भूतस्य त्रयस्त्रिंशस्य नोत्सर्गः । संभार्यसंज्ञकस्याभिप्लवपडहा-
दिभूतस्य ज्योतिष उत्सर्गः । अथैकेषामित्यापस्तम्बीये विकल्पः । एककर्तृरुस्तोत्राणी-
त्यादि । एवमुत्सृज्य । एवं कृतोदयनीयातिरात्रमुपेत्यावभृयादुदयेत्योदयनीयाद्युदवसाना-
नान्तं कृत्वा पुनश्चोखासंभरणादिकं कृत्वा दीक्षित्वा तानुत्सृष्टान् पुनरुपेयुः । न प्राय-
णीयोदयनीयौ । एवमुदवसानानान्तम् ।

ततः पृष्ठशमनीयोभयस्य तन्त्रेण सौत्रामणी मंत्रावरणी च । उदयनीयाऽतिग्राह्य एकाद-
शनी चोत्सर्गिणामयने वर्तमाना भवेयुः । यस्याहनो (हन उ)त्सर्गप्राप्तिस्तस्याहनः
प्राप्तः सवनीयातिग्राह्याणा त्याग एव । उत्सृष्टानां पुनराहरणे चोत्सर्गे यत्पश्चादि प्राप्तं
तथेह (येदं) कर्तव्यमायुष्यार्थमेतद्वत्सत्रं पुत्रार्थं पथर्थं स्वर्गार्थं वा, नरकयातनानि-
वृत्तिप्रारणं चैवं गुणविकृतस्य फलमिति । पत्नीः संयाजयन्तीति द्विरुक्तिः प्रश्नसमा-
प्त्यर्था ॥ २५ ॥

इति सत्यापादाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलिताया
प्रयोगचन्द्रिकाया पोडशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
द्वादशाहस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुपन्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भवतर्थव्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्यापादाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याया महादेवशास्त्रिसंकलिताया
प्रयोगचन्द्रिकाया पोडशप्रश्नः ॥

अथ सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रे प्रायश्चित्ताध्यायापरपर्या-
यपञ्चदशप्रश्नगतसूत्राणां क्रमेण प्रतीकानि

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
श्रुतिलक्षणं	२६१	यस्य सायं	२६८
एकस्मिन्दोषे	२६२	यत्प्रातः स्यात्	"
जपो होम इज्या	२६४	अथोत्तर ऐन्द्र-	"
दोषनिर्घाता०	"	प्रातर्दोहेनात्र	"
अनन्तरं दोषात्	"	अथोत्तरस्मै	"
निर्हते पुनर्दोषे	"	सायंदोहेनात्र	"
तस्य नावच०	२६५	अथोत्तरस्मै	२६९
तुभ्यं ता	"	यस्य सायंप्रा०	"
पृथगरणीष्व०	"	अग्निं प्रथमं	"
यत्र वसेत्	"	उत्तरमिन्द्र	"
यद्यन्वाहिताग्ने०	"	अथोत्तरस्मै	"
यः कश्चनानु०	"	यस्य अत्येऽहन्	"
मथित्वा गार्ह०	"	उदक्शुल्ब	२७०
प्रणयनवर्ज०	२६६	तामिष्ट्वा त्रिरा०	"
या प्रकृति०	"	यदि सानाद्य०	२७१
भूरित्युपति०	"	मध्यमेनैव	"
मनसा व्रतो०	"	यदि सानाद्यम०	"
इदं त एकं	"	यद्यग्निहोत्र०	"
परस्तराश्च शम्भा०	२६७	यदि पूर्वस्या०	२७२
अग्नये पृथि०	"	यदि पूर्वस्या०	"
पथोऽन्तिकान्	"	यदि पुरा प्रया०	"
अनङ्गवान्	"	सहस्रशूद्रो	२७३
श्वोभूते गृ०	"	प्रहृत्य वा	"
यस्य हविषे	"	यद्याहिताग्ने०	"
सा दोहस्थाने	"	अन्यमविन्दन्	२७४
अथोत्तरस्मै	२६८	अजस्येत्ये०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
गायत्री पुरो०	३०४	यस्य देवते	३०९
आग्नावैष्णव०	"	यदि बहिष्परि०	३१०
रौद्रं धाम्नु०	"	यदि पुरोडाश	"
पृतया निषा०	"	भूत्वा प्रभवति	३११
कृष्णाजिनं वा	"	अग्निं नरो दीवि०	"
यो वसुचारी	३०५	वयस्त्रिंशत्	३१२
भूमावेककपा०	"	शृथिनि भूवरी	"
अप्सववडावै०	"	सोमस्याऽऽज्यमसि	"
नेर्नस्तः प्राजा०	"	यदि प्रातःसवनै	३१३
यस्य हविः क्षा०	"	हुतेऽतिरिक्त०	"
यज्ञो यज्ञस्य	३०६	होतृत्वमसमु०	"
यथाऋषा च	"	गौर्ययति	"
यदि वाऽवदा०	"	अस्ति सोमो	"
यत्प्रसक्तै०	"	ऐन्द्रावैष्णव५	३१४
तत्र खुगादा०	"	एतदेव माध्यं०	"
यावदन्ते वा	३०७	वणमहा५ असि	"
यदि ह्य प्रक्त०	"	अग्निष्टोमे	"
यस्य सर्वाणि	"	यद्युक्थ्ये वो०	"
अधान्यामिष्टि०	"	तत्र वैष्णवीषु	३१५
अपो व्यापञ्च५	"	यदि सोमो सञ्चु०	"
यदार्थाणाम०	"	उत्तराणि चत्वा०	"
यत्सर्विर्दुःशृतं	३०८	पुरस्तात्पाशु०	३१६
तेषां भार्गव	"	मरत्वेतीः पूष०	"
योऽदक्षिणेन	"	यद्यग्निष्टोमः	"
यथादिष्टां	"	अभिमित्सार्यो	३१७
यत्प्रमाणां	"	पूर्ववत्सञ्च्यप्यः	"
यदि भाग्निनी	३०९	यायद्रवाचम०	"
यस्य ह्यस्य निह०	"	यदि द्योतिताना०	"
यस्यै देवनायै	"	या जाता ओष०	"
यथाहुतां विप०	"	यायत्त्येता०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
शक्तिमपन्ति प्रा०	३१९	प्रतिधुक्पातः०	३२४
न पुनर्भेषज५	"	अपित्रा प्रतिधु०	"
यदि स्त्रियेत	"	अग्निष्टोमः सो०	"
अवभृथं वा	"	एकां गां दक्षि०	३२५
एतावदेका०	"	पुरा द्वादश्याः	"
अहर्गणे त्वाह०	"	अथ यदि सदो०	"
दक्षिणस्यां	३२०	अनभिदग्धे	"
तिष्ठाभिः सार्ध०	"	दग्धे तत्प्राय०	३२६
इतर ऋत्विजो	"	यश्चान गा	"
ग्निः प्रसव्यं	"	यदि प्रावा	"
ऐन्द्रवायवाग्ना	"	यदि प्रातः स०	"
अग्न आयुश्चपि	३२१	यदि माघ्यंदि०	"
एतावदनाथे	"	यदि कलशो	"
संवत्सरेऽस्थां०	"	असवे स्वाहा	"
यामेन साग्ना	३२२	दक्षिणाभिः सह	३२७
यदि सत्राय	"	सवेशाय त्वो०	"
कृतान्तात्कर्माणि	"	यदि सर्वैः प०	"
अश्लिख्यो०	"	यदि द्वाभ्यां	"
अवलिरुय प०	"	यद्येकेन पञ्च०	३२८
प्रणीत आहव०	३२३	अग्ने विवस्व०	"
संचितेऽग्रा०	"	यस्थाऽऽश्विने	"
प्रार्चानमुर्दाची०	"	यदि समन्वार०	"
यदि मुन्वता०	"	तत्र तद्द्याघ०	"
यस्माद्दारोह०	"	त एवैनमृ०	३२९
क्रमुको म०	"	स एव पुनर्व०	"
नक्षत्र उद्गात्रे	"	अथ यदि प्र०	"
यद्यर्कित५	"	युगपदपच्छि०	"
यदि ऋतं यो	"	पूर्वापराप०	"
सोमाहाराप	३२४	यद्युद्गाता ज०	"
यदि ते न वि०	"	यद्यर्धवे प०	३३०

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
चतुरहमु०	३९४	वर्तमानेऽतिरा०	३९१
आ त्रिरात्रं	"	श्वः सुत्यामिन्द्रा०	"
एवं त्रिस्तनानि	"	अद्य सुत्यामे०	३९२
भूयो व्रतमिच्छन्	"	पत्नोमेषान्ना०	"
एकविंशति०	"	संस्थिते ब्रह्मा	"
संतृष्णे अधि	"	परिहरन्त्यु०	"
व्याख्यात एक०	३९५	हरन्ति समि०	"
यदि सूपैकादशी०	"	प्रत्येत्याऽऽहव०	"
औषधसथ्येऽह०	"	एवमहरहः क्रि०	"
श्वोभूते प्रता०	"	तम्मिन्नहनि पृ०	"
वेधानरोऽतिरा०	"	त्रियुदाग्निष्टोमो	"
प्रत्युपनक्षेप०	"	रथशब्देन मा०	"
एवमहरहः	"	उपाकरणम०	"
प्रथमेऽहनि	"	पद्यदरा उ०	३९३
प्रायणीयोद०	३९६	दुन्दुभिशाब्दे०	"
भुव इति दश०	"	यदि स्तनधिरनु०	"
उत्तरोत्तरे	"	सप्तदश उ०	"
ऐन्द्रवायवाग्नौ	"	आधावेन मा०	"
अथ स्यूतं छन्द०	३९८	वर्हिषो विका०	"
तत्र भक्षमग्नाः	३९९	एरुवि२ता. षोड०	"
एवमुत्तरेषु	"	न्यूरुगं भवति	"
पूर्वमिदं रूपे	३९०	भरणीभ्यां मा०	३९४
अथ पशुवन्द्येति०	"	तम्मिसुपा०	"
दाशिणावःश्वेऽथ०	"	उद्राता दसि०	"
सथे तु दाशिगौ०	"	१ नागमुद्रा०	"
एवमहरहः क्रि०	३९१	प्रप्तोनाऽऽथ०	"
उत्तमेऽहनि पृ०	"	त२ गोऽमेन	"
मंत्तमानि वि०	"	भिन्नर उाथ्यः	"
पूर्वमिदं रूपे	"	अद्विरवधता०	"
पूर्वमिदं रूपे	"	विश्वः सहरं०	३९५
			"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
त्रयस्त्रिंश उ०	३६५	मनसोद्गाय०	३६९
न्युद्धमेत०	"	मनसा प्रति०	"
स्वयमृतुया०	"	मनसा तिसृणां	"
अंश्वर्यु सज०	"	यद्यर्धर्षश.	"
अश्विना पिबतं	"	मनसाऽऽश्रुत०	"
न्युद्धे त्वर्वाच्च०	३६६	हुत्वा हरन्ति	"
यत्प्राङ्माहेन्द्रा०	"	यद्दशहोतारः	३७०
दक्षिणेनेमा०	"	प्रजापतिना वै	"
बर्हिःस्थानेऽ०	"	यच्चतुर्होतारः	"
तास्मिन्नुपाकृ०	"	यत्पञ्चहोतारः	"
संस्थिते पृ०	३६७	यत्पद्दहोतारः	"
अन्वहमुकृत्या०	"	यत्सप्तहोतारः	"
चतुर्विंशश्व०	"	प्रजापतिं प०	३७१
नात्र कश्चन	"	अकुशलोऽयं	"
ये बाह्या दृशी०	"	अपिवा प्रजाप०	"
यदि तत्र न	"	अथ वर पृ०	"
गृहपतिमा०	"	अदो नोऽस्त्विति	"
यस्मिन्नुपह्वय०	"	अपिवा यदेवै०	३७२
नित्या औदुम्बरी०	३६८	चतुर्होतृन्त्याख्या०	"
अभ्यादधति	"	इह धृतिरिह वि०	"
उत्तरेणाऽऽहव०	"	अधिवृक्षसूर्ये	३७३
असूर्या उपसू०	"	औदुम्बरीः स०	"
अयं सहस्र०	"	श्वोभूत उद०	"
प्रानापत्याय	"	पूर्वस्मिन्नहन्यु०	"
प्रसृष्टेष्वनया	३६९	एता अहीन स०	"
तस्माद्दोषांशु०	"	उतो तान्येव	"
स्तुतशस्त्रे	"	वपनकाले स०	३७४
तस्य सर्व म०	"	उद्वेसानाथि०	"
मनसा स्तोत्र०	"	संतिष्ठते द्वा०	"
मनसा प्रस्तौ०	"	गवामयनेन	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्क ।
तस्य द्वादशा०	३७४	यत्प्राङ्माहेन्द्रात्	३८१
चतुरहे पुर०	"	तस्मिन्कृते प्रति०	"
माध्याक्षेन्या	३७५	दश वीणादण्ड०	"
प्रायणीयोऽतिरा०	"	एकैकस्मिन्नति०	"
अभिप्लव प०	३७६	स वाण शत०	"
एव विहिताश्च०	"	अध्यधिहोतृप०	"
पृष्ठच पडह	"	औदुम्बरीमास०	"
सद्वितीय	"	कूर्चफलके अ०	"
त्रयोऽभिप्लवा	"	होत्रका उपगा०	"
पृष्ठच पडह	"	विकल्पन्ते स०	३८२
अभिजिघ्रय	"	त५ सनयति	"
परे द्वे शये	"	बर्हिषो विका०	"
इति षण्णामा	"	तमुद्राता वा०	"
मध्ये विपूवाने०	३७७	प्रस्तोताऽव०	"
आदित्यव्रत	"	तमध्वर्युर०	"
सामोदित आ०	"	त५ सोऽग्नेण	"
दीवाकीर्त्यमे०	"	उपगायन्ति प०	"
आवृत्त उक्त०	"	वादयन्त्य स०	३८३
विश्वजित्	३७८	पु५श्चलुर्ध्व०	"
चत्वारि शया०	"	मगध पु५श्च०	"
चत्वारोऽभिप्लवा	"	दुन्दुभी-समा०	"
सद्वितीय स०	३७९	स्रक्तिय्वेव	"
सभार्य उक्त०	"	अपरेणाऽऽग्नीध्र०	"
गौश्चाऽऽयुश्च	"	अपरेणाऽऽग्नीध्र५	३८४
द्वादशाहस्य	"	श्वेतमाद्रि परि०	"
महाव्रतमुद०	"	अन्तर्वेदि ब्रा०	"
द्वादश मासा	"	इमेऽरात्सुरिमे	"
उभयतः सभा०	३८०	त ब्राह्मण	"
उपरिष्ठाद्वि०	"	अग्नेणाऽऽग्नीध्र	"
श्वोभूते प्रता०	३८१	तेननिसघाते	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अग्नेणाडेहवनीय५	३८४	इमा नु कं भुव०	३८७
तेपामेकैक५	"	तानेकस्मिन्पात्रे	३८८
माऽपरात्सीर्मा०	"	यत्नाना जुहुया०	"
तत्ते विद्घ्ना ना०	"	तं भक्षयति	"
उदघ्नोऽपारीमि०	"	ज्यनीका व्याख्या०	"
अष्टौ दासकु०	३८५	तेषां प्राकृतै०	"
मिल्लुकां द्वे	"	ऐन्द्रवायवाभ्रं	"
गाव एव सुर०	"	एवं ज्यनीकाः	"
तत्रैवादकुम्भा०	३८६	शुक्राग्रो विपु०	"
माहेन्द्रस्तोत्र०	"	अग्नेय प्राय०	"
स्तुतमनुश०	"	एवं विहितानै०	"
कूर्चयो० फल०	"	संमित्य समि०	"
संतिष्ठते	"	तेपामेवमुपाकु०	"
श्वेभूत उद०	"	नवाहान्य०	"
यः प्रायणीयः	३८७	तेषु गल्यान०	"
त्रिपु परःसामसु	"	वैष्णवं वाम०	"
उपयामगृहीतो०	"	अथ काठका	३९०
तानुमयान्०	"	आग्नेयमन्तर्धी	"
वाचस्पतिं वि०	"	अपिवाऽऽग्नेयं	"
त्रयस्त्रिंशद्वेत्०	"	सौर्धं विपुव०	"
प्रकृतैर्वा वै०	"	शित्तिपृष्ठ बार्ह०	"
दशैन्द्रान्दश	"	आग्नेयमग्निष्टो०	"
पञ्चपात्रम०	"	यदि पश्चेकाद०	"
मध्ये पञ्चमम्	"	उत्सर्गिणाम०	३९१
इन्द्रमिन्द्रापिन०	"	गवामयनेन	"
समानौ सर्वत्र	"	संवत्सरस्य	"
अभि त्वा शूर	"	तान्वोपेयाद्वा	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यद्दहंस्सु०	३९१	यथा वैश्यस्तथा	३९२
तेपो ये पुरो०	३९२	उत्सृष्टार इति	”
प्रानापत्यः प०	”	प्रातः पशुमा०	”

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चदशषोडश-
प्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

